

En krig varer længere end den periode, hvori der finder aktive krigshandlinger sted. Forud for krigen går ofte hektiske diplomatiske forhandlinger og efterfølgende skal skårene klinkes. Der skal gøres op og betales bod – og de diplomatiske forhandlinger er endnu en gang intense. I denne bog fortælles om begivenheder, der fandt sted i København under og efter den tyske besættelse 1940-45, og som illustrerer denne pointe.

Bogen bringer bidrag fra en række forskere, som hver især belyser ellers kendte temaer på en ny måde: Der er bidrag om hidtil ubeskrevne omstændigheder ved de københavnske jøders flugt i oktober 1943; om begivenhederne under folkestrejken i 1944; om københavnske skolebørns oplevelse af ”de fem forbandede Aar”, og om forholdene i de tyske flygtningelejre på Kløvermarken og Kastrupfortet. Til sidst redegøres der for, hvorfor der i det hele taget var tyske flygtninge i efterkrigstidens Danmark.

Historiske Me

3814615803

Københavns Kommune.
Bibliotekerne.

Strengt tider

København i krig og fred
1943-49

NMAG

**HB
Hus**

Københavns Stadsarkiv 2006

www.Absalon.nu

I samarbejde med Københavns Hovedbibliotek og Københavns Bymuseum har Københavns Stadsarkiv i september 2006 lanceret en fælles søgeportal til Københavns historie på internettet. Der er tale om en portal, hvor man kan søge direkte i de tre institutioners databaser over københavnhistorisk litteratur, museumsgenstande og arkivalier.

Det er meningen, at portalen med tiden skal rumme al hidtil udgivet københavnhistorisk litteratur i digitaliseret søgbar fuldtekst, ligesom der vil være billeder af Bymuseets bevarede genstande, og fra museets omfattende samling af fotografier fra København. Stadsarkivets database vil man selv kunne gå på opdagelse i hjemme i stuen.

Søgeportalen rummer desuden et historisk leksikon over København, en tidslinie med københavnske begivenheder fra middelalder til nutid og en kartografisk søgefunktion, hvor man kan gå på opdagelse i et digitalt bykort.

På www.absalon.nu kan man allerede nu finde samtlige årgange af Historiske Meddelelser om København 1907-2004 publiceret i søgbar fuldtekst.

Søgeportalen er under opbygning og stadig udvidelse.

Strengt tider

---

*København i krig og fred,
1943-49*

*Redigeret af
Peter Henningsen & Rasmus Mariager*

*Københavns Stadsarkiv og Københavns Kommune
2006*

Historiske Meddelelser om København 2006.
99. årgang.
Red.: Peter Henningsen & Rasmus Mariager.
Ansv.: Henrik D. Gautier, stadsarkivar.

Sats og tryk: Øko-tryk I/S, Aastrup pr. Skjern.
Omslag: Peter Henningsen & Julian Gudmundsson.
Copyright: Københavns Stadsarkiv og forfatterne.

Printed in Denmark
ISBN 87-89457-25-0

Historiske Meddelelser om København udgives af Københavns Kommune ved Københavns Stadsarkiv. Årbogen er udkommet siden 1907 og bringer artikler om alle sider af hovedstadens historie. Årbogen er medlemskrift for Selskabet for Københavns Historie.

Abonnement på årbogen eller køb af enkeltksemplarer kan ske ved henvendelse på Stadsarkiv@kff.kk.dk eller til Flemming Vind på tlf. 33662377. Ældre årgange kan rekvireres sammesteds.

Årgangene 1907-2004 findes (med enkelte undtagelser) digitalt publicerede i søgbar fuldtekst på www.Absalon.nu

Historiske Meddelelser om København henvender sig til alle, der arbejder med og interesserer sig for hovedstadens historie. I årbogen bringes artikler af både historikere, etnologer, arkæologer og andre historisk interesserede skribenter.

Artikelforslag bedes sendt elektronisk til Peter Henningsen på Pehenn@kff.kk.dk. Alternativt på diskette, som sendes til Københavns Stadsarkiv, Rådhuset, 1599 København V, att.: Peter Henningsen. Skrivevejledning kan rekvireres hos redaktøren på ovenstående e-postadresse eller på tlf. 33662333.

Forsidebilledet:

Erik T. Jensen var hele sit liv en ivrig cyklist og et aktivt udendørsmenneske. Under Folkestrejken i København, sommeren 1944, cyklede han byen rundt for at se, hvad der foregik. Det oplevede blev efterfølgende minutiøst nedskrevet (foto fra ca. 1941 i privateje).

Indhold

---

1. Indledning 5
Peter Henningsen & Rasmus Mariager
2. Indtil de vender hjem..... 11
Københavns Socialtjeneste og de danske jøder 1943-45
Sofie Lene Bak
3. Da byen slog fra sig..... 44
Erik T. Jensens optegnelser om folkestrejken i København 1944
Niels Erik Jensen (udg.)
4. Små patrioter 61
Københavnske skolebørns erindringer om besættelsen
Palle Roslyng-Jensen
5. Midt i en mørketid 88
Tyske flygtninge på Kløvermarken 1945-49
Ulf Kyneb
6. Kastrupfortet..... 120
En interneringslejr for tyske flygtningebørn 1945-47
Kirsten Lylloff
7. Forhaling og forhandling 155
Danmark, Storbritannien og de tyske flygtninge
Rasmus Mariager
- Bidragydere* 176

1 Indledning

Peter Henningsen & Rasmus Mariager

Den tyske besættelse af Danmark i årene 1940-45 fylder meget i historieskrivningen om det 20. århundredes danmarkshistorie. Besættelsesårene beskæftiger til stadighed historikerne, og der kommer hele tiden nyt for dagen. Men hvorfor er besættelsen så interessant, og hvorfor forekommer den stadig så vedkommende her mere end 60 år efter dens ophør? Det er der flere forklaringer på, men især er det vigtigt, at de fem år under tysk besættelse leverer nogle væsentlige brikker til vor selvforståelse og vor viden om, hvordan danskerne som folk reagerede i en kritisk situation for kun få årtier siden.

Det er ikke altid kønne ting, der dukker op, når besættelsesårene studeres, for hvordan var det nu, at Danmark reagerede, da den tyske besættelsesmagt i 1941 krævede Danmarks Kommunistiske Parti forbudt? Og hvordan var det, at Folketinget reagerede, da besættelsesmagten krævede danske statsborgere interneret med den begrundelse, at de var førende medlemmer af DKP? Hvordan reagerede Danmark, da tyske jøder i 1930'erne flygtede hertil for at undslippe nazistisk hate speech og voldsudgydelse? Og hvordan reagerede man, da tyskerne i 1943 krævede danske jødiske statsborgere arresteret og deporteret til Tyskland? Og hvordan reagerede Danmark, da krigen var overstået, og en strøm af uheldige tyske flygtninge, hvoraf mange var børn, strømmede til landet i panisk flugt fra sovjetiske militære enheder i det østlige Tyskland? Man kan tillige spørge, hvilke drivkræfter og motiver, der lå bag de danske frihedskæmpers modstandskamp? Var de alle lige ædle og uegennyttige? Kæmpede de alle for demokrati og mod diktatur?

I denne bog oprulles forskellige sider af livet i København under besættelsen. Selv om ikke alle disse sider har fundet vej til skolebøgerne og til danskernes kollektive erindring om besættelsen og tiden der fulgte, så er de ikke desto mindre en del af den tid og den erfaring, det var, at være i krig. Fælles for bogens bidrag er, at de skildrer en kritisk periode i Danmarks og i Københavns historie, og for nogle af de behandlede emners vedkommende også begivenheder, vi helst vil fortrænge. Det gælder ikke mindst den danske stats

behandling af de tyske flygtninge, som i dag forekommer så kritisabel.

En krig varer længere end den periode, hvori der finder aktive krigshandlinger sted. Forud for en krig finder der ofte hektiske diplomatiske forhandlinger sted, og efterfølgende skal skårene klinkes. Der skal gøres op og betales bod. De tyske flygtninge, der i takt med sovjetiske troppers hastige fremmarch på østfronten allerede var strømmet her til landet før krigens afslutning, og de mange, der siden ankom, kom til at betale prisen for det tyskerhad, der var blevet opsparet hos den danske befolkning i de fem "forbandede" år.

Det er kedelige historier at blive mindet om, når man gerne vil befinde sig på "det godes" parti, men det er på den anden side også psykologisk forståeligt, at man handlede, som man gjorde. Og det er nok et åbent spørgsmål, om ikke Danmark ville reagere på samme måde i dag.

Den tyske civilbefolkning, der havde hjulpet Hitler til magten, blev selv ofre for nazismens ugeringer, og for sejrmagternes opgør med nazismen. Og den pris tyskerne måtte betale, blev på mange måder lige så høj, som den pris jøderne og slaverne i det besatte Østeuropa måtte betale: millioner af døde, et udbombet land og sjælelige sår, der næppe lod sig hele. Læg dertil, at tyskerne i årtier efter krigsafslutningen blev lagt for had over alt i Europa, i Rusland og i USA. En gæld, der stadig afdrages på her efter årtusindskiftet.

De tyske flygtninge blev ofre for danskernes kollektive tyskerhad. Et had, der kun sjældent gav plads til at betragte den enkelte tysker som et menneske med menneskelige behov. Stuvet sammen i flygtningelejre, i skoler, i haller og i særligt indrettede lejre, måtte flygtningene tåle omgivelsernes uvilje og dog være lykkelige for trods alt at være sluppet ud af det sønderbombede *Vaterland*. Som Kirsten Lylloff og Ulf Kyneb viser det i deres bidrag, betalte de tyske flygtninge i Danmark en ofte høj pris for deres nationale baggrund. Det gælder især de små børn, der af mangel på ordentlig og tilstrækkelig ernæring bukkede under for ellers ordinære sygdomme, der nemt kunne have været behandlet i tide. Men viljen var ikke til stede. Hvorfor skulle disse tyskere, der havde været skyld i så mange ulykker, have særbehandling, når også det danske folk led mangel på basale levnedsmidler?

Det er først og fremmest lægen Kirsten Lylloff, der siden har taget en ph.d.-grad i historie ved at undersøge de tyske flygtninges forhold i Danmark, der har sat denne ubejlelige problematik på dagsordenen. Det har tidligere været en fremherskende opfattelse, at de tyske flygtninge blev behandlet godt i de danske flygtningelejre. Slet så enkelt er billedet ikke. Det viser Kirsten Lylloff ikke alene i sine mange tidligere bidrag til de tyske flygtninges historie, men også i sin artikel i denne bog, der handler om børnelejren på det nedlagte militære fort ved Kastrop på Amagers østside. Kirsten Lylloff

Barakker i Kløvermarkeslejren. Hen over sommeren 2006 har Kløvermarken været et omdiskuteret område i forbindelse med overborgmester Ritt Bjerregaards planer om her at opføre en række billige boliger til glæde for folk med ordinære indkomster. I givet fald bliver det ikke første gang, at der ligger boliger på Kløvermarken. I den sidste halvdel af 1940'erne rummede Kløvermarken således tusindvis af flygtninge fra det østlige Tyskland (Københavns Bymuseum).

viser bl.a., hvordan f.eks. uledsagede børn, der ingen andel havde i krigens gru, måtte bøde for forældregenerationens ugeringer. Ulf Kynebs grundige undersøgelse af forholdene i den største tyske flygtningelejr af dem alle – lejren på Kløvermarken, også på Amager – bekræfter Lylloffs undersøgelse: Den danske stats behandling af de tyske flygtninge, og især af deres børn, var ikke så moralsk forsvarlig, som eftertiden har villet gøre det til.

I sit bidrag redegør Rasmus Mariager for, hvorfor der overhovedet var tyske flygtninge i Danmark, og han anskueliggør, hvorfor flygtningene blev her så længe. Bag spørgsmålet om flygtningenes fortsatte tilstedeværelse frem til slutningen af 1940'erne skjuler sig et udenrigspolitisk spil, samtidens danskere var uvidende om. Den danske regering brugte således flygtningespørgsmålet til at presse briterne i forbindelse med udsendelse af danske tropper til det besatte Tyskland. Disse to spørgsmål havde i teorien ikke nogen sammenhæng, men det fik de ikke desto mindre i den politiske praksis. En væsentlig politisk beslutning med international rækkevidde - beslutningen om at Danmark skulle tage del i besættelsen af Tyskland - fik således forbindelse til så nært et emne, som spørgsmålet om de tyske flygtninges fortsatte tilstedeværelse i Danmark.

Har historien om de tyske flygtningebørns skæbner i Danmark ikke været fortalt så ofte, så har til gengæld fortællingen om de danske jøders flugt til Sverige og danskernes uegennyttige hjælp til deres jødiske medborgere været fortalt igen og igen. Det er, som Sofie Lene Bak påpeger i sit bidrag, en kendt og elsket historie, danskerne ikke kan høre ofte nok. I tidens løb har der selvfølgelig været røster fremme om, at danskerne måske slet ikke var så uegennyttige endda, og samtidig er der blevet stillet spørgsmål ved om besættelsesmagten nu også gjorde en målrettet indsats for at fange de flygtende jøder. Vendte tyskerne blot blikket den anden vej og lod de danske jøder undslippe? Var hjælpeaktionen overhovedet heroisk? Og endelig: tog de danske bådførere sig ikke rigeligt – måske lidt for rigeligt – betalt for at sejle de danske jøder *hinsidan*?

Bag solstrålehistorien om de danske jøders rettidige flugt, gemmer sig en anden og mindre flatterende historie. Det er en historie om fremmede jøder, der søgte ly for nazismen her i landet, men som hårdt og realpolitisk kynisk blev sendt tilbage til den elendighed, de lige var sluppet ud af. Hvordan man end betragter jødedeportationerne og jødernes flugt i oktober 1943, ændrer det ikke ved, at i hvert fald Københavns Kommune og kommunens socialtjeneste gjorde et stort og effektivt arbejde for at sikre, at jødernes efterladte ejendomme og ejendele ikke blev udsat for tyveri og hærværk fra besættelsesmagt eller grådige medborgere. Det er med andre ord ikke dobbeltmoral og griskhed det hele. Der findes ikke kun negative, men også positive, historier om besættelsen, der stadig mangler at blive fortalt. En sådan historie fortæller Sofie Lene Bak for første gang i sit bidrag om Københavns Kommunes indsats for at hjælpe de danske jøder.

Med mange eksempler demonstrerer hun, at de danske myndigheder gjorde et stort arbejde for at sikre jøderne noget at vende hjem til, når krigen ad åre var overstået. I 1943, da den tyske jødeaktion i Danmark fandt sted, var allierede militære enheder begyndt at trænge frem i Sydeuropa, og derfor forekom det heller ikke længere så entydigt klart, at tyskerne nødvendigvis ville vinde krigen. Københavns Kommunes virke viser, at den administrative praksis var rundet af en reelt eksisterende, og erkendt mulighed for, at de danske jøder med tiden ville vende tilbage til deres land og hjem.

Besættelsen havde også en hverdag. Det var ikke drama og flugt det hele. På mange måder levede danskerne videre som om intet var hændt. I en række stile, som en københavnsk skolelærer efter besættelsen bad sine drenge-elever skrive om deres oplevelser i krigsårene, fremgår det, at der i dagligdagen ikke skete det store. Drengene synes at have haft hang til dramatik og flere giver i stilene udtryk for, at de syntes, at der skete for lidt – i hvert fald set med et par

Talrige københavnske skoler var i krigens sidste tid, og i en tid derefter beslaglagt til husning af tyske flygtninge fra Østpreussen – til stor utilfredshed for store dele af den københavnske befolkning, der ikke havde megen medlidenhed med de fordrevne tyskere. Her ses flygtningenes sovesteder i en gymnastiksal på Skolen ved Sundet i Sundbyøster på Amager (Københavns Bymuseum).

efterkrigstidsøjne. Palle Roslyng-Jensen har gennemgået stilene fra 3. fri mellem på Strandvejsskolen på Østerbro fra 1946, og han viser, hvordan krigen påvirkede - og ikke påvirkede - drengenes dagligdag. Med sit bidrag giver han os ny viden om et af de aspekter af besættelsesårene, som vi ved mindst om, men som helt oplagt har fyldt allermost: hverdagen og opinionsdannelsen.

Skønt 1940'ernes københavnere det meste af tiden levede en almindelig dagligdag uden de store dramatiske begivenheder, ændrede det sig i sommeren 1944, hvor den københavnske folkestrejke brød ud. Her var der drama nok. Der blev skudt efter folk, bygninger blev ødelagt, værnemagere overfaldet og deres butikker plyndrede og sat i brand.

Blandt sin fars efterladte ejendele fandt Niels Erik Jensen for nogle år tilbage en række minutiøse optegnelser om faderen Erik Jensens oplevelser i de kaotiske dage under strejken. Optegnelserne er ført i et registrerende, noget embedsmandsagtigt sprog, men ind imellem, som når faderen beskriver et maskinkanonangreb på en ejendom i Ewaldsgade på Nørrebro, fornemmer man de underliggende spændinger, faren og dramatikken i de hektiske juldage 1944. Det er en strengt saglig og pragmatisk iagttagelse, vi møder i denne tekst, men også hos den nøgterne Erik Jensen fornemmer vi trods alt noget af den uro og angst, der som en dyster og skæbnetung underlægningsmusik

forplantede sig til den københavnske befolkning i disse dage, og som siden gav deres erindringer herom sin særlige mørke tone.

For andre, såvel i København som ude i Europa, var der imidlertid tale om andet og mere end bare underlægningsmusik.

Redaktørerne

2 Indtil de vender hjem

Københavns Socialtjeneste og de danske jøder 1943-45

Sofie Lene Bak

I begyndelsen

Natten mellem den 1. og 2. oktober 1943 gennemførte den tyske besættelsesmagt i Danmark en razzia mod de danske jøder. Efter mere end tre års besættelse var *Endlösung der Judenfrage* – den endelige løsning af Jødespørgsmålet – blevet udvidet til også at omfatte mønsterprotektoratet Danmark. På dette tidspunkt havde de tyske jøder været udsat for mere end 10 års chikane og terrorisering og siden legaliseret diskrimination og forfølgelse. De første deportationer fra Vesteuropa var begyndt i Holland 2½ år forinden og først nu et år efter deportationen af de norske jøder blev også Danmark inddraget i den storstilede nazistiske plan for at "rense" Europa for jøder.

De danske jøder havde ganske vist været en del af den nazistiske planlægning siden den berygtede Wannsee-konference i januar 1942, hvor de praktiske detaljer omkring masseudryddelsen af Europas jøder blev fastlagt, men af hensyn til samarbejdet mellem de danske og tyske myndigheder var en aktion imidlertid talrige gange blevet udskudt. Med samarbejdspolitikken sammenbrud den 29. august 1943 bortfaldt værnet om de danske jøder. Få dage efter begyndte besættelsesmagtens detaljerede planlægning af en massearrestation.

Historien om den spektakulære advarsel til den danske jødiske menighed er velkendt og elsket. Advarslen kom fra en af den tyske rigsbefuldmægtigede Werner Bests nærmeste medarbejdere, gesandtskabets skibsfartskyndige G. F. Duckwitz – hvis ikke fra Best selv – og muliggjorde den fabelagtige redning af de danske jøder. Da tyske politibataljoner, assisteret af danske nazister og østfrontsfrivillige på orlov, den 1. oktober kl. 21 kørte ud i Københavns gader for at arrestere jøderne, fandt de i langt de fleste tilfælde deres boliger forladte. Henover de næste tre uger blev henved 8000 mennesker med danskernes hjælp og velvilje transporteret i sikkerhed i Sverige. Kun medbringende hvad de kunne bære i deres arme, eller hvad de i al hast havde fået omsat til kon-

tanter eller afsat til venner og slægtninge. Bag sig efterlod de deres hjem og ejendele, jobs, forretninger, ja, deres hele tilværelse og dagligdag.

Dette er beretningen om, hvad der skete med alt det, jøderne lod bag sig i deres paniske flugt for at redde livet. Som beretningen om redningen af de danske jøder bærer også denne del af historien vidnesbyrd om både skyggensider og altruisme, og fortæller om forholdet mellem majoriteten og minoriteten, og ikke mindst om de offentlige myndigheders afgørende rolle som både formidler og forsoner. En lille enhed under Københavns kommunes socialforsorg fik afgørende betydning for de levevilkår og muligheder, der mødte de danske jøder, da de i maj 1945 vendte tilbage til deres hjemland efter 20 måneders eksil i Sverige. Men kildematerialet efter Københavns Socialtjeneste leverer også stof til et opgør med hårdnakkede myter om jødernes egen part i flugten i oktober 1943, og om danskernes spontane reaktioner på deres pludselige forsvinden.

I den israelske historiker Leni Yahils standardværk om de danske jøders flugt i oktober 1943 hævdes det, at de danske jøder var passive ofre for begivenhedernes gang, at de trods integration og assimilation i det danske samfund var frarøvet indflydelse på eget liv og velfærd. Det hedder således hos Yahil, at "ret beset var og forblev jøderne i Danmark et objekt – et objekt for forfølgelse og et objekt for redning, et objekt for andres politiske afgørelser – tyskernes afgørelser og danskernes afgørelser". For Yahil illustrerede begivenheden dermed, at integration og assimilation ikke var løsningen for det jødiske folk. Kun staten Israel kunne garantere jøderne sikkerhed og råderet over egen skæbne.¹

Det bevarede kildemateriale fra Københavns Kommunes socialforsorg fortæller imidlertid en anden historie - en historie om beslutsomme og handlekraftige mennesker, der traf aktive afgørelser for at redde deres liv, ligesom materialet afslører vigtigheden af et socialt netværk i de kvarterer, hvor de boede. Her findes med andre ord stof til fortællingen om jødernes integration i det danske samfund.²

I udrykningens tegn

Den 2. oktober 1943 modtog Overlederen for Socialtjenesten i Københavns Kommune efter henstilling fra Udenrigsministeriet en udsædvanlig henvendelse fra Socialministeriet. Ministeriet anmodede Socialtjenesten om, som det hed sig, at varetage omsorgen for de flygtende jøders efterladte ejendele. Anmodningen kom naturligvis "som følge af de af de tyske myndigheder mod jøderne i Danmark iværksatte foranstaltninger", som Udenrigsministeriet og landets øverst fungerende myndighed, departementscheferne, havde haft kendskab til siden 28. september. Det præcise omfang af pågrebne jøder

Billedmateriale fra flugtens dage i oktober 1943 er af gode grunde meget begrænset. Det er endda blevet dokumenteret, at de fleste af de optagelser, man tidligere troede var autentiske, siden har vist sig at være rekonstruktioner. Tilsvarende var Socialtjenestens arbejde af så hemmelighedsfuld en karakter, at man ikke efterlod sig noget billedmateriale i arkivet. I de forkerte hænder kunne et sådant materiale være til livsfare for de implicerede personer. Billedet, der forestiller jødiske flygtninge på vej til Sverige, er en rekonstruktion fra filmen "Det gælder din Frihed" fra 1946 (Det Kongelige Bibliotek).

var endnu ikke kendt, ligesom hverken Socialministeriet eller Københavns Kommune havde nogen systematiske oplysninger om antallet af jøder, end-sige oplysninger om deres adresser. Datidens myndigheder havde med andre ord ikke indsamlet oplysninger, som diskriminerede borgere efter religiøs overbevisning eller etnisk oprindelse. Og det til trods for, at de tyske myndigheder og danske nazister ellers havde presset på for en sådan registrering. Socialtjenesten havde dermed intet præcist billede af opgavens omfang, dens karakter og økonomiske omkostning. Hvordan skulle de gribe sagen an?

Socialtjenesten var blevet oprettet i foråret 1943 med det formål at varetage indkvartering og forplejning for personer, hvis boliger blev ødelagt eller måtte rømmes midlertidigt pga. krigsmæssige begivenheder, dvs. først og fremmest luftangreb. Endvidere lå katastrofeplaner for masseevakueringer, vandforsyning og bespisingensordninger inden for Socialtjenestens ressort.³ Formelt set var den nye opgave således relateret til "rømning af beboelseslejligheder pga. krigsmæssige begivenheder", omend omsorgen ikke angik personer, men deres bohøve.

Socialtjenestens medarbejdere kastede sig ud i opgaven ad hoc og med krum hals. I dagene efter den 2. oktober modtog man talrige henvendelser fra dansk politi og privatpersoner, typisk fra viceværter, der meldte om ulåste lejligheder og forretninger, der enten var eller formodedes at være forladt af deres indehavere. Som oktober måned skred hen, modtog Socialtjenesten ligeledes henvendelser fra Skattevæsenet, fra Inspektoratet for Omsætningsafgifter og fra forsikringsselskaber, som reagerede på manglende indbetalinger.

Socialtjenestens personale fra Forsørgelsesvæsenet blev engageret til opgaven. En sekretær fra Forsorgskontoret blev fra starten sat til at modtage rapporter og forhandle med relevante privatpersoner og myndigheder. Der gik ikke mange dage, før sekretæren ikke længere kunne overkomme arbejdet i kontortiden, og hun selv og en anden sekretær måtte derfor arbejde med sagerne efter normal arbejdstid. Derudover engageredes både distriktsledere og medarbejdere til arbejde ”i marken”. Også de sled i det uden for kontortiden, men blev ellers ”fritaget for deres daglige arbejde i fornødent omfang”, når de i dagtimerne var nødsaget til at opsøge forskellige personer og adresser.⁴

Når Socialtjenesten modtog en anmeldelse om en rømmet bopæl, sendtes vagthavende personale fra Socialkontoret ud på adressen. Undersøgelsen bestod altid i at skaffe adgang til lejligheden ved hjælp af assistance fra viceværter eller andre, som opbevarede nøgler. Måske skulle der tilkaldes låsesmed eller vagtselskab. På adressen udførte personalet en summarisk registrering af indbo: ”Det påhviler i forbindelse med denne registrering den pågældende tjenestemand at gøre sine iagttagelser med hensyn til den stand, i hvilken boligen befinder sig, navnlig med hensyn til spørgsmålet om, hvorvidt bohavet eller genstande måtte være fjernet fra beboelsen”, for derefter ”at skaffe sig klarhed over, om uvedkommende har haft adgang til lejligheden”.⁵ Socialtjenesten var fra starten indstillet på risikoen for tyveri og rapseri.

Ofte rekvirerede personalet bistand fra Lottekorpsen eller fra rengøringspersonale, som stod for oprydning, rengøring og udsmidning af fordærvede madvarer. Hvad der fandtes af spiseligt, skænkedes til velgørende formål. Hvis personalet fandt værdisager, sparekassebøger eller kontante penge, blev de taget i forvaring af Socialtjenesten og opbevaret i pengeskab eller boks, omhyggeligt mærkede, ”således at dens ejer let til sin tid vil kunne identificere den”. Socialtjenesten drog afsluttende omsorg for, at boligen aflåstes forsvarligt: ”Har man formodning om, at nøgler er hos uvedkommende, har man ladet sætte ny lås på; det samme er foretaget, hvis man har ment, at det låsetøj, der sad på døren, ikke var tilstrækkeligt”. I nogle tilfælde var det endog nødvendigt at lade døre, der var itusprængte eller ødelagte ved indbrud eller bombesprængning, reparere.⁶ Efterfølgende indgav den pågældende medarbejder en rapport til afsnitsledelsen med anbefalinger om evt. behov for yder-

ligere bistand eller undersøgelser.⁷

Anbefalingerne gik først og fremmest på spørgsmålet om, hvorvidt boligen skulle opretholdes. Fandt socialtjenesten forhold, som begrundede bevaring, skulle der træffes dispositioner for fortsættelse af lejemålet, f.eks. om betaling af husleje. Socialtjenesten udredte ikke alene huslejen, men sørgede også for at ordne brand-, tyveri- og vandskadeforsikringer for indboet. Alternativt kunne man lade bopælen bevogte af private vagtselskaber.⁸ Socialtjenesten mente sig også bemyndiget til at godkende eventuelle logerende eller fremlejere i de rømmede boliger, og man så uhyre kritisk på de improviserede ordninger, som man stødte på overalt i byen. København led af boligmangel, og det vejede tungt i Socialtjenestens overvejelser, navnlig når der kun var få møbler i lejligheden, som med fordel kunne opbevares i et lagerrum i stedet. Undertiden fandt Socialtjenesten lejemålet for dyrt eller anbefalede, at bohavet skulle opbevares mere forsvarligt, og tjenesten varetog både opsigelsen af lejemålet samt organiserede og betalte udgifter til flytning og opmagasinering. Ofte opstod der problemer i forbindelse med spørgsmål om betaling af skyldig husleje og præmie for indbo- og livsforsikringer. Belysningsvæsenet og telefonselskabet blev i alle tilfælde underrettet og bedt om at aflæse målere og fjerne telefonapparater, mens Socialtjenesten lukkede for vand og gas.

Det er værd at notere sig, at Socialtjenesten ikke skelede til, hvad de evt. måtte vide eller konstatere om de flygtede beboeres sociale status. Tjenesten aflagde således besøg både i villaer, herskabslejligheder og usle kælderlejligheder. I den forstand var Socialtjenesten ikke en social foranstaltning, skønt det i praksis viste sig at være de dårligst stillede, som mest trængte til hjælp, mens bedre stillede familier gerne havde sikret deres ejendele ved juridiske værger, forretningsførere eller tjenestetab.

Socialtjenestens arbejde hvilede i vid udstrækning på et individuelt skøn. Til gengæld blev opgaven løst ned til mindste detalje: Kommunens embedsmænd fjernede fordærvede madvarer, de sørgede for at aflevere biblioteksbøger og de tog sågar opvasken. Selv når Socialtjenesten måtte opgive at komme til bunds i en sag - man ankom f.eks. til en tom eller genudlejet lejlighed, men måtte opgive at skaffe oplysninger om, hvor de tidligere lejerers ejendele befandt sig - sikrede man sig i det mindste, at forholdene så vidt muligt blev bragt i orden: Man bestilte f.eks. vinduespudder, glarmester eller låsesmed efter behov.

En særlig sag udgjorde opsigelsen af lejemålet for den jødiske menigheds ejendomme i Ny Kongensgade og Krystalgade. I Ny Kongensgade ryddedes 12 lejligheder og indboet blev sendt til opbevaring hos et privat flyttefirma. I Krystalgade blev plejehjemmets 21 lejligheder ryddet: "Der var stjålet meget, efter så godt som alt var gennemrodet efter razzia". Indboet fra de mange

lejligheder blev sendt til opbevaring i et lagerlokale, der stilledes til rådighed af Den Kgl. Grønlandske Handel i Strandgade på Christianshavn. Socialtjenesten bestilte og betalte tyveri- og brandforsikring for det opmagasinerede. Dertil lejede Socialtjenesten et lagerlokale ”i tilfælde af, at det skulle blive nødvendigt pludseligt at rydde et større antal lejligheder”. Lejlighederne i Ny Kongensgade og Krystalgade blev efterfølgende udlejet til Københavns kommunes husvildeforsorg, der fra november 1943 til juni 1945 benyttede dem til boliger for hjemløse. Troessamfundets administrationsbygning blev derimod udlejet til politiet.

Om en anden, noget speciel, sag beretter sekretæren ved Socialtjenesten i juni 1946: ”Den 3. oktober 1943 var Socialtjenesten blevet alarmeret til Synagogen i Krystalgade 12. Den havde af tyskerne været benyttet til omsamlingssted under jøderazziaen og bar stadig præg deraf, idet de hvide bedesjaler var slængt hen over stolesæderne og forskellige bønnebøger var spredt ud over gulvet. I højsædet flød gulvet med nedtrampede cigaretstumper og forstanderskabets høje hatte, der ellers blev opbevaret i et skab i forhallen, havde været benyttet som fodbolde og var sparket ud over gulvet og ind under bænkeraderne. Socialtjenesten fjernede derefter, hvad man skønnede havde værdi, en del toraruller, forskellige sølvgenstande og nogle bøger. Disse effekter blev tillige med nogle kasser med effekter fra Mosaisk Troessamfunds Museum i Ny Kongensgade 6 ved bistand af Bymuseet opbevaret i krypten under en af Københavns gamle kirker. Herfra blev de efter kapitulationen udleveret til repræsentanten for Mosaisk Troessamfund”.⁹

Der var tale om Trinitatis kirke, og historien om evakueringen af torarullerne fra synagogen er velkendt fra litteraturen,¹⁰ derimod har det ikke hidtil været kendt, at det var kommunens folk, som påtog sig opgaven. Sekretæren oplyser i sin rapport videre, at Socialtjenestens repræsentant tilfældigt opholdt sig i Troessamfundets bygning i Ny Kongensgade 6, da to Gestapomænd aflagde besøg. Gestapofolkene tog et eksemplar af Talmud og en gammel lysestage med sig, da de forlod bygningen. Socialtjenestens mand indberettede sagen til sin forestående, som oplyste Troessamfundets administrator, højesteretssagfører H.H. Bruun, om det passerede. Sagen blev anmeldt til politiet, hvorefter, som det hedder i Socialtjenestens rapport, ”det stjalne i løbet af få dage blev tilbageleveret”.¹¹

Beretningen om den respektløse behandling af synagogen vækker mindelser om den tyske besættelsesmagts fremfærd overfor jødisk ejendom og jødiske helligdomme overalt i Europa. Men de to eksempler fortæller også om de helt særlige besættelsesforhold, der herskede i Danmark, og som ikke tillod ødelæggelser eller tyveri af jøders ejendom. Tyskernes utraditionelle fremfærd bekræftes af et dekret, som blev udstedt af Werner Best i forbindelse med ak-

tionen mod de danske jøder. Heri forbød han indbrud i jødernes lejligheder samt ødelæggelse og tyveri af deres ejendom.¹² At dekretet i vid udstrækning blev respekteret fremgår af Socialtjenestens optegnelser, hvor det almindeligvis anførtes: "Ved besigtigelsen af lejligheden gjorde denne ikke indtryk af at have været genstand for undersøgelse eller vold".¹³

Juridisk og administrativ krisehåndtering

Rygtet om Socialtjenestens virke spredtes i Københavns kvarterer. Det skete derfor ikke sjældent, at personer henvendte sig og hævdede, at de var i besiddelse af en mundtlig eller skriftlig fuldmagt til at varetage en bestemt flygtningens interesser. I hvert enkelt tilfælde foretog personalet en vurdering af sagen og måtte ofte konstatere, at "det kun er et ganske ringe antal af de fuldmagter, der har været forevist, der har opfyldt de krav, man i almindelighed stiller til en fuldmagt. Har fuldmægtigen gjort et troværdigt indtryk, og har man ikke været i tvivl om underskriftens ægthed", blev ansvaret overladt til den befuldmægtigede.¹⁴ Som tiden gik, henvendte flere værger sig i stigende grad for at forhøre sig om muligheden for, at Socialtjenesten ville yde økonomisk bistand til bevaring eller opmagasinering af de flygtedes bohøve. Socialtjenesten måtte konstatere, at det kun var de færreste, der havde efterladt sig tilstrækkeligt med midler til at afholde den slags udgifter.

I tilfælde hvor den fraværende drev forretning, ejede fast ejendom eller hvor Socialtjenesten skønnede, at der ville blive tale om mere vidtgående dispositioner, blev der beskikket en værge. Det skete således også i tilfælde, hvor der udelukkende skulle varetages en enkelt disposition på den fraværendes vegne, f.eks. ved udlevering af beklædningsgenstande indleveret til reparation hos en skrædder.¹⁵ I andre tilfælde opdagede Socialtjenesten, at værgerne var uduelige eller måske tidligere straffede, hvorefter man beskikkede en ny.

Et særligt problem repræsenterede virksomheder, der var ejet af jødiske flygtninge. Socialtjenesten fandt det bedrøveligt, at "det kun er et ret lille antal forretningsdrivende, der har nået at ordne deres forhold betryggende". Typisk havde ejerne i al hast udformet en fuldmagt til en ekspedient eller svend i forretningen, som Socialtjenesten nu ansatte som bestyrer af forretningen. En ikke uvæsentlig del af Socialtjenestens virke bestod i at yde juridisk bistand og vejledning i sådanne tilfælde, hvorved man opnåede "en ensartet praksis ved udøvelse af de forskellige værgemål for disse borteværende personer".¹⁶

Forhandlingerne med diverse myndigheder kunne vise sig omstændelige, men fandt som regel deres løsning. Således lykkedes det at opnå en ordning med Assurandørsocietetet og senere også med Forsikringsrådet. Socialtjenesten tilbød at betale præmier, således at brand-, tyveri- og vandskadeforsikringer for indbo og livsforsikringer kunne fortsætte. Assurandørsocietetet ud-

Rekonstruktion fra filmen "Det gælder din Frihed" fra 1946. Billedserien af flygtninge, der hjælpes frem fra deres skjul i fiskekutterne, er anvendt i talrige bøger om de danske jøders flugt til Sverige. Billederne blev imidlertid taget under en udflugt i sommeren 1945 for tidligere medlemmer af den danske modstandsbevægelse (Det Kongelige Bibliotek).

sendte ligefrem et cirkulære, hvor man gjorde medlemmerne opmærksomme på, at de ved henvendelse til Socialtjenesten i nogle tilfælde kunne få præmien betalt. Socialtjenesten søgte således at sikre, at størstedelen af det indbo, som var i tjenestens varetægt, var behørigt forsikret, men man fortolkede kun sine forpligtelser som en videreførelse af de flygtedes egne dispositioner. Var det pågældende indbo ikke i forvejen forsikret, fandt Socialtjenesten sig ikke forpligtet til at tegne forsikring.¹⁷

Med belysningsvæsenet aftales henlæggelse af regninger "indtil videre", mens efterladte rationeringsmærker blev returneret til hhv. Statistisk Kontor og Brændselsudvalget mod en kvittering, som gav ejerne løfte om udlevering af nye mærker ved deres tilbagekomst. Bohave købt på afdragsordning blev enten returneret til forhandleren mod udbetaling af den allerede betalte sum eller deponeret hos forhandleren, mens købekontrakten opbevaredes af Socialtjenesten. Hensigten var, som tilfældet også var det med andre aftaler, at sikre, at ejeren kunne generhverve genstanden, "som om der ikke havde været nogen afbrydelse".¹⁸

Hjælpens omfang og finansiering

Mod slutningen af oktober 1943 havde Socialtjenesten beskæftiget sig med 450 sager. I april 1945 var tallet steget til 1970.¹⁹ Tallet udtrykker antallet af anmeldelser til Socialtjenesten og dermed antallet af iværksatte undersøgelser. Det var dog langt fra alle anmeldelser, som krævede yderligere indsats, enten fordi de bortrejste ikke var af jødisk herkomst, eller fordi deres forhold var ordnet på betryggende vis eller afviklet på en måde, der ikke levede handlemulighed for Socialtjenesten. Ved befrielsen i maj 1945 opgjordes antallet af lejligheder, bevaret ved Socialtjenestens mellemkomst, til 97, mens i alt 350 bohaver opbevarede ved Socialtjenestens foranstaltning. Det er værd at notere sig, at anmeldelserne dækker over *bele* familier og dermed over et sted mellem 4000 og 8000 personer. Det samlede antal personer, som var potentielt omfattet af Socialtjenestens arbejde, udgjorde på landsplan 8387. Langt den overvejende del var bosat i København og Socialtjenesten kom dermed i berøring med hovedparten.²⁰

Socialtjenestens opgave antog faste former og rapporterne om arbejdet blev mere og mere systematiske og detaljerede. Man etablerede også et nært samarbejde – ”under løfte om streng diskretion” – med Rigsregistraturen, idet tjenesten modtog lister over personer, der blev optaget i Rigsregistraturens kartotek over bortrejste jødiske personer.²¹ Det betød også, at Socialtjenesten efterhånden oparbejdede det overblik over målgruppen - personer af jødisk herkomst - som man havde manglet så hårdt ved arbejdets start.

Efterhånden som Socialtjenesten fik hånd om opgaven, blev spørgsmålet om finansiering af arbejdet og udgifterne forbundet med husleje og opbevaring presserende. Såfremt den flygtede havde modtaget alders- eller invaliderente afholdt man udgifterne ved hjælp af de opsparede udbetalinger af renten. Hvis lejemål blev ophævet ved Socialtjenestens mellemkomst, indgik tilbagebetalt husleje ligeledes som indtægter, tjenesten kunne disponere over og det samme gjaldt udbetalt huslejhjælp fra kommunen. Indtægterne blev registreret individuelt, men indgik kollektivt i regnskabet, dvs. at indtægter fra én familie medvirkede til den samlede finansiering for alle familier. Derimod blev evt. leje fra logerende deponeret og opsparet, ligesom indestående på bankbøger og kontante midler fundet i lejligheden blev opbevaret i Socialtjenestens bankboks med henblik på ejerens tilbagevenden.

Det formelle grundlag for finansieringen af Socialtjenestens særlige virke var faldet på plads den 25. oktober 1943 med en lovanordning og et cirkulære i tilknytning til § 281 i lov om offentlig forsorg. Paragraffen, som sædvanligvis omhandlede hjælp til personer, der ekstraordinært var indkaldt til militærtjeneste, var forud med en vis kreativitet fra Socialministeriets side blevet anvendt i forbindelse med interneringen af de danske kommunister i

juni 1941. Dermed var "et antal medborgere", som det hedder i Socialministeriets departementschef H.H. Kochs beretning, "blevet berøvet muligheden for at forsørge deres familier". § 281 åbnede mulighed for en hjælp, som var mere omfattende end den almindelige kommunale hjælp, og som ikke indebar dennes tilbagebetalingspligt og evt. retslige virkninger.²²

Den 24. februar 1944 aflagde Socialtjenesten regnskab for "varetagelsen af jødiske interesser":

Figur 1

Regnskab 2. oktober 1943 til 24. februar 1944	
Udgifter til husleje, inkl. 2 forretningslokaler	26.064,40
Udgifter til opbevaring, <i>månedlig</i>	8.719,30
Diverse betalte regninger og udlæg	13.792,57
Samlede udgifter	48.576,27
Administration (excl. honorar og anskaffelser)	1.258,72
Indtægter	10.060,63
Total	39.774,36

De *månedlige* udgifter til husleje, inkl. to forretningslokaler beløb sig til 5.212 kr., mens de månedlige udgifter til opbevaring var 1.743 kr.²³ Udgifterne vedrørte husleje mm. til i alt 91 lejligheder og opbevaring af 72 bohave. Huslejen varierede mellem 18 kr. og 120,60 kr. pr. måned. Ved udgangen af marts 1945 var de samlede omkostninger ved arbejdet steget til 150.508,94 kr.²⁴ Til sammenligning var Københavns Kommunes sociale budget (social forsikring og offentlig forsorg) gennemsnitligt på 112 mio. kr. i perioden 1939-40 og 1943-44.²⁵

I løbet af 1944 ændrede Socialtjenestens arbejde karakter. Det opsøgende arbejde, antallet af anmeldelser og besøg på formodede forlattede bopæle fyldte ikke længere så meget, og indsatsen fik mere administrativ karakter. Huslejer skulle fortsat betales og løbende sager med forsikringselskaber, skattevæsen og belysningsvæsen ordnes, ligesom der fortsat var en del arbejde forbundet med administrationen af lejemålene i Strandgade, hvor de mange bohave blev opbevaret. Samtidigt førtes løbende kontrol med de mere eller mindre selvbestaltede værgers overtagelse og videreførelse af de flygtedes interesser.

Reaktionen på Socialtjenestens virke

Socialtjenestens medarbejdere syntes fra starten usikre på omverdenens og andre offentlige myndigheders forståelse og accept af deres nye opgave. Den 13. oktober følte Overlederen for Socialtjenesten sig således foranlediget til at informere samtlige institutionschefer under Københavns Kommune. Her begrundede han *hvordan* og *hvorfor* Socialtjenesten havde påtaget sig arbejdet med at beskytte jødernes efterladte lejligheder og bohave. Det første skete naturligvis med henvisning til Udenrigsministeriets og Socialministeriets anmodning, det sidste med begrundelsen, at Socialtjenesten her – ”til trods for at det drejer sig om en opgave, som i og for sig ligger uden for det egentlige formål med Socialtjenesten (...) kunne gøre en indsats af humanitær art ved at sikre de pågældendes forladte lejlighed, bohave m.v. mod tyveri eller forringelse”. Overlederen ønskede at undgå enhver misforståelse med hensyn til karakteren af Socialtjenestens hjælpevirksomhed, mens han samtidigt oplyste, at ”Socialtjenesten inden for visse rammer vil kunne overtage de pågældendes forpligtelser, f.eks. med hensyn til betaling af husleje og lign., idet Socialministeriet har givet tilsagn om indtil videre at ville yde fuld refusion af de med de her omhandlede foranstaltninger forbundne udgifter”.²⁶

Socialtjenesten anbefalede selv, at arbejdet med omsorgen for jødernes lejligheder blev holdt skarpt adskilt fra forsørgelsesvæsenet, idet man påpegede, at der var betydelige forskelle på disse sager. For det første blev der ikke gennemført og underskrevet en tvangsafhøring. For det andet var modtagerne af hjælpen ikke selv tilstede, og man var til en vis grad ude af stand til at efterprøve og kontrollere de foreliggende oplysninger, som ofte blev afgivet af tredjemand uden strafansvar. Socialtjenesten kunne derfor ikke udelukke, at der blev ydet hjælp til personer, der ikke i lovens forstand var ”trængende”.

Hertil kom, at de tredjemænd, der blev afhørt, ofte mødte Socialtjenesten med stor mistro, og undertiden ville de først give oplysninger, når de var overbevist om, at Socialtjenesten intet havde med forsørgelsesvæsenet at gøre.²⁷ Socialtjenestens embedsmænd pegede her på et væsentligt problem i deres arbejde. Hjælpen til de flygtede jøder var ikke blot en ny opgave for Socialtjenesten, den repræsenterede også en anden slags offentlig forsorg, end man hidtil havde kendt til. Retrospektivt kan vi betragte hjælpen til de jødiske flygtninge som en forløber for det velfærdssystem, der skulle blive udviklet i løbet af 1950'erne og som mellemkrigstidens socialreformer havde lagt kimen til.

Overalt hvor de kom, blev Socialtjenestens medhjælpere mødt af stor respekt og tjenstvillighed, og det til trods for deres forespørgsels ofte nærgående og insinuerende karakter. Respekten for autoriteter og embedsmænd var dog helt anderledes almindelig, og tilbøjeligheden til at efterkomme auto-

riteternes vilje, en ganske anden end i dag. Af og til stødte Socialtjenesten dog på forhindringer, f.eks. når de involverede afviste enhver indblanding fra de offentlige myndigheders side. Dette skyldtes dog ikke så meget uvilje mod medhjælpernes konkrete opgaver eller spørgsmål, som det skyldtes uvilje mod socialforsorgen og forsørgelsesvæsenet. Nervøsiteten for kontakt med de sociale myndigheder var da heller ikke ubegrundet. Selvom sanktionerne mod modtagere af offentligt hjælp var blevet betydeligt lempet ved socialreformerne i 1930'erne kunne stemmeretten fortsat fratages modtagere af fattighjælp og – hvad der ikke var uvæsentligt for en del af målgruppen for Socialtjenestens særlige opgave – at modtage offentlig hjælp kunne betyde, at man ikke kunne opnå dansk statsborgerskab.²⁸ Det var stadig socialt stigmatiserende at være under offentlig forsorg: Det stred mod arbejderklassens moral om at yde efter evne og nyde efter behov, og mod familiefaderens ideal om at forsørge sine egne.

På et bestemt område viste frygten for det offentliges indblanding sig velbegrundet. Undersøgelsen af flygtningenes personlige forhold resulterede for en række sagers vedkommende i mistanker om socialt bedrageri, da det viste sig, at den flygtede havde arbejdet uden gyldig arbejdstilladelse. En mistanke, der især ramte de tyske og østrigske flygtninge, som under store vanskeligheder havde opnået tålt ophold i Danmark i 1930'erne, men som ikke var blevet tildelt arbejdstilladelse og dermed mulighed for at forsørge sig selv.²⁹

Andre reagerede mistroisk af frygt for, at oplysninger om de flygtede jøder skulle falde i forkerte hænder, eller at de selv skulle komme i besættelsesmagtens søgelys. Frygten for værnemagtens eller det tyske politis indblanding var ikke uforståelig. En tilfældig kunde, som havde handlet hos en nu flygtet skræddermester, havde således købt hele familiens indbo og hævdede at være blevet anholdt af den tyske værnemagt, da han ville afhente møblerne. Han blev ført til Dagmarhus, hvor det blev meddelt ham, at man vidste, at han var i besiddelse af familiens møbler, samt at man ønskede oplysninger om, hvorfra han havde dem. Køberen søgte over for det tyske politi at sløre, hvordan han havde fået adgang til indboet, men måtte slutteligt underskrive "en erklæring", hvorefter han blev frigivet. Da Socialtjenesten blev inddraget i sagen, var han derfor først meget mistænksom over for tjenestens motiver og krævede oplysninger om, hvordan Socialtjenesten havde fået kendskab til sagen, og i hvilke hænder rapporten om sagen ville ende.³⁰

Der er næppe tvivl om, at de tyske myndigheder havde et vist kendskab til Socialtjenestens arbejde. Det var f.eks. her man henvendte sig, da man returnerede de nøgler, som var udleveret af viceværter og portnere under aktionen mod de danske jøder 1. og 2. oktober, eller som man havde indsamlet blandt de deporterede til Theresienstadt.³¹ Det var også hos Socialtjenesten, at det

**Der Reichsbevollmægtigte
in Dänemark**

Kopenhagen, den 22. November 43.

**Der Befehlshaver
der Sicherheitspolizei und des SD**

IV B 4 - 2938/43

An
Herrn Sozialdirektor N.F. Nielsen,
Kopenhagen, V
Bernstorffsgade 17.

In der Anlage übersende ich Ihnen einen Wohnungsschlüssel für die Wohnung des festgenommenen Juden [redacted] wohnhaft in Kopenhagen, [redacted] vej Nr. 50, 2.

Im Auftrage

[Handwritten signature]

⊙

MODTAGET
24 NOV. 1943
L. N. S. P.

*Mødet er aflyttet
af den [redacted]*

av
11-43

22 NOV. 1943

*Afhentning af undedejgsmødt.
Jødeføderne*

Det er et karakteristisk træk ved jødedeportationerne under 2. Verdenskrig, at man forsøgte at opretholde et skær af normalitet og udviste en forbløffende sans for detaljer. Den tyske besættelsesmagt bekymrede sig således om, hvad der skete med de deporterede jøders hoveddørsnøgler. Derfor henvendte man sig til Københavns Kommune for at få hjælp, og man sendte også nøglerne hertil, når man da ikke, som i dette tilfælde, desværre glemte at vedlægge nøglen (Socialtjenestens arkiv, Københavns Stadsarkiv).

tyske politi henvendte sig, da de første breve fra Theresienstadt skulle fordeles i Danmark (se nedenfor). Alligevel var Socialtjenesten meget påpasselig med at sløre det konkrete indhold af tjenestens arbejde. Arbejdet for at sikre og bevare jødernes ejendom og ejendele var i himmelråbende uoverensstemmelse med besættelsesmagtens bestræbelser på at skabe et *judenrein* Danmark, al den stund tjenestens virke netop sigtede mod at jøderne skulle vende tilbage. Alle meddelelser til andre danske myndigheder blev derfor stemplet fortroligt, og af frygt for en razzia fra Gestapo tilintetgjorde Socialtjenesten i januar 1944 størstedelen af de optegnelser, man havde gjort om de forskellige lejligheder. Samtidig forsøgte man at overbevise flygtningenes nervøse bekendte om, at Socialtjenesten ville gøre alt for at undgå, at oplysninger fra tjenestens virke kom i besættelsesmagtens hænder.

Til trods herfor kan man i det bevarede kildemateriale se, at flere bekendte til jøderne oplevede at blive opsøgt og midlertidigt interneret af det tyske politi. Årsagen hertil var, at forfølgelsen af jøderne i visse tilfælde fortsatte efter aktionen den 1.- 2. oktober. Skønt der ikke var nogen indbyrdes sammenhæng imellem besøgene, kunne naboer og bekendte således opleve at blive opsøgt af både Socialtjenesten og Gestapo med et par dages mellemrum. I nogle tilfælde kunne naboerne endda navngive den tyske politiofficer, som havde foretaget afhøringer i kvarteret:³² SS-Oberscharführer (overserger) *Fritz Renner* gjorde tjeneste ved det tyske sikkerhedspoliti i afdeling IV-B-4, der havde "jødespørgsmålet" som sagsområde. Her samarbejdede han med den danske nazist Paul Hennig, der også havde gjort sig bemærket som lønnet medarbejder ved det antisemitiske skrift *Kamptegnet*, og ved sin deltagelse i razziaen mod Mosaisk Troessamfunds sekretariat i Nybrogade den 31. august 1943, hvor Troessamfundets medlemslister blev beslaglagt.³³

På trods af alle forsikringer oplevede Socialtjenestens medarbejdere ofte, at naboer og bekendte nægtede ethvert kendskab til den flygtede familie og at have deres private ting stående. Medarbejderne var imidlertid forstående og forklarede gerne afvisningerne med "den ikke ualmindelige mistro til Socialtjenestens arbejde".³⁴ Hvis Socialtjenesten vurderede, at der var berettiget grund til bekymring, rettede de henvendelse til politiet og bad om en afhøring til politirapport. Det var ofte nødvendigt,³⁵ da der jævnligt opstod konflikter ang. retten til at varetage flygtningenes interesser. En herre, som mente sig berettiget til at disponere over en flygtet kvindes ejendele, og som havde truet lejlighedens nye logerende, "viste sig at være særdeles ubehagelig og arrogant i tonen og straks afvisende; der var ingen grund til posekiggeri, der var ingen, der havde haft bud efter Socialtjenesten til at feje op i denne sag, der var ordnet på bedste måde".³⁶

Rekonstruktion fra filmen "Det gælder din Frihed" fra 1946. På Frihedsmuseets hjemmeside, der findes under www.nationalmuseet.dk kan man finde oplysninger om hvilke billeder fra jødernes flugt, der er autentiske og hvilke der er rekonstruktioner (Det Kongelige Bibliotek).

Det er svært at vurdere, om konfrontationen mellem Socialtjenestens medarbejdere og de implicerede borgere skyldtes mistillid og frygt for myndighedernes indblanding, eller om f.eks. skyldfølelse også kan have spillet en rolle. I en række tilfælde blev Socialtjenestens medarbejdere af gode grunde dog mistænksomme.

Tyveri, rapseri og skødesløshed

Socialtjenesten modtog adskillige anmeldelser om indbrud, tyveri og tyveriforsøg.³⁷ Den 5. oktober indfandt Socialtjenestens medarbejdere sig i en ejendom på Valby Langgade, hvor lejerne kunne berette, "at der havde været forsøgt adgang til [den flygtede jødiske families og ejendommens ejers] lejlighed på 1'et sal, idet alarmapparatet ved 4-5 tiden natten til den 5' ds. var begyndt at kime, men inden han og den logerende i stuen havde fået tøj på og var kommet ud, holdt kimeriet (efter ca. 5 minutters forløb) op, og udover at begge mente at have hørt skridt af jernbeslåede støvler, var der intet at bemærke, og såvel døren som vinduer var intakte, hvad de stadig var ved undertegnedes besøg den 5' ds. Der var intet tegn på, at døren havde været åbnet, eller at der havde været gjort forsøg derpå. Om morgenen fandtes medfølgende emblem i havegangen lige udenfor huset [det omtalte emblem findes desværre ikke i arkivet]".³⁸ Med hensyn til gerningsmændene er mulighederne mange: Fra almindelige kriminelle til danske nazister, frikorpsfolk på orlov eller tyske politifolk på selvbestaltet aktion med arrestation eller tyveri for øje. Men Socialtjenesten etablerede ro i ejendommen, og lejerne indbetalte troligt deres husleje til Socialtjenesten, som også udvirkede, at der blev aflagt regnskab for familiens forretning, der iøvrigt blev lukket og låset. Der blev ikke senere rapporteret om forsøg på indbrud.

En anden familie var mindre heldig. Socialtjenesten blev den 15. oktober inddraget i sagen efter en anmeldelse om indbrudsforsøg. Dagen efter at Socialtjenesten havde aflagt lejligheden besøg, fik tyven imidlertid held med sit foretagende: Dækketøj, dynebetræk og et divantæppe var forsvundet og tjenesten måtte igen rykke ud for at få sat nye ruder i lejlighedens vinduer. Tyven blev pågrebet få dage efter, men havde da nået at omsætte de fleste af tyvekosterne. Yderligere tre gange måtte Socialtjenesten rykke ud til bopælen efter indbrud i husets kælder, hvor der var blevet stjålet koks og kasser. Hver gang satte tjenesten ny lås på kælderrummet.³⁹

I en noget pinlig sag forsvandt en trehjulet cykel og en klubstol under en flytning, bestilt og betalt af Socialtjenesten. Tjenestens efterfølgende kølige henvendelse til flyttefirmaet resulterede dog i, at flyttefirmaets direktør fik de forsvundne sager fremskaffet inden for få dage.⁴⁰

Antallet af indbrud i København steg voldsomt under krigen, idet besættelsen skabte en knaphedssituation, som øgede fristelsespresset. Som i det ovenfor anførte eksempel bestod tyvekosterne ofte i linned, forskelligt tøj og habitter, som, pga. rationering, var en mangelvare, og derfor stærkt eftertragtede på det sorte marked. Situationen var "gefundenes Fressen" for vanekriminelle, men også mennesker, der ikke tidligere havde været involveret i kriminalitet, blev fristet af situationen. Antallet af såkaldte "tørresnoretyverier" steg f. eks. eksplosivt i perioden,⁴¹ ligesom ubeboede lejligheder var et oplagt mål, ikke mindst efter aktionen mod det danske politi den 19. september 1944. Tyverierne havde med andre ord sjældent et personligt eller antisemitisk motiv.

Værre blev det imidlertid, når udenforstående på en eller anden måde havde fået fat i nøgler og skaffet sig adgang til lejlighederne, før Socialtjenesten kunne nå at aflægge adressen besøg. Så snart Socialtjenesten blev involveret, søgtes det imidlertid at gøre skaden god igen og man vogtede nidkært over de flygtedes ejendele. Man krævede behørig kvittering for udlevering af (selv små) genstande fra boet og man nægtede at fæste lid til ufuldkomne eller mundtlige fuldmagter, især hvis de indebar fri råderet over indbo og ejendele. I sådanne tilfælde krævede Socialtjenesten, at de pågældende underskrev erklæringer med ordlyden: "Undertegnede erklærer herved på tro og love, at vi på betryggende måde opbevarer følgende af familien NNs ejendele", med en præcis angivelse af de ejendele, som befandt sig i den pågældendes varetægt.

Sådanne erklæringer kom til nytte i en sag fra Ragnagade. Her konstaterede Socialtjenesten, at den flygtede families ejendele var fordelt hos tre personer i nabolaget. For den ene af naboernes vedkommende drejede det sig om ikke mindre end: "2 sæt herretøj, 5 frakker, 1 vest, 1 par benklæder, 1 muffe, 1 strikket trøje, 1 herrehat, 8 par sko, 1 fag gardiner, 2 rullegardiner (papir),

10 skjorter, 1 bluse, 1 nattrøje, 10 par underbenklæder, 28 trøjer, 1 sengetæppe, 3 bordtæpper, 1 rejsestui, 2 pyjamas, 4 underkjoler, 1 radio, 1 toilet-møbel, 1 divan med tæppe, 6 stole, 1 klapbord, 2 malerier, 2 billeder, 2 dyner, 2 puder, 1 ternet trøje, 1 nederdel, 11 stk. kjoler, 10 duge, 10 håndklæder, 11 viskestykker, 10 pudevår, 1 slaabrok, 1 kittel, 1 sengetæppe, 1 stråttæppe, 12 ølglas, 14 portvinsglas, 1 terrin, 2 fade, 10 sodavandsglas, 40 tallerkner, 10 skåle, 27 kagetallerkner, 12 stk. glasasierter ...”.

Og det var ikke engang det hele. Naboen var endog gået så vidt, at tage familiens tøj i brug: ”Desuden måtte hun indrømme, at hendes voksne søn (...) havde fået 2 sæt tøj, hvoraf han pt. gik med det ene sæt, og en voksen datter (...) gik med [familiens frues] frakke. Da jeg bebrejdede hende, at en sådan handlemåde sikkert var ganske i modstrid med familiens ønsker, svarede hun, at det var hendes og hendes mands opfattelse, at familien faktisk havde afskrevet alt deres indbo, idet de ikke regnede med nogensinde at vende tilbage”.⁴²

Socialtjenestens belæringer bar imidlertid frugt. Erklæringerne gjorde det ikke alene klart, at naboerne havde taget et langt større antal ejendele til opbevaring end tidligere oplyst. De forsikrede ligeledes Socialtjenesten om, at de ikke længere gik med familiens beklædningsgenstande, og at de heller ikke ville gøre det i fremtiden. Medhjælperen fra Socialtjenesten afsluttede sin indberetning med ordene: ”Selvom jeg ikke anser [naboen og dennes familie] for helt pålidelige, er jeg tilbøjelig til at antage, at man nu har givet mig konkrete oplysninger om alt det opbevarede”. Han henstillede derfor til, at der intet yderligere blev foretaget i sagen.⁴³ I andre tilfælde henvendte naboer og venner sig til Socialtjenesten med den ofte berettigede mistro til andre naboer eller udtrykte ”ængstelse for, at disse ting er genstand for misbrug”.⁴⁴ Det var ikke mindst *brug* af de flygtedes effekter, som vakte Socialtjenestens mistanke.

Når naboer og bekendte selvbestaltet havde taget ejendele til opbevaring, måtte Socialtjenesten ofte fremsætte anmodningen om at bringe effekterne tilbage med ”stor vægt, da man tilsyneladende ikke var særligt tilbøjelig til at udlevere noget”.⁴⁵ I en sag, hvor en stor del af indboet var fjernet og lejlighedens dagligstue og soveværelse stod beboet, blev Socialtjenestens medarbejder særlig indigneret over, hvad han så: ”Besøg blev aflagt på ny om aftenen for at træffe de logerende. Det lykkedes kun at komme i forbindelse med [en kvindelig logerende], men det viste sig at være hende, der uden videre havde tilladt sig at disponere over lejligheden i dens helhed; ja hun erkendte, at hun stærkt havde overvejet at træde ind i [familiens] rettigheder som lejer og derefter selv fremleje, idet hun følte sig berettiget til at disponere over det beholdne indbo (...) det blev betydet hende, at en sådan fremgangsmåde

selvfølgelig ikke kunne godkendes, og hun blev opfordret til straks at trække sig tilbage til det af hende lejede værelse med samt sine effekter (...). I de følgende 3 dage måtte vi derefter holde åbent hus for at få samlet de effekter, der var fjernet; det var bogstaveligt talt nødvendigt at hale hver enkelt ting fra de pågældende, der i øvrigt, da de blev klar over, at der ikke var anden udvej, hver for sig var ivrige efter at forklare, hvad de andre havde fjernet (...). De logerende fik efter omstændighederne besked om, at de snarest og inden 15/11 måtte finde sig andet logi, da det ikke er muligt at aflåse den del af lejligheden, som [familien] selv disponerede over, forsvarligt. De var indforstået hermed".⁴⁶ Socialtjenesten rekvirerede derefter et par lotter til at sætte lejligheden i stand og ordne de store mængder af tøj, glas og porcelæn, som var kommet ind via "åben hus"-aktionen, i skabe og skuffer.

Hvis naboer og bekendte ikke var til at bevæge, kunne Socialtjenesten, som omtalt, rekvirere politiets medvirken. Det skete f.eks. i en sag, hvor en bekendt af den flygtede familie nægtede at udlevere 62,50 kr., som han uretmæssigt havde modtaget af familiens overskydende forudbetalte husleje. Efter en mundtlig og skriftlig anmodning anmeldte Socialtjenesten sagen til politiet.⁴⁷

Rygter om naboers og bekendtes evt. politiske sympatier med besættelsesmagten blev også noteret. En ven anmodede Socialtjenesten om at efterse, at en families interesser blev forsvarligt varetaget. Han frygtede, at naboerne i familiens opgang næppe havde ædle motiver, når de ønskede at tage familiens bohaver til opbevaring, "idet der skal være nazister imellem dem". Naboerne undveg efterfølgende Socialtjenestens spørgsmål og afviste det offentliges indblanding med ordene, "at der kunne jo bestå et økonomisk mellemværende", og "betroelsen af opbevaring af effekterne kan være udtryk for et ønske om at sikre dem garanti for dette økonomiske mellemværende".⁴⁸

Det er ikke til at sige, om vennens mistanke havde noget på sig eller om naboerne vitterligt havde tilvejebragt midler til familien mod pant i deres ejendele. Arkivet kan ikke give os en forklaring, men sagen vakte i høj grad Socialtjenestens mistæksomhed.⁴⁹ Og denne type sager var langtfra enestående: En vicevært, som, ifølge Socialtjenestens oplysninger, var beskæftiget hos den tyske værnemagt, havde i et tilfælde tilladt sig at disponere meget frit over en flygtet families ejendele, faktisk så frit, at han skiftede sine egne gamle møbler ud med familiens nye. Socialtjenestens medarbejder foreslog, at der blev rettet henvendelse til politiet.⁵⁰

Arkivet indeholder imidlertid kun få sager, hvor nazistiske sympatier blev anført som et muligt motiv for rapserierne, og rapportererne beskæftiger sig ikke med muligheden for angiveri. Når Socialtjenestens medarbejdere kolporterede rygter om nazistiske sympatier, skyldtes det sandsynligvis frygten

Rekonstruktion fra filmen "Det gælder din Frihed" fra 1946 (Det Kongelige Bibliotek).

for, at tyskerne skulle rette opmærksomhed mod tjenestens virksomhed. Men det kan dog ikke udelukkes, at naboer og bekendtes opførsel var næret af antisemitisme. Generelt skal årsager til den kynisme og grådighed, som kunne gribe om sig i et nabolag ved jødernes flugt, findes i motiver fra egentlig antisemitisme over misundelse til det øgede fristelsespres ved knaphedssituationen.

Det er ikke meget vi ved om de forhold, der mødte de europæiske jøder, da de efter krigen vendte tilbage til deres hjem. Fra enkelte franske, belgiske og hollandske undersøgelser ved vi, at de her stødte ind i en lang række vanskeligheder. De blev ofte mødt af kulde, ligegyldighed, mistænksomhed og overraskelse over, at de i det hele taget var i live og i stand til at vende hjem.⁵¹ Skønt enkelte eksempler i det her undersøgte kildemateriale viser, at nogle personer benyttede sig af jødernes flugt til at berige sig med deres gods, er det imidlertid *ikke* den dominerende tendens i det danske materiale.

Tværtimod forklarede de implicerede som regel, at "overdragelsen [af møbler] er ren pro forma og kun skal sikre overgreb fra anden side"; at "det var hans mening at bevare forretningen til [familien] kom hjem (fra Sverige)"; at fruens "andel på 800 kr. bliver stående, således at hun kan overtage lejligheden med ½ års varsel, når hun vender hjem", mens en fremlejekontrakt understregede, at fremlejer "skal med få dages varsel forlade lejligheden,

så snart [familien] på ny vil overtage den”.

Sådanne udtalelser kan naturligvis blot være dårlige undskyldninger eller afspejle skamfuld forlegenhed i mødet med Socialtjenesten. I langt de fleste tilfælde valgte Socialtjenesten dog at fæste lid til de improviserede ordninger og forsikringerne om deres midlertidige karakter. Tilliden afslører ikke kun et ønske om, at de flygtede med tiden ville vende tilbage, men afspejler også en tro på krigens snarlige ende. Den samme tro på en allieret sejr og Det tredje Riges undergang, som nærede strejkerne og urolighederne i forbindelse med augustoprøret, prægede også jødernes værger og Socialtjenestens medarbejdere – ja, hele rationalet bag Socialtjenestens arbejde var netop, at jøderne skulle have et hjem at vende tilbage til! Arbejdet var påvirket af optimisme: Henstand-, afdrags- og lejeordninger havde i første omgang kun en løbetid til 1944-årets udgang, *senest*.

Til sammenligning begyndte deportationen af de hollandske jøder allerede i februar 1941 på et tidspunkt, hvor krigssituationen på ingen måde varslede nederlag for Hitlers hære. Forud for deportationerne gik en gradvis diskrimination og udskillelse, som isolerede jøderne fra det nærmiljø, der skulle vise sig så afgørende for redning og overlevelse overalt i Europa. 102.000 hollandske jøder omkom under Holocaust.⁵²

Hjælpens formål – materiel omsorg

Socialtjenestens formål var udtrykkeligt, ”at varetage de borteblevne personers interesser her i landet med hensyn til beskyttelse af deres her efterladte gods m.v.”.⁵³ Det betød så vidt muligt at bevare de pågældendes hjem under fraværet, og hvor dette ikke var muligt, at bevare eventuelle efterladte ejendele. Formålet blev fortolket meget bogstaveligt.

En henvendelse fra den lokale købmand henledte Socialtjenestens opmærksomhed på en forladt lejlighed i Valby. Ved besøg på adressen konstaterede medhjælperen, at husets frue var flygtet til Sverige pga. jødeforfølgelserne og man fik oplyst, at fruens mand var indlagt på Nørre Hospital. Efter at have sikret sig, at mandens aldersrente kunne finansiere huslejebetalingen m.v. var det medhjælperens opfattelse, at sagen ”ikke skønnes at henhøre under Socialtjenestens ressort”.⁵⁴ I flere tilfælde registrerede tjenesten, at ægtefæller blev skilt og forlovelser brudt, fordi den ene part var af jødisk oprindelse. Hvis den efterladte havde påtaget sig at ordne kærestens eller ægtefællens forhold, søgte Socialtjenesten at verificere oplysningerne om deres forbindelse, for at sikre sig værgemålets troværdighed, men foretog sig derudover ikke yderligere i sagen.

Samme procedure blev fulgt, når de efterladte var børn. Mens Socialtjenestens medarbejdere både opsøgte viceværten, ejendommens administrator

og den formodede befuldmægtigede – en værtshusindehaver – i forsøget på at sikre en forladt bolig med indbo, anså de sig ikke forpligtede til at undersøge viceværtens udsagn om, at ”et udøbt barn henligger i et københavnsk hospital”.⁵⁵ Om forældrene kunne det kun oplyses, at de nu var i Sverige.

I en anden sag noteredes lakonisk: ”En 18 årig imbecil datter er i stilhed indlagt på Kommunehospitalet”. Da Socialtjenestens medarbejder havde sikret sig, at der blev ført jævnligt tilsyn med ægteparrets bolig kunne ”Socialtjenestens medvirken formentlig anses for afsluttet”.⁵⁶ I et andet tilfælde havde et ægtepar efterladt deres lille pige hos en nabo. Naboen blev nøje instrueret af Socialtjenesten om hvad der skulle gøres med hensyn til det flygtede ægtepars indbo, hvorimod det helt blev overladt til naboen at tage sig af barnet. Naboen kunne senere oplyse Socialtjenesten om, ”at [familiens] lille pige er blevet hentet d. 10/12 1943 og nu befinder sig i Sverige hos forældrene”.⁵⁷

Såfremt Socialtjenesten havde betragtet det som deres opgave at varetage omsorgen for de efterladte børn, var der faktisk ressourcer tilstede, men det krævede en anden social instans' inddragelse. I én sag blev alle børnene ved forældrenes bortrejse f.eks. anbragt via Børneværnet.⁵⁸ Antallet af sager i det fragmentarisk bevarede arkivmateriale efter Socialtjenestens virke viser, at også danske jødiske familier på flugt i betydeligt omfang måtte efterlade deres børn hos venner og bekendte.⁵⁹

Aktive ofre

Skønt det er indlysende, at Socialtjenestens arbejde opfyldte et behov, giver materialet efter tjenesten også talrige eksempler på, hvordan de forfulgte selv forsøgte at sikre deres ejendom og ejendele, og om hvordan de på meget kort tid skaffede de nødvendige likvide midler til deres flugt. At ordninger var etableret i hast og ikke altid med pålidelige partnere, ændrer ikke ved det overordnede indtryk: De danske jøder var *ikke* passive ofre for besættelsesmagtens overgreb. De handlede selv.

Som tidligere omtalt forblev den ”ariske” part af et ægteskab jævnligt i Danmark for at ordne familiens forhold, hvorefter han eller hun rejste til Sverige for at blive genforenet med ægtefællen. Det kan synes mærkværdigt, at sådanne ægtefæller gjorde sig anstrengelser for at bevise, at de var af ”ren arisk afstamning”, men det kan muligvis skyldes usikkerhed om Socialtjenestens motiver og eventuelle relationer til de tyske myndigheder. Men også svigerfamilie, venner, naboer og bekendte lod sig engagere for at sikre, at de flygtedes forhold blev ordnet på betryggende måde. Faktisk opstod ”bureaukratisk uro” kun, når flygtningene selv på bedste vis havde søgt at sikre deres efterladte ejendom, eller når flere personer meldte sig med mundtlig eller skriftlig fuldmagt eller gik fejl af hinanden. Mistilliden, der herskede mellem sådanne

mere eller mindre selvbestaltede værger, skyldtes ofte den hast og forvirring, hvormed jøderne havde forsøgt at sikre deres interesser hos naboerne, som ikke vidste, at sagen også blev varetaget fra anden side.

En svoger til en flygtet familie henvendte sig f.eks. til Socialtjenesten med en bøn om at tage affære i en sag, hvor to naboer havde tømt en lejlighed for værdier og trods forevisning af fuldmagt efterfølgende nægtede at udlevere genstandene til svogeren. Efterhånden som Socialtjenesten dykkede ned i sagen - og de dykkede dybt - blev den mere og mere speget. De to naboer hævdede således, at de var kommet sammen med familien gennem ni år, og inden familiens afrejse var de blevet betroet nøgler til lejligheden, og indtrængende bedt om at fjerne så meget som muligt fra hjemmet og tage det til opbevaring i deres egne lejligheder. Selv var de to naboer ikke glade for at imødekomme anmodningen. De var bange for, at det hurtigt ville blive meddelt værnemagten, at effekterne befandt sig hos dem. På den anden ville de gerne hjælpe. Naboerne havde ikke kendt til Socialtjenestens virksomhed og hævdede, at de var glade for at overlade ejendelene i det offentliges varetægt. I rapporten tilføjes det, at "de indrømmer at have nægtet at udlevere de hos sig beroende effekter, da de ingen tillid har til [svogeren], som i øvrigt ikke var ædru, da han mødte med flyttemanden. Han menes at have nogen hang til overdreven spiritusnydelse, især efter at hans hustru er rejst".

Adskillige personer i familiens omgangskreds var imidlertid af den opfattelse, at de som tak for deres ulejlighed kunne beholde en række af de opbevarede effekter. Det lykkedes imidlertid Socialtjenestens medarbejder at få indsamlet størstedelen af bohavet og han forhørte sig nu hos sin overordnede om man skulle forlange, at svogeren udleverede de effekter, der var i hans varetægt, og om man skulle søge politiets hjælp til at efterlyse en forsvunden sølvbakke: "Til karakteristik af [svogeren] skal endvidere anføres, at han ved bortgangen inviterede personalet på "en genstand" i en nærliggende beværtning og var noget forbavset over, at tilbudet ikke blev modtaget".⁶⁰

Flygtningene omsatte i stor hast deres værdier eller stillede dem i pant for likvide midler. Der var ofte tale om store summer. I et enkelt eksempel overdrog en familiefar med en proforma kontrakt hele sit indbo for 3000 kr. mod et kontant lån på 1000 kr. En mand solgte sin villa for 20.000 kr. En skræddermester solgte hele sit indbo for 1200 kr. En anden familie fik kun 500 kr. kontant for salget af deres indbo, mens "hvad der yderligere vilde indkomme, skulle indsættes på en bog på [familiens] navn og stå, til han på ny kom tilbage".⁶¹ Derudover var sølvtøj, dækketøj og den personlige garderobe ofte fjernet fra lejlighederne.⁶²

Det er bemærkelsesværdigt at se, at de familier, som selv havde nået at ordne deres forhold før flugten ofte var ringere stillet end de familier, som

intet havde nået at gøre og hvis bo derfor blev forseglet af Socialtjenesten. Dels var al indboet og værdierne realiseret – ofte til en ringe pris – dels blev lejlighederne ofte genudlejet umiddelbart efter beboernes flugt. Og når Socialtjenesten lukkede en sag med henvisning til, at familien selv havde nået at ordne deres bo inden afrejsen, foretog man sig ikke mere i sagen.⁶³ Det skete således i en sag i Borgergade, hvor en mand mundtligt havde overdraget sit skrædderværksted til en anden handlende i gaden for 100 kr. En veninde af familien, som kontaktede Socialtjenesten, fandt beløbet ”påfaldende”. Socialtjenesten gav kvinden ret: ”I betragtning af, at det drejer sig om brugbare ting, vil realisationen utvivlsomt indbringe et betydeligt beløb”. Alligevel var konklusionen: at ”der kan dog næppe på det foreliggende foretages yderligere i sagen”.⁶⁴

Bedre gik det i et tilfælde, hvor Socialtjenesten ved en tilfældighed aflagde besøg i en lejlighed den 12. oktober og her traf ægtefællerne i begreb med at rejse til Sverige. Ægteparret udleverede et sæt nøgler og Socialtjenesten vendte tilbage dagen efter for at iværksætte den sædvanlige procedure med oprydning, registrering og ned- og aflukning. Få dage efter henvendte en mand sig til Socialtjenesten med fuldmagt, der overlod ham ”alt, hvad der står i lejligheden”. Manden forklarede ”at han har fået dette bevis den 12.10.1943 om eftermiddagen, da ægtefællerne ikke ventede nogensinde at vende tilbage. Manden skal have talt om at søge til Polen” (!) Socialtjenesten valgte dog at fæste lid til deres aftale med ægtefællerne, ”der intet havde nævnt om overdragelsen til Herr [...], og som udtrykte deres glæde over, at Socialtjenesten ville tage sig af deres hjem”.⁶⁵ Ansvar for parrets ejendele endte således hos Socialtjenesten.

De betroede værger bestod i alt fra den lokale købmand, som tilfældigt blev inddraget, til naboer, bekendte, kunder, kolleger, svende i forretningen, venner og ikke-jødisk familie. Langt de fleste sager beretter om sociale netværk udenfor familiens kreds og fortæller dermed også om de danske jøders integration i det danske samfund.

De deporterede i Theresienstadt

Socialtjenesten blev også et omdrejningspunkt for den første kontakt og hjælp til de jøder, som ikke nåede at flygte, og som derfor blev deporteret af tyskerne. Arbejdet indledtes, da man i november 1943 modtog efterretning fra det tyske hovedkvarter på Dagmarhus om, at et antal brevkort var ankommet fra Theresienstadt. De tyske myndigheder ønskede, at Socialtjenesten varetog distribueringen i Danmark og indsamlede post til de deporterede. Socialtjenesten tog opgaven på sig og indledte samtidigt forhandlinger om at fastlægge en nærmere fremgangsmåde for afsendelse af pakker til de deporterede. På

12° oktober 1943.

F.7a 200.

Socialtjenesten har fra de tyske Myndigheder (Der Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SS in Dänemark) modtaget 264 Brevkort, som er afsendt af de i Theresienstadt, Böhmen - Mähren, internerede Jøder til svarørende og Bekendte. Disse kort er herfra tilstillet Adressaterne, idet samtidig har meddelt disse, at der ifølge oplysning fra de tyske Myndigheder kan skrives til de internerede - herfra ogsaa paa Dansk - ligesom der kan sendes Brevk med Tøj, men ikke med Fødevarer.

9 kort til Adressater i Tyskland og Polen har man tilbageendt til den ovennævnte tyske Myndighed med henstilling om, at kortene bliver ekspederet ved dennes Foranstaltning.

•/• I henhold til telefonisk Aftale tillader man sig hoolagt til videre Foranstaltning at fremsende 44 Brevkort, der er sendt til Adresser uden for Danmark, bortset fra Tyskland og Polen.

•/• Samtidig vedlægges 24 kort, der er adresseret til Jøder her i Landet, og som man antages at være flygtede, samt endelig 4 kort, der er fundet i en af de jødiske flygtninges lejlighed.

Til
denrigsministeriet,
Christiansborg.

Det tredje Rige søgte under dække af verdenskrigen at udrydde Europas jøder, og deporterede, udsultede og henrettede i forfærdende tempo jøder fra alle afskroge af det besatte kontinent. Ikke desto mindre bekymrede man sig også om, hvordan man skulle få postkort fra de deporterede danske jøder i Theresienstadt frem til de rette modtagere i Danmark (Socialtjenestens arkiv, Københavns Stadsarkiv).

dette tidspunkt accepterede det tyske politi udelukkende post, som var sendt gennem Socialtjenesten. Brevkort sendt direkte til Theresienstadt ville med det tyske politis advarsel blive tilbageholdt af de tyske postmyndigheder.⁶⁶

Da aftalen om tøjpakker kom i stand i december 1943, var Socialtjenesten behjælpelig med at fremskaffe de deporteredes egne klæder, og man skaffede ved hjælp af brevene fra Theresienstadt navne og adresser på de fleste af de deporterede. Administrationen af brevforsendelserne krævede konduite. Socialtjenesten kom flere gange i klemme mellem borgere og det tyske politi, fordi flere afsendere havde forsøgt at sende pakker med fødevarer, før der i juli 1944 opnåedes en fast, formel aftale om fødevarerpakker til Theresienstadt. Det tyske politi hævdede, at de improviserede forsøg kunne skade forhandlingerne om en ordning, og overlod det til Socialtjenesten at videreformidle budskabet. Det gjorde man med omhu. Reelt etableredes faste rutiner for afsendelse af fødevarerpakker allerede i februar 1944 gennem *Fonden af 1944 til sociale og humanitære Formål* under sognepræsten Fritz Lerches ledelse, og med Socialministeriets moralske og økonomiske støtte.⁶⁷

Det tyske kriminalpoliti henvendte sig ligeledes til Socialtjenesten, da en nærmere gennemgang af brevkortene til Theresienstadt havde vist, at en del mennesker, som tilsyneladende ikke havde nogen nærmere tilknytning til de deporterede jøder, havde sendt kort. Fra Socialtjenesten krævedes der taktfuldhed og evne til at gå balancegang: "Da dette havde medført, at der var sendt et efter det tyske politis mening alt for stort antal kort, henstilledes det, at man herfra gjorde publikum opmærksom på, at der bør vises tilbageholdenhed med hensyn til korrespondancen med de internerede jøder såvel med hensyn til, hvem der skriver til disse, og hvor ofte den enkelte skriver".⁶⁸ Varetagelsen af korrespondancen overgik i juni 1944 til Dansk Røde Kors.

Det var også Socialtjenestens sekretær, som modtog den lille gruppe jøder, som det efter intense forhandlinger i 1944 lykkedes at få løsladt fra Theresienstadt. Løsladelserne skete med henvisning til, at de tilfangetagne var fejlagtigt deporterede ifølge det tyske politis egne retningslinier, dvs. såkaldte "halvjøder" og "heljøder" gift med ikke-jøder. I Theresienstadt drejede det sig om i alt 27-28 personer. Aftalen om løsladelser var kommet i stand mellem Werner Best og den praktiske organisator af *Endlösungs* deportationsprogram Adolf Eichmann ved et møde i København den 2. november 1943. I januar 1944 var det tid til at indfri løftet. Fem personer blev som de første løsladt fra lejren.

De hjemvendte blev ledsaget af en tysk politiofficer og blev ved ankomsten til Københavns Hovedbanegård den 16. januar 1944 umiddelbart overført til Dagmarhus. Her stillede sekretæren fra Socialtjenesten sammen med en repræsentant for Udenrigsministeriet. Efter løsladelsen udvirkede sekretæ-

ren transport ved det danske politi til Socialtjenestens adresse i Bernstorffshus. To frøkener, en ældre herre og en familiefar ønskede derefter umiddelbart at tage hjem. Tilbage stod en 8-årig pige, hvis mor stadig opholdt sig i Theresienstadt. Forældrene var skilt og pigens far kendte man kun af navn. Socialtjenesten igangsatte nu en omhyggelig procedure, som aktivt inddrog Børneværnet. Den følgende dag eftersøgte Socialtjenesten med held barnets far, som erklærede sig villig til at modtage barnet.⁶⁹

Hjemførslerne fra Theresienstadt blev imidlertid både de første og de sidste. De tyske myndigheder havde høstet deres propagandagevinst og hjemsendelsesproceduren blev sat i stå. Efter en usædvanlig aften på Dagmarhus kunne Socialtjenestens sekretær vende tilbage til mere velkendte arbejdsopgaver.

Efter befrielsen

Socialtjenestens særlige opgave fortsatte til et stykke ind i 1946, hvorefter man langsomt kunne afvikle arbejdet. Afviklingen måtte afvente en henvendelse fra de berørte familier og en efterfølgende undersøgelse af, hvilke oplysninger man lå inde med om deres hjem og ejendele. Hvis lejligheden eller bohavet var blevet bevaret gennem Socialtjenesten, udleveredes nøgler eller gods efter nøje kontrol af legitimationspapirer. En væsentlig del af bistanden til de hjemvendte bestod i ”oplysning om, hvordan de skulde forholde sig med hensyn til udlevering af forskellige effekter, der havde været til opbevaring hos privatpersoner, der modsatte sig udlevering, eller oplysning om anmeldelser til forsikringselskaberne eller krigsforsikringen vedrørende forskellige savnede ting samt opsigelse af fremlejerne”.⁷⁰ Det drejede sig om problemer, der var helt almindelige for hjemvendende jøder overalt i Europa.

Arkivet efter Socialtjenestens særlige virke for de danske jøder indeholder en samling ansøgninger om tildeling af offentlig forsorg, udfyldt i juni måned 1945. Skemaerne indeholder foruden navn, fødselsår og -sted, oplysninger om nuværende og tidligere opholdsted, ægtefæller og børn, statsborgerforhold, helbredstilstand, formue og indtægter. Ansøgerne er alle personer af jødisk herkomst, flygtninge fra Sverige og hjemvendte fra Theresienstadt. De 139 spørgeskemaer angår i alt 357 personer (inkl. ægtefæller og børn), som ansøgte om særhjælp i dagene efter deres hjemkomst fra Sverige.⁷¹

Skønt materialet således kun dækker ca. 4 pct. af de flygtede jøder og deres ikke-jødiske pårørende (i alt 8387 personer) og vel at mærke kun omfatter personer, som søgte om offentlig hjælp hos kommunen efter hjemkomsten, er der tale om den mest udsatte gruppe af flygtningene, som havde enten ingen eller ringe midler til at understøtte deres tilværelse.⁷² Heraf opgav 14 ansøgere (10 pct.), at de havde været deporteret til Theresienstadt.

34 pct. af ansøgerne var vendt direkte tilbage til deres tidligere bopæl, mens 55 pct. havde midlertidigt ophold, heraf 37 pct. i de midlertidige flygtningelejre – eller forlægninger, som de kaldtes med et mindre foruroligende udtryk, hentet fra svensk – som oprettedes til hjemløse flygtninge (19 pct. af det totale antal ansøgere, 23 pct. af det samlede antal personer).

De flygtede kan inddeles i tre grupper: danske af fødsel; en gruppe af østeuropæiske flygtninge, der kom til Danmark i årene omkring 1900 på flugt fra pogromer og opnåede dansk indfødsret i årene mellem 1920 og 1940; og de statsløse og dermed formentlig tyske og østrigske flygtninge, som havde opnået ophold i Danmark i 1930'erne. 30 pct. af ansøgerne var danske af fødsel (hertil 5 pct., hvor den ene ægtefælle havde dansk statsborgerskab ved fødsel), 25 pct. havde erhvervet dansk indfødsret, mens 25 pct. var statsløse (14 pct. ikke oplyst). Det kan på baggrund af materialet siges, at statsborgerforhold *ikke* havde betydning for sandsynligheden for at vende direkte tilbage til den tidligere bolig og dermed for, hvor let overgangen til et normalt liv i Danmark forløb. Hjemvendte flygtninge, som havde erhvervet dansk statsborgerskab, vendte med størst sandsynlighed hjem til deres gamle bolig, mens 53 pct. af de danske statsborgere af fødsel måtte finde midlertidigt logi (Se figur 2).

Figur 2

	Samme bolig	Midlertidig bopæl	Ny bopæl	Total
Danske statsborgere af fødsel	33 pct.	53 pct.	12 pct.	98 pct.
Dansk indfødsret	57 pct.	37 pct.	6 pct.	100 pct.
Statsløse	37 pct.	51 pct.	11 pct.	99 pct.

Sandsynligheden for at flygtningenes boliger var blevet bevaret, afhæng – som vi har set – af boligens størrelse og de udgifter, der var forbundet med at bevare den. Billige boliger blev oftere bevaret end dyre. Flygtninge, som ejede deres egen bolig, kunne derimod vende direkte tilbage hertil. Overordnet kan det siges, at en væsentlig del – omkring 50 pct. – af de ubemidlede jøder, som ansøgte om særhjælp i dagene efter deres hjemkomst fra Sverige, ikke havde en bolig at vende hjem til. Samme konklusion kan drages på baggrund af det

samlede kildemateriale efter Socialtjenesten. I kun 97 tilfælde ud af de samlede 1970 sager, som Socialtjenesten kom i berøring med, valgte tjenesten at bevare lejligheden, ligesom kun 350 bohavere blev sendt til opbevaring ved Socialtjenestens foranledning. De resterende familier var afhængige af svigerfamilie, venner, bekendte og naboers velvilje i de 20 måneder som eksilet eller deportationen kom til at vare. Langt de fleste værger forventede og disponerede efter, at ejermanden ville vende tilbage, og de blev omhyggeligt overvåget af Socialtjenestens embedsmænd.

Afslutning

Socialtjenesten kom på den ene eller den anden måde i berøring med stort set samtlige medlemmer af den jødiske minoritet, og tjenesten forhindrede salg eller gendulejning af lejligheder, afværgede tyveri og rapseri og etablerede løsninger på de flygtedes afdrags- og forsikringsordninger. Mange jødiske familier, som i hast havde truffet improviserede løsninger for deres ejendele, vendte, takket være Socialtjenesten, hjem til en ryddelig, beboelig og intakt bolig. Socialtjenesten gjorde i 1946 afsluttende status over deres virksomhed med tydelig glæde og tilfredshed:

”Når man gør resultatet af de næsten 2 års arbejde op, må det siges at være tilfredsstillende, idet mange værdier er blevet bevaret for deres ejere, men selvfølgelig er der også mange, der har mistet meget, navnlig i den politiløse tid blev der stjålet meget, men de fleste af de hjemvendte har været meget taknemmelige, – en enkelt, der ikke havde regnet med, at der var noget som helst tilbage, fik udleveret nøglen til sin lejlighed og kunne gå hjem og låse sig ind i sit til dels urørte hjem”.⁷³

Det er en af myterne om de danske jøders redning, der grundlægges med denne status. Forestillingen om, at jødernes levevilkår, boligforhold og materielle status forblev uberørt af flugt og eksil, takket være deres medborgeres indsats og omsorg for hjem og ejendele, er en fasttømret opfattelse i litteraturen.⁷⁴ Det er en forestilling, som må modificeres, men som også bliver mere troværdig, når man kender til Socialtjenestens ihærdige virksomhed. Det var således i høj grad det offentlige system, som tog vare på mange jøders ejendom og ejendele og som sikrede, at der var noget at vende hjem til.

Den danske socialtjenestes arbejde er helt enestående i Europa, og det samme gælder den danske stats vilje - og muligheder - for at begrænse og afbøde virkningerne af det tyske regimes terror mod de europæiske jøder.⁷⁵

Appendiks:

Eksempel. Rapport vedr. Ny Carlsbergvej, 5.11.1943

”Efter anmodning fra Afsnitskommandoen har undertegnede leder, overassistent NN og medhjælper NN, den 3.11.43 henvendt sig på skræddermester NNs bopæl, Ny Carlsbergvej.

Ved henvendelse hos husejer, Bagermester NN samt ved samtale med naboen NN blev det oplyst, at familien er bortrejst den 4/10.43 som følge af jødeforfølgelserne.

Et lys i lejligheden har brændt i 3 uger, og sammen med husejeren har politiet skaffet sig adgang til lejligheden, hvor lyset blev slukket. Endvidere er der senere lukket for gas og lys af belysningsvæsenet. Husejeren er i besiddelse af køkkendørnøglen. Ved besigtigelsen af lejligheden gjorde denne ikke indtryk af at have været genstand for undersøgelse eller vold.

Af bohave fandtes i spisestuen: 1 spisestuebord, 6 stole, 2 lænestole, 1 skænk, 1 dækketøjsskab, 1 anretterbord, 1 kurvebord, 1 stålsto, 1 stålbord, 1 radioapparat, 1 lysekrone, 1 kakkellovnsskærm samt malerier uden særlig værdi. I Dagligstuen: 1 bord, 3 lænestole, 1 sofa, 1 klaver, 1 standerlampe, 2 stålstole, 1 taburet, 1 gulvtæppe, 2 løbere, 1 ur i bronze og marmor, 7 malerier samt en seksarmet lysekrone. I sovekammeret: 1 dobbeltseng med sengetøj, 1 radioapparat, 1 klædeskab, 1 toiletbord, 1 kommode, 1 symaskine, 1 natbord, 2 taburetter, 1 kurvestol. I korridoren: 1 pufsen, 1 bord, 1 stor sæk og en bylt med linned og dækketøj.

Endvidere fandtes følgende 3 sparekassebøger:

- 1) Bikuben hovedafd. - indestående 1.53 kr.
- 2) Bikuben hovedafd. - indestående 4.53 kr.
- 3) Sparekassen for København og Omegn, Enghave Afdeling – indestående 1.19 kr.

Herudover fandtes ingen værdipapirer ej heller sølvting. Naboen oplyste, at [familien] har haft forretning i Dannebrogsgade, som han dog har afhændet inden sin bortrejse, samt at familien har medtaget alt sølvtøj i deres kufferter. I køkkenet fandtes ingen madvarer, som for længst er blevet fjernet af husejeren og naboen.

Da køkkendørslåsen er af en slet konstruktion, og en almindelig køkkendørsnøgle kan lukke op, samt da der ikke fandtes nøgler til hoveddøren og det ikke formenes, at andre har nøgler til lejligheden, blev smeden i kælderens anmodet om at lave en Yalenøgle til låsen i hoveddøren – og herfor er der betalt 6 kr. jfr. tidligere indsendt kvittering.

Efter at køkkendøren var låset, nøglen sat i døren og sikret med en metalbøjle, blev lejligheden forladt af hoveddøren, som blev låset.

Der er givet tilsagn om betaling af huslejen pr. 15/11: 200 kr. som bedes sendt til husejeren. Vagt er ikke fundet påkrævet”.

Noter

- 1 Leni Yahil: Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen, 1967, s. 335ff.
- 2 Yahils påstand bestrides også af Rasmus Kreth og Michael Mogensen: Flugten til Sverige. Aktionen mod de danske jøder 1943, 1995. Her dokumenteres det, at de forfulgte allerede fra slutningen af september 1943 i stort omfang selv tog initiativ til flugten.
- 3 Rudolph Conrad: Den sociale forsyning, Københavns kommune 1940-1955. 1957, s. 252.
- 4 Skrivelse af 19.10.1943 om Socialtjenestens virke, Socialdirektoratets oplysningskontor, Socialtjenesten: Diverse 1943-45, Københavns Stadsarkiv (herefter KSA). I det følgende henviser alle referencer til utrykt kildemateriale hertil, når intet andet er anført.
- 5 Udateret skrivelse om Socialtjenestens virke, KSA.
- 6 Udateret skrivelse om Socialtjenestens virke, KSA.
- 7 Se bilag 1 for et eksempel på Socialtjenestens rapporter og den omhyggelige registrering af indbo.
- 8 Se f.eks. Rapport vedr. Westend 28.4.1944, KSA.
- 9 Rapport af 25. 6. 1946, KSA.
- 10 Se bl.a. Lena Yahil som ovenfor anført, s. 248 og Erik Henriques Bing: Torarullerne. Evakueringen af Københavns Synagoges toraruller i 1943, 2005.
- 11 Rapport af 25.6.1946, KSA.
- 12 Lena Yahil som ovenfor anført, s. 173.
- 13 Rapport vedr. Ny Carlsbergvej, 5.11.1943, KSA.
- 14 Udateret skrivelse, KSA.
- 15 Rapport om Socialtjenestens virke af oktober 1943, KSA.
- 16 Udateret skrivelse, KSA.
- 17 Efter forhandlinger med Forsikringsrådet indvilligede Statsanstalten for Livsforsikring i at give ekstraordinær henstand, mens De Danske Livsforsikringssselskabers Forening vedtog at give henstand indtil den 1. april 1944, såfremt der i præmieresserven var dækning for forfalden præmie. Et sådant krav stillede Statsanstalten for Livsforsikring ikke.
- 18 Udateret skrivelse, KSA.
- 19 Rapport 13.4.1945, KSA.
- 20 Der kom 7220 jøder fra Danmark til Sverige i 1943 samt 686 ikke-jødiske medlemmer af deres familier. Hertil kommer de 481 personer, som blev deporteret til Theresienstadt. Til sammenligning kan det anføres, at den tyske rigsbeholdningsmægtigede Werner Best den 18. september 1943 rapporterede til Berlin, at der befandt sig 1673 jødiske familier i Storkøbenhavn. Hertil kom for hele landet 1208 familier fra Tyskland og 110 jødiske familier, der ikke længere tilhørte Troessamfundet, se Henrik Lundtofte: Gestapo! Tysk politi og terror i

- Danmark 1940-45, 2003, s. 105.
- 21 Udateret skrivelse, KSA.
  - 22 H.H.Koch: Træk af Socialministeriets Arbejde under Besættelsen, Centraladministrationen 1848-1948, 1948, s. 64.
  - 23 Den årlige samlede husleje inkl. to forretningslokaler beløb sig til 62.554 kr., mens de årlige samlede udgifter til opbevaring var 20.926 kr. I samlede udgifter i tabellen er indregnet engangsudgifter til flytning. Indtægterne består i væsentlig grad af tilbagebetalt husleje, hvor lejligheder var blevet opsagt. Indtægter via alders- eller invaliderente er ved dette regnskab endnu ikke medregnet. Regnskab 24.2.1944, KSA.
  - 24 Saldouddrag ultimo marts 1945, KSA.
  - 25 Axel Holm: Københavns kommunes økonomi, Københavns kommune 1940-1955, 1957, s. 365.
  - 26 Fortrolig meddelelse til samtlige institutionschefer under Københavns Kommune af 13. oktober 1943 fra Overlederen i det storkøbenhavnske Luftbeskyttelsesområde, KSA.
  - 27 Udateret skrivelse, KSA.
  - 28 Se Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen: Dansk Socialhistorie 1914-39: Sociale brydninger, 2. udg. 1984, s. 394.
  - 29 For de danske myndigheders nidkære administration af reglerne om opholds- og arbejdstilladelse til de jødiske flygtninge, se Lone Rünitz: Af hensyn til konsekvenserne. Danmark og flygtningespørgsmålet 1933-1940, 2005.
  - 30 Rapport vedr. Finlandsgade, 23.10.1943, KSA.
  - 31 Kreth og Mogensen påviser, at det tyske politi i vid udstrækning skaffede sig adgang til jødernes lejlighed ved hjælp af nøgler, idet 220 nøgler blev overleveret til Københavns Magistrat efter aftale med Socialministeriet og chefen for det tyske sikkerhedspoliti, Kreth og Mogensen som ovenfor anført, s. 34. Arkivet efter Socialtjenestens dokumenterer, at det tyske sikkerhedspoliti i perioden 11.10.1943-3.1.1944 afleverede i alt 92 nøgler og to henvisningskort. Se breve fra Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD til Socialtjenestens overledelse, KSA.
  - 32 Rapport vedr. Rådmandsgade, 12.1.1944, KSA.
  - 33 Sofie Lene Bak: Dansk Antisemitisme 1930-1945, 2004, s. 464.
  - 34 Rapport vedr. Fælledvej, 6.11.1943, KSA.
  - 35 Se bl.a. Rapport vedr. Danmarksvej, 30.10.1943 og Rapport vedr. Fælledvej, 6.11.1943, KSA.
  - 36 Rapport vedr. Kanslergade, 3.3.1944, KSA.
  - 37 Se blandt flere eksempler rapport vedr. Brigadevej, 25.10.1943 og Rapport vedr. Nørrebrogade, 18.2.1944, KSA.
  - 38 Rapport vedr. Valby Langgade, 5.10.1943, KSA.
  - 39 Rapport om Hans Oliksvej, 15.10.1943, 16.10.1943, 18.10.1943, /5 1944, /8, 1944, /9 1944, /10 1944, KSA.
  - 40 Rapport vedr. Ole Suhrsgade 17.12.1943 og 27.12. 1943, KSA.
  - 41 Claus Bundgård Christensen m.fl.: Danmark besat – krig og hverdag 1940-45, 2005, s. 295ff.
  - 42 Rapport vedr. Ragnagade, 31.1.1944, KSA.
  - 43 Rapport vedr. Ragnagade, 3.2.1944, KSA.
  - 44 Rapport vedr. Fælledvej, 6.11.1943, KSA.
  - 45 Rapport vedr. Fælledvej, 28.10.1943, KSA.
  - 46 Rapport vedr. Fælledvej, 28.10.1943, KSA. Den 20.11. blev lejligheden aflåst efter de lo-gerendes afrejse. Rapport vedr. Fælledvej, 20.11.1943, KSA.
  - 47 Rapport vedr. Italiensvej, 18.11.1943, KSA.
  - 48 Rapport vedr. Scharlingsvej, 21.10.1943, KSA.
  - 49 Se bl.a. rapport vedr. Italiensvej, 10.11.1943, KSA, hvor en bekendt nægtede at udbetale

- overskydende husleje og hævdede, at familiens forretningsinventar og et tilgodehavende hos belysningsvæsenet var overdraget ham som dækning for gæld.
- 50 Rapport vedr. Danmarksgade, 30.10.1943, KSA.
- 51 Se Pieter Lagrou: *The Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965*, 2000 og Dienne Hondius: *Return. Holocaust Survivors and Dutch Anti-Semitism*, 2003. Se også David Bankier (ed.): *The Jews are coming back. The return of the Jews to their countries of origin after WW II. Papers from an international conference held at Yad Vashem, Jerusalem, in May 2001*, 2005.
- 52 Wolfgang Benz (hrsg.): *Dimension des Völkermords*, München 1991, s. 165.
- 53 Rapport vedr. Socialtjenestens virke af /10 1943, KSA.
- 54 Rapport vedr. I.P.E. Hartmanns allé, 20.10.1943, KSA.
- 55 Rapport vedr. Venedigvej, 13.11.1943, KSA.
- 56 Rapport vedr. Ehlersvej, 29.10.1943, KSA. Se rapport vedr. Høffdingsvej 12.10. 1943, hvori det meddeles, at "alle børnene er anbragt gennem Børneværnet ved forældrenes bortrejse".
- 57 Rapport vedr. Boeslundvej, 27.12.-14.1.1944, KSA.
- 58 Rapport vedr. Høffdingsvej 12.10. 1943, KSA.
- 59 I alt gives seks eksempler. Se også Rapport vedr. Helgesensgade, 22.6.1944 (en datter) og Rapport vedr. Borgensvej, 20.10.1943 (familiens to ældste børn), KSA. Efter befrielsen ydede Socialtjenesten desuden bistand til de efterladte efter omkomne i Theresienstadt eller Sverige. Hjælpen vedrørte "Dødsboer, der er blevet skiftet efter kapitulationen". Igen var der tale om en ny type offentlig ydelse fra de sociale myndigheder, men den var, ligesom tilfældet var det under besættelsen, begrænset til omsorg for rent materielle ting: bohave, ejendom og arv.
- 60 Rapport vedr. Enghavevej, 23.10.1943, KSA.
- 61 Se hhv. Rapport vedr. Fælledvej, 6.11.1943, Rapport vedr. Koreavej, 25.1.1944, Rapport vedr. Italiensvej, 10.11.1943, Rapport vedr. Finlandsgade, 23.10.1943, KSA.
- 62 Se Rapport vedr. Strandøre, 13.11.1943, Rapport vedr. Enghavevej, 23.10.1943, KSA.
- 63 Rapport vedr. Finlandsgade, 23.10.1943, KSA.
- 64 Rapport vedr. Borgergade, 16.10.1943, KSA.
- 65 Rapport vedr. Sundevedsgade, 14.10. 1943 og 18.10.1943, KSA.
- 66 Socialtjenesten tog da initiativ til en henvendelse til Overpostmesteren i København, om der kunne træffes en ordning, hvor breve og brevkost til Theresienstadt, som blev fundet i den almindelige post, blev videresendt til Socialtjenesten. Sagen blev imidlertid overgivet til Udenrigsministeriet. Rapport om modtagelsen af breve fra Theresienstadt 13.1.1944, KSA.
- 67 Hans Sode-Madsen: *Reddet fra Hitlers helvede. Danmark og de hvide busser 1941-45*, 2005, s. 119.
- 68 Rapport om modtagelsen af breve fra Theresienstadt, 13.1.1944, KSA.
- 69 Rapport om modtagelsen af løsladte deporterede fra Theresienstadt, 17.1.1944. Afskrift af rapport fra Medhjælperne ved Børneforsorgen i København, 18.1.1944, KSA.
- 70 Rapport vedr. Socialtjenestens virke, 25.6.1946, KSA.
- 71 Socialdirektoratet: Oplysningskontoret: Socialtjenesten: Ansøgninger om offentlig forsorg i.h.t. § 54, 1945, KSA.
- 72 Det skal bemærkes, at de hjemvendte flygtninge pr. 16. maj 1945 opnåede en anden mulighed for midlertidig hjælp til generableringen gennem Centralkontoret for særlige Anliggender, som varetog de hjemvendtes interesser. Centralkontoret forestod foruden tildeling af midlertidig hjælp, lån og kompensation, ekspeditionen af ansøgninger om erstatning til Erstatningsrådet og Direktoratet for Ulykkesforsikringen. Tildeling af særhjælp, kommunehjælp eller fattighjælp efter den normale forsorgslovgivning skete i samarbejde med Centralkontoret, som var meget omhyggelig med at forhindre, at der blev udberalt dob-

belt hjælp. De her omtalte mennesker kom enten i kontakt med Socialtjenesten, fordi tjenesten havde været involveret i forhold omkring deres bolig, de blev henvist til kommunen af Centralkontoret eller de havde ikke andre steder at gå hen. Materialet fortæller ikke om de pågældende fik tildelt støtte. Artiklens forfatter er i gang med en større afhandling, som også dækker Centralkontorets virke.

- 73 Afsluttende rapport vedr. Socialtjenestens virke, 25.6.1946, KSA.
- 74 Se således et fremtrædende eksempel i Marcus Melchior: *Levet og oplevet. Erindringer*, 1965. Se i øvrigt Sofie Lene Bak: *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed og forskning*, 2001, s. 109ff.
- 75 Arkivalierne efter Socialtjenestens særlige virke efter oktober 1943 befinder sig i Københavns Stadsarkiv. De bevarede arkivalier er udelukkende gennemslagskopier, ofte udaterede og usignerede. Langt hovedparten af arkivet er gennemslagskopier af rapporter om aflagte besøg i lejligheder og forretninger overalt i Københavns Kommune. Rapporterne er ikke ordnet kronologisk eller sagsmæssigt. Det er dog givet, at der har været oprettet læg for de enkelte sager/adresser/familier, men af frygt for en razzia fra Gestapo tilintetgjorde Socialtjenesten i januar 1944 den overvejende del af de optegnelser, man havde gjort om de forskellige lejligheder, dvs. formentlig det navne- eller adressearkiv, som indeholdt de originale sager. Men gennemslagskopierne eksisterer stadig, og gør det muligt at rekonstruere de ofte lange sagsforløb, som en enkelt anmeldelse om en forladt adresse førte med sig. Til gengæld kan de efterladte rapporter ikke anvendes til pålidelige statistiske undersøgelser: Her må vi lade os nøje med de tal, som Socialtjenesten selv opgjorde.

3 Da byen slog fra sig Erik T. Jensens optegnelser om folkestrejken i København 1944

Niels Erik Jensen (udg.)

Under oprydning efter min far, der døde i 2000, fandt jeg en række minutøse optegnelser om hans oplevelser under Folkestrejken i København i dagene 29. juni til 4. juli 1944. Udgivelsen af disse optegnelser, som giver et billede af, hvad der foregik på gadeplan under Folkestrejken, knytter naturligt an til Pedro Gauguins artikel *Byen, der slog fra sig*, som bragtes i Historiske Meddelelser om København i 1990.

Min far Erik T. Jensen blev født i 1923 og voksede op i Nyboder. Allerede fra sine unge år var han en ivrig cyklist, og sammen med familien deltog han i længere cykelture omkring på Sjælland samt på ture med Dansk Vandrelaug (DVL). Den følgende beskrivelse af hans mange cykelture rundt i København under folkestrejken i sommeren 1944, skildrer altså en for ham helt naturlig aktivitet. Cyklen var hans foretrukne transportmiddel, og den bragte ham vidt omkring i byen og oplandet. Heller ikke de meget minutøse optegnelser af hans oplevelser, var usædvanlige for ham. I familien var der tradition for at man nedskrev sine oplevelser, når man på sine ture havde oplevet noget ud over det sædvanlige.

Under Folkestrejken var min far ansat hos Børneværnet, der havde adresse på hjørnet af Stormgade og Vester Voldgade bag ved Københavns Brandstation. Han boede på dette tidspunkt stadig hjemme hos forældrene i Nyboder. Selv har han fortalt, at han ofte af en overordnet i Børneværnet blev sendt i byen med "vigtig post", således at han "tilfældigt" kom forbi lokaliteter, hvor der skete et eller andet interessant. Ofte havde han kamera med og tog billeder undervejs.

Om han har haft nogen anden intention med sine optegnelser, end den udførlige dokumentering af begivenhederne, ved jeg ikke. Der er ingen i familien, der har kunnet fortælle, hvad han lavede under Besættelsen. Vi ved dog, at han på et tidspunkt var tvunget til at gå under jorden, og at der blandt hans efterladte ejendele fandtes et falsk legitimationskort med hans portræt,

men under et andet navn.

I det følgende har jeg, for at lette forståelsen af teksten, indsat forklarende noter de steder, hvor en indforstået oplysning bør uddybes nærmere.

“30. Juni 1944

Klokken ca. 6.45 om Morgenen den 30. Juni 1944 fik vi af Fru Christianesen, St. Kongensgade 149, Meddelelse om, at Generalstrejken antagelig var begyndt. Der havde ikke kørt Sporvogne siden Kl. 6.00 og det forlød, at der var Uroligheder paa Vesterbro. For alle Eventualiteters Skyld tappede vi straks Vand af for det Tilfælde, at Vandforsyningen skulde svigte.

Under Hensyn til Situationen startede jeg til Arbejde paa Cykel Kl. 8.00 og kørte ad St. Kongensgade, Strøget, Højbroplads og Slotsholmen til Stormgade, hvortil jeg ankom Kl. 8.15. Raadhusbetjent Bank, der havde Vagten fra Kl. 6,00, fortalte, at en Raadhusbetjent, Robert Hansen, Torsdag Aften Kl. ca. 23.00 var blevet ramt af et Skud i Maven, da han befandt sig i Frederiksberg Alle. Endvidere var 2 Sporvejsfunktionærer blevet dræbt i Istedgadekvarteret og 1 i Brønshøj, ligesom Folk i Istedgade havde væltet 3 Sporvogne om Aftenen; af denne Grund nægtede Sporvejenes Personale at arbejde og saavel det kørende Personale som Administrationens Personale var allerede gaaet hjem.

I Tiden indtil ca. 9.30 ankom saa godt som hele Personalet og det drøftedes, hvorvidt det var forsvarligt at følge Sporvejenes Eksempel. Under Hensyn til at adskillige Fabrikker i de sidste Dage var gaaet hjem som Protest mod Spærretiden og Meddelelsen om at saa godt som alle Arbejdere havde indstillet Arbejdet i Dag, mente vi, at samtlige Tjenestemænd burde nedlægge Arbejdet indtil videre, saa meget mere som Telefonen ikke havde svaret efter Kl. 8.00, idet kun Samtaler for Brand, Politi og Ambulance blev expederet. Man maatte saaledes gaa ud fra, at Generalstrejken var Aktuel.

Børneværnets Chef var ikke kommet til Stede, da han tillige med Borgmesteren o.a. var paa Inspektion paa Børnehjemmet ”Nærumgaard” og som Følge heraf ikke var i Stand til at komme ind til Byen. Kontorchef Høppermann udtalte, at man maatte afvente nærmere Ordre fra Direktoratet og foreslog, at man gik til sin Gerning som sædvanlig og afventede. Det forlød rygtevis, at Personalet i Bernstorffsgade var gaaet hjem og Kontorchef Høppermann sendte en Ordonans til Bernstorffsgade for at faa nøjagtig Besked angaaende Forholdene der.

Da det var Lønningsdag sendtes samtidig en Mand til Kassekontoret for at forhøre, om der var Chance for Udbetaling. Resultatet af disse Undersøgelser var, at Personalet var gaaet med Undtagelse af Kassen, der vilde holde aabent indtil Lønningerne var udbetalt. Herefter udleveredes Anvisningerne

og Kontorchefen meddelte, at Kontormedhjælperne kunde gøre som de vilde, men Tjenestemændene maatte forblive til man kunde opnå Forbindelse med Borgmesteren. Man indtog dog det Standpunkt at gaa allesammen og Kl. 10.00 havde alle forladt Kontoret med Undtagelse af Raadhusbetjentene.

Jeg foretog en Tur over Tietgensbroen, Halmtorvet og Gl. Kongevej. Paa Hovedbanegaarden holdt siden Kl. 9.00 et tog med tysk Militær. Maskinpersonalet havde forladt Toget, der ikke kunde afgaa uden Maskine. Efter Forlydende skulde S-Togsdriften ophøre Kl. 10.00 og ca. 100 Mennesker afventede paa Broen om dette skete. Tog afgik til Vanløse 9.55 og 10.05, til Holte 9.50 og til Klampenborg 9.55; der var saaledes ikke Garanti for, at man indstillede. Efter en Runde paa Vesterbro vendte jeg tilbage til Tietgensbroen Kl. 10.30. Der var nu omtrent 200 Mennesker og Politiet havde trukket sig ud af det hele. Der ankom samtidig et S-Tog fra Holte og det meddeltes i Højtaleren; "Toget kører ikke længere. Toggangen er standset indtil videre". Dette hilstes med Klapsalver og Bravoraab. Efterhaanden som Togene kom, blev der givet samme Besked. Damptogene kørte heller ikke, idet Remisearbejderne forlængst var gaaet hjem. Jeg tog nu hjem for at underrette Familien om mine lagttagelser, og høre om der var noget nyt ad den Kant. Klokkeren var da ca. 10.50.

Efter Londonpressen Kl. 12.15 startede jeg pr. Cykel for at undersøge Forholdene paa Nørrebro. Jeg kørte ad Øster Voldgade, Sølvgade, Farimagsgade og Gothersgade. Der var intet at bemærke før paa Dr. Louises Bro, her saas et Opløb, der spærrede Nørrebrogade og i Nærheden af Slotsgade var der rejst en Barikade i ca. 2 Meters Højde. Paa Toppen var anbragt et Dannebrogflag Side om Side med Hammer og Segl. Jeg kørte ad Baggensensgade og kom frem til Stengade, hvor jeg mødte den første Barikade, der bestod af Cykelstativer og Brosten samt enkelte Fliser.

Efter et Kvarters Ophold i Stengade forsøgte jeg at komme igennem til Nørrebrogade,¹ men Stengade-Krydset var blokeret. Jeg kørte derfor ad Baggensensgade for at svinge ad Slotsgade, men dette umuliggjordes af de posterede Barikadevagter, der dirigerede Trafiken udenom Nørrebrogade paa grund af stærk Skydning og jeg fortsatte saa til Blaagaardsgade for at forsøge at naa Rantzausgadekvarteret. Der var fri Passage ad Aaboulevarden og Hans Egedes Gade og der var ikke Tegn til Uroligheder af nogen Art. Jeg kørte ad Jagtvej til Runddelen og ad Nørrebrogade, der var fri til Solitudevej. Her var opstillet dansk Vagt og jeg kørte ad Møllegade-Guldbergsgade til Fælledvej. Det lykkedes her at komme helt ud i Krydset, der var blokeret af en Væltet lukket Arbejdsvogn, der var lagt paa tværs.

Det gik hårdt til under Folketøjren i sommeren 1944. På Nørrebro byggedes der barrikader og der blev begået hærverk mod forretninger, hvis indehavere man mistænkte for at være nazister. På billedet ses en barrikade ved hjørnet af Poppelgade og Møllegade på Indre Nørrebro (Københavns Stadsarkiv).

Jeg konstaterede nu, at Barikaden i Nørrebrogade var anbragt mellem Slots-
gade og Stengade; den bestod af en lukket Flyttebus, væltet paa tværs og for-
ankret med tove til Lygtepælene, man var i Færd med at lange Brosten op paa
den væltede Vogn hvorpaa de tidligere omtalte Flag var anbragt. I Lednings-
nettet over Barikaden var ophængt en Voksdukke. En anden Voksdukke var
meget dekorativt anbragt paa Taget af Telefonboxen udfor Fælledvej. Disse
Dukker viste sig at stamme fra Bulldog,² hvis Vinduer havde faaet en "Sten-
kur" fordi Firmaet havde nægtet at lukke inden Middag. Senere har jeg fra
paalidelig Kilde erfaret, at 3 Lastbiler havde afhentet saa meget af Varelageret,
som kunde rummes paa disse. Ad Øster Søgade vendte jeg tilbage til Svane-
gade Kl. 13.30.

Kl. 15.00 startede jeg igen mod Nørrebro for om muligt at faa Lejlighed
til at fotografere. Ligesom sidst var det muligt at komme ad Baggensgade,
Blaagaardsgade og Aaboutlevard. Jeg kørte dog denne Gang ad Blegdamsvej-
Elmegade og naaede helt frem til Barikaden paa Nørrebrogade. Denne var
nu besat af Politiet, der dog kort efter min Ankomst forlod den, hvorpaa Folk
straks indtog den. Der ankom dog hurtigt et nyt Hold Betjente, som paa ny
fortrængte Folk fra Barikaderne, dog uden Tegn til Voldsomheder i nogen
Retning. Da det ikke her var lykkedes at fotografere tog jeg ad Møllegade til

Som Erik T. Jensen fortæller, gik hærværket under Folkestrejken bl.a. ud over slagtermester Trebbiens forretning i Rantzaugade. På billedet ses det, hvorledes butikken blev "expederet" (Foto af Erik T. Jensen i privateje).

Kapelvejkyrdsset, hvor alle fire Hjørner var barikaderet. Ad Kapelvej fortsatte jeg ad Smaagader til Griffenfeldsgade, der ogsaa var forsynet med 3-4 Barikader. Det var nu kun muligt at trænge ind til Stengade til Fods, hvorfor jeg kørte ad Korsgade til Slotsgade. Her fandt imidlertid en livlig Skudveksling Sted, saa jeg besluttede at inspicere Rantzaugade endnu en Gang.

Paa Kapelvej blev jeg underrettet om, at der var blevet væltet en Lastbil et sted i Rantzaugade og at man var i Gang med at "expedere" en Slagterforretning. Grundet diverse Barikader fandt jeg det raadeligst, at parkere Cyklen et sted, hvor der var fri Passage bagud for det Tilfælde, at det skulde blive nødvendigt, at trække sig hurtigt tilbage – safety first – derfor kørte jeg ad Aaboulevarden til Jærggade, hvor jeg vendte ud for Nummer 11 og parerede. Jeg gik saa til Krydsset ved Rantzaugade, hvor Bilen laa ud for Slagter A. Trebbien, der er kendt som en Herre med nazistiske Tilbøjeligheder. Den forsamlede Mængde var i Færd med at tømme Butikken for Kød og Flæsk, skønt Slagteren om Formiddagen med Bestemthed havde hævdet, at der ikke fandtes Kød i Forretningen. Nu fandt man blandt andet 5 hele Grise, som et par tilstedeværende Slagtersvende blev sat til at partere og fordele blandt Folk.

Mens dette foregik ude i Gaarden var andre i Færd med at "partere" selve Forretningen. Alt hvad der overhovedet kunde slaas i Stykker med Hænderne, ved Spark eller med Hakke og Koben blev totalt knust og kastet ud paa Gaden. Ruder, Facadeskilte, Marmordiske, Glasopsatse, Kasseapparat, Udregningsvægt m.m.m. blev knust og kastet ud paa Gaden. Det hele foregik roligt og behersket og under Ledelse af en meget myndig Mand; han var en pæn Type, der ikke i mindste Maade virkede eller opførte sig som Gadedreng. Da der var ryddet ordentligt op i denne Forretning, blev der givet Ordre til at tage den næste Naziforretning, en Bager paa hjørnet af Rantzausgade og Skyttegade. Forretningen ligger her i Kælderen. Ordren lød paa Ødelæggelse af Forretningen og Inventaret, men Privatlejligheden oven over skulde skaaes, selvom den tilhørte Bageren.

Jeg havde her Lejlighed til at følge Begivenhederne fra Starten. Først sprængtes Døren og herefter knustes de store Ruder. Saa indstilledes Aktionen medens et par Mand tømte Butikken for Varer, der fordeltes blandt de tilstedeværende; Wienerbrød, Kiks, Ispinde, Smør, Fedt m.m. En hjemførte et elektrisk Ur, en anden en forchromet Lampefatning. Da Forretningen var tømt fuldførtes den totale Ødelæggelse af Inventaret. Herunder lød Raabet: "Tyskerne kommer", hvilket naturligvis bevirkede, at Folk i en vis Hurtighed forsvandt ud af Gaden. Det viste sig at være blind Alarm, hvorfor man hurtigt vendte tilbage til Arbejdet, idet der udtaltes en Advarsel mod den Slags Bøllestreger.

Kl. ca. 15.45 var "Expeditionen" overstaaet og jeg gik tilbage til Jægergade for at hente Cyklen. Inden jeg startede, talte jeg med Familien Ottesen i Nr. 14 og lovede saa vidt gørligt at underrette Familien, hvis noget af Interesse skulde indtræffe. Jeg kørte ad Aaboulevarden til Jagtvej, som jeg fulgte til Runddelen, hvor der nu var spærret hele Vejen rundt. Barikaden her bestod af Trækvogne og 3-hjulede Cykler fra Soigneringsanstalten "FIX" samt Fodgængerrækværker og Bænke. Jeg returnerede ad Jagtvej – Aaboulevarden. Ved Rantzausgade hørtes pludselig voldsom Skydning, der viste sig at hidrøre fra en tysk Bil; denne forsvandt dog hurtigt ud af Synsvidde, hvilket i Dag er karakteristisk for Tyskerne.

Der saas nu en meget kraftig Brandrøg fra Omegnen af Nørrebrogade, hvorfor jeg omgaaende begav mig derover via Korsgade–Wesselsgade. Nørrebrogade var nu af Politiet afspærret ved Søen. Det er "Buldog" der brænder! Der er kun enkelte Slukningskøretøjer til Stede, og der er i Nørrebrogade udlagt siger og skriver een Slange og paa denne er Trykket saa ringe, at Straalen kun naar til første Sals Højde. Der udvikles en ganske kolossal Røg, der kan ses helt til Kgs. Nytorv; Resultatet skal nok blive derefter – det er uden Tvivl et Sidesykke til Domus Medica (dette har jeg senere ved Selvsyn overbevist

Varehuset Bulldog på hjørnet af Ravnsborggade og Nørrebrogade blev sat i brand under Folkestrejken. Ejeren Erik Bryde Nielsen blev betragtet som nazisympatisør (Københavns Stadsarkiv).

mig om). Af Samtaler med flere tilfældige Personer faar jeg det Indtryk, at der er forbavsende roligt i alle andre Bydele, medens der er ovenud livligt her paa Nørrebro. Jeg foretager saa en Rundtur ad Købmagergade, Højbro, Slotsholmen og Nyhavn, men der er Ro overalt.

Med Hensyn til Togtrafikken forlyder det, at der ad Vestbanen kun er kørt det tidlige Morgentog til Korsør, medens Gedsertoget Kl. 8.00 ikke kom ad Sted. Ad Nord- og Kystbanen ved jeg, at der kom et Tog fra Hovedbanen til Østerport Kl 10.52; dette gik saa vist videre med Passagerer Kl. godt 11. Til Østerport Ankom Tog nordfra Kl. ca. 11.00 – 12.30 – 14.30 og 18.30. S-Driften har været indstillet siden Kl. 10.30. Paa Hovedbanegaarden holder der S-Tog paa Spor 9-12, ligesom der holder S-Tog ude paa Linien, bl.a. ved Østervold. Hovedbanegaarden er besat af tysk Militær, det samme gælder Godsbanegaarden. Der har været Ildkamp om Valby Gasværk (rygtevis).

I Løbet af Eftermiddagen og de tidlige Aftentimer indløb hertil paalidelige Efterretninger om, at der nu var Uroligheder i Gang paa Vesterbro (Istedgade) og paa Østerbro; ved Willemoesgade og Classensgade var der Barikader, det sidste Sted bestod de af to væltede Biler, der var ogsaa en Del Skyderi. Ligeledes var det galt i Adelgade - Borgergadekvarteret (Barikader og Baal). Fra Amager er der ikke indløbet Efterretninger.

Der var i Løbet af Aftenen en Del Patruljekørsel fra tysk Side. Det danske Politi har i Dag ikke blandet sig mere end højst nødvendigt, saaledes at det, saa vidt vides, ikke er kommet til Voldsomheder mellem dansk Politi og den danske Befolkning. Det er et ejendommeligt Syn at se, hvorledes Trafikken afvikles, idet alle har kørt efter deres egne Regler uden at det af den Grund er kommet til nævneværdige Uoverensstemmelser mellem Trafikanterne.

Her ved Østerport høres i Aftenens Løb kun enkelte Salver, hvorfor vi antager at der ikke er Uroligheder af Betydning i Aften. Jeg gik til Køjs Kl. 22.00, da man ikke kunde vide, hvor længe der er Ro.

1. Juli 1944.

Klokken ca. 4.00 vækkedes vi af en meget kraftig Motorstøj, der viste sig at stamme fra Flyvemaskiner. Det lød som om en større Lufteskadre overfløj Byen paa dette Tidspunkt, men ved nærmere Observation konstaterede jeg, at der højst kunde være 5 Maskiner i Overflyvningen her. Senere oplyses det fra paalidelig Kilde, at Tyskerne har 10 Maskiner heroppe i Øjeblikket. Maskinerne "cirklede" Byen af i Kvarterer; de har Hjemsogt alle Bydele fra Sundby til Brønshøj og Husum. Kl. 4.50 ophørte denne "Nervekrig".

Jeg stod op igen Kl. ca. 7.00 og startede til Kontoret Kl. 7.55. Der var forholdsvis faa Mennesker paa Gaden og da jeg naaede Raadhuspladsen, var denne næsten Øde. Den Jord, der er gravet op til Anlæggelsen af Bunkers er anbragt i en Vold rundt om Muslingeskallen [et nu fjernet muslingeskalformet anlæg umiddelbart foran rådhusets hovedindgang]. Forskanset bag denne Vold laa Tyskerne med Maskingeværer og Maskinkanoner pegende ud over Pladsen. Paa Rampen foran Raadhuset var opstillet en stor Maskinkanon, der Pegede ad Vester Voldgade og ude paa Hjørnet en Kanon pegende ned ad Vesterbrogade. Jeg kørte nu til Børneværnet, men her var Gitterporten lukket og Vagten tilsyneladende gaet hjem. Jeg vendte tilbage ad Vester Boulevard og fortsatte til Korsgade, hvor Firmaet Lysdahl i Nr. 16 var brændt Fredag Eftermiddag Kl. ca. 17.00; der syedes tyske Uniformer.

Ad Blaagaardsgade var der nu Passage, jeg drejede ad Baggensesgade til Stengade. Jeg fortsatte senere til Rantzausgadekvarteret, hvor man ogsaa var i Gang med Oprydningen. Efter at have besigtiget Forholdene her kørte jeg til Jærggade, hvor jeg netop kom som Imy og Edith Ottesen skulde starte for pr. Cykel at forlade Byen. Paa Forespørgsel oplyste jeg, at der endnu var Passage ud af Byen, men at man naturligvis ikke kunde Garantere i nogen Retning. Jeg fulgte dem herefter ad Borups Alle – Sallingvej – Slotsherrensvej til Husum, hvor jeg tog Afsked med dem efter at have konstateret, at Frederikssundsvej ikke var spærret. Jeg foretog en Rundtur i Vanløse og Brønshøj; der var Skyderi paa Brønshøj Torv. Herefter kørte jeg til Nørrebrokvarteret.

KØBENHAVNS BRANDVÆSEN.
AFDELING I

København, den 5^e Juli 1944.

Skrivet på... denne Dag nummeret, Indes Datedag med J. I. Nr. 17182 1944

Matr. Nr. 354

Magistratens 4. Afdelings 2. Sekretariat.

146 1/2 Kvarter

Herved skal jeg tillade mig at meddele, at der i Ejendommen Nørrebrogade 16, "Buldog",

ifølge indkommet Rapport den 30^e Juli har været Ildspansstøtelse, hvorved en ca. 500 m² 4-etages Forretningsbygning udbrændte og en ca. 240 m² 4-etages Forretningsbygning 3^e og 4^e samt Tagetage delvis brændte.

H. W. Schmidt.
f.5.

Kop. 4. JUL 1944
H. W. Schmidt

1274

7 JULI 1944

542.

I Københavns Stadsarkiv byggesager findes bl.a. den originale brandanmeldelse, der blev indgivet efter Bulldogs brand (Københavns Stadsarkiv)

Nørrebros Runddel var afspærret af tysk Militær. Jeg lagde derfor Turen om ad Smaagaderne og kom ad Kronborggade ud i Jagtvej. Her var roligt og jeg kørte til Jægergade for at meddele Ottesen, at Pigerne, saavidt jeg kunde skønne paa nuværende Tidspunkt, var sluppet ud af Byen. Jeg fik her af tilfældige tilstedeværende oplyst, at der havde været meget uroligt paa Nørrevold i Nat, hvilket vi intet har hørt til, og at der stadig var Uroligheder dernede. Jeg tog endnu en Gang Turen til Stormgade, men der var stadig ikke til at faa Forbindelse med de Vagter, der eventuelt maatte befinde sig i Bygningen. Jeg havde haabet at kunde komme denne Vej ind paa Hovedbrandstationen, hvor jeg regner med, at der findes en Batterimodtager.³ Da dette ikke lod sig gøre, tog jeg til Knippelsbro, der var Spærret med Pigtråd og tysk Vagt. I Havnegade handledes der flere Steder med Rødspætter og Sild. En Bornholmerbaad solgte røgede Sild i Kassevis. Jeg returnerede til Svanegade Kl. 11.45. Her fik jeg at vide, at Keller havde opsøgt mig og ventet forgæves ca. 1 time.⁴

Kl. ca. 14.00 opsatte Gestapo Plakater med Meddelelse om, at General-løjtnant Richter havde overtaget den udøvende Magt fra Kl. 12.00 Middag,

og at al Passage ind og ud af Byen var strengt forbudt, at Vagterne havde Ordre til ufortøvet at skyde hvis nogen nærmede sig de opsatte Spærringer og at Spærretiden nøje maa overholdes. Kl. 18.15 ankom Børge Bangsvig direkte fra Nakskov medbringende Rugbrød, Sigtebrød, Smør og Ost.⁵ Han var uden Vanskeligheder kommet ind ad Køgevejen. Der var gjort Forberedelser til en Spærring ca. 10 km. ude ad Byen (ved Avedøre).

Resten af Dagen tilbragte jeg hjemme, uden at der indtraf Begivenheder af nævneværdig Karakter. Kl. ca. 18.30 meddelte Bitten Jørgensen, at der pr. Batterimodtager var opfanget, at Finland havde kapituleret. Det samme blev senere oplyst af Christiansen, St. Kongensgade, dog rygtevis. Kl. ca. 19.30 meddelte Bitten Jørgensen, at Sverige havde erklæret Tyskland Krig, der var Oprør i Norge, Holland og Belgien og Invasion i Esbjerg, Kilden denne Gang en Betjent. Oplysningerne blev kort efter bekræftet fra Petersen via Christiansen. Jeg nærer dog ikke større Tiltro til disse Meddelelser.

Af modtagne Indberetninger fremgaar det, at der er Uro paa Nørrebro, ligesom det stadig mudrer en Del paa Vesterbro. Indre By og Østerbro er efter Omstændighederne rolige. Ud paa Aftenen var der en Del Skyderi her i Nærheden, men tilsyneladende skete der ikke noget alvorligt. Jeg gik til Køjs Kl. 22.30 og Natten forløb fuldstændig roligt.

2. Juli 1944.

Jeg stod op Kl. ca. 7.00 og paa Grund af de i Gaar indførte Spærringer i Byens Omegn besluttede jeg at undersøge, hvor udbredt Spærringen var samt om der var Muligheder for at overskride den med det Formaal at skaffe Forsyninger fra Omegnen.

Jeg startede kl. 8.00 og paa Østerbrogade fik jeg hos et Par CB-Betjente oplyst, at Spærringen vistnok laa ved Klampenborg. Jeg regnede derfor med, at der ogsaa var Mulighed for at komme til Lyngby, hvor jeg kender et Par Gartnere. Ved Trianglen var der foretaget visse Afspærringer, men ved at køre i venstre Side kunde man passere ad Øster Alle. Jeg fortsatte saa uhindret til Borgervænget, hvor jeg bemærkede flere diskuterende Grupper, ligesom der flere steder saas Mærker efter Projektiler. Jeg kørte videre til Viadukten; her var Spærret med Pigtraad og tysk Vagt; jeg regnede med, at der var Tale om en Kontrol, men det viste sig at være en regulær Spærring, som det var ganske umuligt at passere i nogen af retningerne. Jeg fik samtidig oplyst at Strandvejen var spærret ved Svanemøllebroen.

Jeg kørte ad Haraldsgade til Bispebjerg. Ved Mejeriet Enigheden stod Folk i Kø ad hele Lygten og ad Tagensvej til Hovmestervej. Senere paa Dagen kom en tysk Soldat forbi, han gav sig uden Anledning til at skyde ind i Køen (iflg. troværdigt Øjenvidne). Ved Emdrupvej oplyste Politiet at der var spær-

Også fotoforretningen Stella Nova på Nørrebrogade blev "expederet" i de hektiske sommerdage i begyndelsen af juli 1944 (Københavns Stadsarkiv).

ret ved Haandværkerhaven og ved Kirken fik vi af Politiet at vide, at Frederiksborgvej var spærret ved Parkalle. Jeg søgte nu ned i Mosen i den Hensigt at komme over til Mørkhøj, hvis dette var muligt, men alle Veje over Mosen var spærret og flere Gange maatte jeg standse for tyske Vagter, der ustandseligt vilde vide "wohin". Efterhaanden kom jeg ud til Frederikssundsvej, hvor jeg drejede nordpaa.

Et Forsøg paa at komme gennem Havekolonierne mislykkedes og et Udbrud ad Frederikssundsvej standsedes ved Volden umiddelbart efter Husum Møllekro. Det var nu min Hensigt at forsøge at naa ud til Gartner Nielsen paa Islevdalsvej og jeg kørte derfor mod Islev. Tyskerne havde imidlertid besat hele Volden over Islev til Roskildevej og Køgevej og det viste sig at Islevdalsvej 208 laa uden for Spærringen, saa ogsaa denne Chance glippede. Ad Slotsherrensvej returnerede jeg til Byen, idet jeg lagde Turen om ad Brønshøj Torv, som jeg paa Grund af Skydningen ikke kunde inspicere i Gaar. Der var i Dag fuldstændigt roligt.

Over Bellahøj kørte jeg til Rødkildevej, men traf ikke Fru Hansen hjemme (Kl. 9.50). Ad Hillerødgade tog jeg til Nørrebro, hvor jeg standsede ved Nørrebroparken; Her hentede Folk Vand i Soppebassinet. I Kronborggade traf jeg Grethe Weisberg,⁶ der bl.a. oplyste, at der indtil Lørdag Aften Kl.

På billedet ses det hus i Ewaldsgade, som var blevet beskudt af en tysk maskinkanon, og som Erik T. Jensen på sin tur kom forbi (Foto af Erik T. Jensen i privateje).

22.00 var ialt 21 dræbte og 213 saarede paa de københavnske Hospitaller. Iøvrigt paaviste hun flere Steder, hvor Geværprojektiler var gaaet ind i Murene og et enkelt Sted gennem et Vindue paa 3. Sal.

Herfra kørte jeg til Rantzausgadekvarteret; Nørrebro Runddel var stadig spærret af tysk Vagt, ligesom Assistents Kirkegaard var lukket for ikke at blive Skjul for de urolige Elementer i Befolkningen. Ellers var der roligt og nogenlunde ryddeliggjort her som andre Steder. De fleste Steder er det gaaet til paa den Maade at Tyskerne har hentet Folk i Lejlighederne tidligt om Morgenen og beordret dem til at foretage Oprydningen under tysk Bevogtning; dette er jo foregaaet noget mere trent og uvilligt end da Barikaderne skulde laves.

Jeg kørte ad Ewaldsgade, hvor jeg ud for Smedegade bemærkede et stort Hul i Muren i 2. Sals Højde. Jeg fik en detailleret Beskrivelse af Aarsagen her til af en ung Mand, der boede paa 1. Sal i Ejendommen. Han havde befundet sig ved Vinduet, da en tysk Patrulje, der medførte en Maskinkanon, havde aabnet Ild ned gennem Smedegade; han havde straks smidt sig paa Gulvet under Vinduet. Efter nogen Skydning med Rifler blev det pludseligt sort, rødt og gult, samtidig med at der lød et frygteligt Brag. En del af Loftet faldt ned og der var fuldstændig usigtbart paa Grund af nedfaldende Kalkstøv.

Saa snart han havde faaet Vejret efter det voldsomme Lufttryk kaldte han paa sin Fader og en Kammerat, som havde været til stede i Lejligheden; disse svarede ogsaa at de var i god Behold og han løb derefter ud paa Trappen og op paa 2. Sal for at se, hvorledes Familien deroppe var sluppet fra Begivenheden. I Døren mødte han Manden, der sagde: Jeg er uskadt, men Lillemor ligger deroppe. Min Hjemmelsmand gik ind i Lejligheden, hvor han intet kunde se paa Grund af Kalkstøvet, men da han kendte Lejligheden og vidste at Kvinden befandt sig ved Vinduet kunde han føle sig frem til hende. Han maatte nu gaa ud igen for at trække Vejret og da han gik ind anden Gang lykkedes det ham at bære Kvinden ud. Hun var stærkt medtaget, Alt Kødets var revet af Benene, saaledes at han maatte bære i de blottede Benpiber; ogsaa Brystet var revet op af Splinter fra den exploderende Granat; hun døde inden Ambulancen kunde komme til Stede. Den dræbtes Mand var Sønderjyde og under sidste Krig udkommanderet til tysk Krigstjeneste i 4 Aar; han staaer sikkert i stor Taknemlighedsgæld.

Jeg tog saa til Wesselsgade, hvor jeg traf Jytte Jensen, der fortalte om Branden hos Lysdahl i Korsgade. Der var kommet en Del unge Mennesker (ikke Folk fra Kvarteret) og havde taget sig af "det indvendige", inden man havde paasat Branden. Under Arbejdet var der ankommet 2 Betjente, der, da de saa hvad der var paa Færde, straks havde forladt Skuepladsen. Da Brandvæsenet kom til Stede, havde man koncentreret sig om den Bygning, der næsten ikke var angrebet af Ilden, og først da den anden var tilstrækkelig angrebet, "opdagede" man den og begyndte da at "dænge" den til med Vand fra 1 Slange. Jeg fik her oplyst, at en Cykelforretning i Korsgade og Bageren paa Hjørnet af Wesselsgade og Baggensgade var blevet "expederet" i Løbet af Lørdagen.

Imidlertid ankom Hafstrøm, der meddelte, at der var roligt paa Amager og at der var fri Passage til hele Amager, saaledes, at der var Muligheder for Proviantering her. Jeg kørte saa Kl. ca. 12.30 til Bulldog for at besigtige Skaderne der; det var solidt lavet idet hele Indmaden var forsvundet ved Branden. Det var saa galt, at Sporvejenes Køretråd paa det paagældende Sted var revet ned; det vil tage nogen Tid før der atter bliver normal Drift. Efter at have fotograferet Bygningen tog jeg hjem og var hjemme Kl. 12.50.

Jeg tilbragte Eftermiddagen hjemme; ved 18-Tiden fik vi Meddelelse om, at der fra Telefoncentralen var oplyst, at der vilde komme Strøm Kl. 19.30 og at Radioen samtidig vilde bringe en Erklæring. Hos os fik vi imidlertid ikke Strøm før Kl. 20.30 og vi fik saaledes heller ikke Radioens Meddelelse før; dette skyldtes, efter hvad Politiet meddelte, at der var forøvet Sabotage mod en Transformator her i Distriktet. Den vigtige Meddelelse viste sig at være et Opraab fra Hovedstadskommunerne, Arbejdsgiver- og Arbejdsorganisationerne m. fl.; dette var dog forinden udsendt i Kvarteret pr. Højtalervogn og

omtrent samtidig blev der uddelt Løbesedler af CB-Berjente. Man maa stille sig noget skeptisk til Meddelelsen, da den ikke var forsynet med Trykkested, hvilket er paabudt for alle Tryksager. Radioen gentog Opraabet hver halve Time og meddelte, at fra Mandag den 3. Juli 1944 Kl. 5 vilde Sporvogne og S-Tog køre normalt, saasnt de tekniske Forhold tillod det og Byspærringerne vilde samtidig blive ophævet, for Lastvogne dog først Kl. 13.00.

Kl. ca. 22.00 genoptoges Forsyningen med Gas og Vand; vi havde her været uden Vand fra ca. Kl. 13.00, og Gassen var sluppet op omtrent samtidig.

Der er saaledes Mulighed for at Arbejdet genoptages fra Mandag Morgen, men Chancerne maa dog vist trods alt anses for temmelig smaa, idet Arbejderne næppe gaar i Arbejde saalænge der er tyske Patruljer paa Gaderne, og disse trækkes jo nok ikke tilbage før alt er i den gamle Gænge.

3. Juli 1944

Jeg stod op Kl. 6.45, da den Vending Situationen havde taget i Gaar medførte, at jeg maatte tage ind paa Arbejde for at lodde Stemningen. Jeg talte med flere af Fejemændene og andre Arbejdere og alle mente de, at man foreløbig maatte stille sig afventende; ingen vidste rigtig, hvordan man burde tage den opstaaede Situation. Kl. 6.45 passerede den første Sporvogn Østerport paa vej mod Byen og det varede herefter 25 Minutter før den næste kom. Derefter kom der 2 Linie 9 lige efter hinanden fra Amager, men disse kørte kun til Aarhusgades Remise; der var meget faa Passagerer med disse første Vogne. Jeg tog paa Cykel til Kontoret under Hensyn til den meget uregelmæssige og mangelfulde Drift paa Sporvognene. Paa Raadhuspladsen var den militære Situation uforandret og jeg kørte saa om ad Bernstorffshus, der efter i Gaar modtagne Meddelelser skulde være besat af Tyskerne. Der var Vagt ved samtlige Hjørner, men Personalet fra 3. Afdeling havde uhindret Adgang; det var Vestre Elektricitetsværk, de passede paa. Paa Hovedbanegaarden var der Travlhed for at faa Togene af Sted, men endnu kl. 8.15 var der kun afsendt 1 S-Tog mod Vanløse, men ingen nordpaa, dog var der paa Sydbanen afsendt et Tog, skønt noget forsinket.

Jeg ankom til Børneværnet Kl. 8.20; der var paa dette Tidspunkt kun kommet en Raadhusberjent og to Damer. En Sekretær kom straks efter, men returnerede omgaaende under Hensyn til den herskende Situation. Vi gik indenfor for at se, hvor mange der vilde komme. De fleste var stemt for at gaa med det samme, men det kneb med at opnaa Enighed om, hvorvidt man skulde afvente Besked fra Kontorchefen, der endnu ikke var kommet ind fra Ordrup. Resultatet blev, at Hovedparten af de fremmødte blev til Chefen kom; han opfordrede naturligvis som Embedsmand til at optage Arbejdet, men da Sporvognene efterhaanden kørte til Remise og det forlød at Byspær-

Da "Buldog" udbrændte mistede Daells Værehus en konkurrent i kampen om kunder fra arbejderklassen. Bygningen blev siden revet ned og grunden overtaget af Irma, der i midten af 1950'erne byggede forretning her. I dag ligger der en Fakta på stedet (Foto af Erik T. Jensen i privateje).

ringen var eller vilde blive genindført, henstilledes det fra Personalet, at man fik Tilladelse til at gaa eller at der fra Kontorets Side blev gjort Skridt til at skaffe Personalet Ausweis, hvilket skulde yde en vis Garanti for, at man senere paa Dagen kunde komme hjem paa Trods af eventuelle Skærpelser af Situationen. Det blev dog kun til Diskussion om, hvorvidt dette skulde organiseres og efterhaanden var der flere, der uden videre gik hjem. Ved 10.00 Tiden var der ikke flere Sporvogne paa Gaderne, idet Folk flere Steder havde kastet Sten mod Vognene og truet med at afspore dem, hvorfor det kørende Personale ikke ønskede at fortsætte Kørslen.

Kl. 11.10 meddeltes det fra Direktoratet, at alle matte gaa til deres Arbejde og de der forlod Kontoret skulde opnoteres og indberettes til Direktoratet. 10 Minutter senere meldtes det, at Direktøren personligt havde givet Ordre til at alle skulde forlade Kontorerne, da Gaderne vilde blive spærret kl. 12.00 og al Færdsel vilde være forbudt efter dette Tidspunkt. Herefter forlod alle Bygningen; jeg gav telefonisk Meddelelse hjemtil og kørte straks hjem, hvortil jeg ankom Kl. 11.40.

I Radioavisens Middagsudsendelse Kl. 12.00 blev det meddelt, at Sporvognsdriften vilde blive genoptaget i Løbet af Dagen, at S-Togene gik planmæssigt fra Kl. 9.00 og at Rygterne om Gadespærring intet havde paa sig. Der udsendtes samtidig en Opfordring til Medlemmerne af de fire store Jernbaneorganisationer om straks at gaa i Arbejde. Der var herefter Udsendelse hver halve Time indtil Kl. 14.00, derefter hver hele Time til Kl. 19.00 med Meddelelser til forskellige Erhvervsgrupper og Oplysninger til Befolkningen om Sporvogne og Tog og andre praktiske Oplysninger. Kl. 19.00 talte fhv. Minister Buhl, Ole Bjørn Kraft, Ejler Jensen, Ingeniør Thomsen og Over-

borgmester Viggo Christensen med Opfordring til at paabegynde Arbejdet Tirsdag Morgen.

Ved 14-Tiden begyndte Sporvognene igen at køre, men denne Gang med Politieskorte, idet der med hver Vogn fulgte en eller to Betjente. Dette er dog ganske illusorisk, idet det fra paalidelig Kilde oplyses, at Revolverne er frataget Politiet allerede Fredag den 30. Juni. I Løbet af Eftermiddagen forløb Driften dog normalt, omend med meget ringe Passagerantal. Jeg foretog fra Kl. 15.30 til 18.00 en Rundtur gennem den indre By, Vesterbro, Enghave, Valby, Frederiksberg, Jagtvejskvarteret, Nørrebro, Søkvarteret og indre Østerbro, men overalt var der fuldstændig Ro. Kun faa tyske Patruljer paa Gaderne.

Vi enedes om, at det var bedst at faa Familien ud af Byen, medens der var Lejlighed til det, da der dels var sikrere paa Landet og det samtidig vilde gøre, at vi kunde holde længere ud med de Forsyninger vi laa inde med. Familien pakkede derfor hurtigst muligt det nødvendige, og efter en kort Oberlægning kunde de starte efter at have hørt Pressen Kl. 15.00, der ikke gav alt for pessimistiske Oplysninger. Det var Mening, at de skulde forsøge at komme til Laugsgaarden.⁷ De medbragte et Brev som de skulde forsøge at faa expederet til Frederikssund; det indeholdt Instruktioner til I & E Ottesen med Hensyn til deres Hjemkomst her til Byen.

Jeg gik til Køjs Kl. ca. 22.30. Det maa forventes, at Arbejdet vil komme i Gang i Morgen, saafremt Tyskerne ikke i Nattens Løb foretager nye Beskydninger af Befolkningen og hvis de forskellige Spærringer i Byen er fjernet i Morgen tidlig. Man maa dog ikke forledes til at tro, at det hele nu er i Orden; dette er langt fra Tilfældet, men det ser ud som om, der ikke mere er saa stærkt et Ønske i Befolkningen om at fortsætte Strejken. Man kan udmærket endnu vente alvorlige Uroligheder.

4. Juli 1944.

Jeg stod op Kl. 6.45 og Kl. 8.00 startede jeg til Stormgade. Der var roligt overalt i Byen og de fleste Forretninger havde tydeligvis til Hensigt at aabne i Dag. De opstillede Spærringer rundt omkring i Byen var efter Forskellige Udtalelser at dømme ikke lempet endnu. I Børneværnet var de fleste af Personalet mødt til Tiden; der var til adskillige udsendt Meddelelse, dels fra Overborgmesteren og dels fra Socialtjenesten om, at det var paa eget Ansvar, saafremt man ikke mødte til Morgen og genoptog Arbejdet. Fra Frihedsraadet var der i Gaar Aftes udsendt Meddelelse om man skulde gaa i Arbejde igen, da Tyskerne havde gjort saa store Indrømmelser, som man kunde forvente, at de overhovedet kunde give. Mødeforbudet var ophævet, Lastbiler maa køre til Kl. 20 hver Aften og det forlyder, at Schalburgkorpset er sat i Bur og dets

Ledere sat fast. De to første Punkter er senere paa Dagen bekræftet gennem Eftermiddagsbladene, der udkom Kl. ca. 14.00. Jeg har i Dag faaet oplyst, at der ialt skulde være 56 dræbte og 562 saarede, men dette er endnu ikke bekræftet officielt. Jeg er underrettet om, at Hr. Ottesen GD. har været i Frederikssund for at hente Pigerne Hjem, ligesom jeg har modtaget Brev fra Familien, der er paa Laugsgaarden.

Kl. ca. 17.00 returnerede Familien hertil for i Morgen at køre vestpaa. Tirsdagsturen i Aften maa aflyses, da sidste S-Tog kører fra Lyngby ca. 20.30;⁸ jeg kører derfor til Lyngby i Aften for at "fange" eventuelle ivrige Vandrere".

Noter

- 1 Kendskabet til kvarteret stammede fra besøg hos min oldemor, der boede i Stengade. Det er sikkert hos hende, at han har tilbragt et kvarter, måske for at få flere informationer om urolighederne på Nørrebro.
- 2 Buldog var et varehus på hjørnet af Nørrebrogade og Ravnsborggade på Nørrebro. Det lå i tæt konkurrence med Daells Varehus om kunder fra arbejderklassen.
- 3 I 1960'erne fik jeg forevist en dør i Børneværnets hus, der angiveligt skulle føre til Hovedbrandstationen. Min far forklarede, at der vist også fandtes en mulighed for at komme videre til brandstationen via loftet og taget.
- 4 Bekendt fra Dansk Vandrelaug.
- 5 Overboen i Svanegade 12.
- 6 Bekendt fra Dansk Vandrelaug, hvis far var Falck-mand.
- 7 Vandrethjem.
- 8 Tur med Dansk Vandrelaug.

4 Små patrioter

Københavnske skolebørns erindringer om besættelsen

Palle Roslyng-Jensen

Mange arkiver og historiske foreninger har indsamlet erindringer fra besættelsestiden. Det tog for alvor fart i 40-års-jubilæet for befrielsen i 1985, fortsatte ved 50-års-jubilæet i 1995 og senest ved 60-års-jubilæet i 2005. De senest indkomne beretninger må nødvendigvis dreje sig om ældre danskernes erindringer om deres barndom under besættelsen. På så mange års afstand har det sikkert været vanskeligt at genkalde sig det oplevede, især da erindringerne i mellemtiden må være blevet påvirket af beretterens liv og udvikling. Erindringerne er sikkert også i flere tilfælde farvet af det omgivende samfunds opfattelse af perioden. Selvom det er det personligt oplevede liv, vi her taler om, så fortolkes erindringen om det alligevel på baggrund af, hvad vi ellers har læst og hørt om den tid, vi selv har levet i. Og litteraturen om besættelsestiden er som bekendt stor, og perioden er ofte blevet omtalt i den offentlige debat. Erindringer om besættelsestiden fortæller derfor både noget om danskernes liv under besættelsen og om deres holdninger til besættelsestiden på selve nedskrivningstidspunktet. Når talen er om børn og børns liv under besættelsen, kender vi mest til børns erindringer gennem ældre danskernes erindringer om deres barndom eller (hvis vi ønsker samtidige udsagn) fra voksne med ansvar for børn, evt. fra myndigheder, der skulle træffe beslutninger om børns tilværelse. Børnene selv kommer sjældent til orde.¹

Den første og største undersøgelse af danskernes erindring om besættelsestiden, set i efterkrigstidens lys er skrevet af Claus Bryld og Anette Warring og udgivet i 1998. Ifølge dem er der skabt en fælles erindring om besættelsen, grundfortællingen, som de giver betegnelsen den national-patriotiske erindring. Den opstod under besættelsen, især i løbet af det sidste besættelsesår, og den blev udbygget og fæstnet i de følgende år. Grundfortællingen gik ud fra en erindring om et inkluderende fællesskab, hvor det store flertal af den danske befolkning støttede modstanden, afviste nazismen og etablerede fælles nationale værdier. Uden for dette fællesskab befandt sig mindre grupper

med helt andre værdier: danske nazister, frivillige korps i tysk tjeneste, stikere, tyskertøser og værnemagere, grupper der blev samlet under fællesbetegnelsen *landsforræderne*. Endelig peger Bryld og Warring på, at der fandtes alternative erindringstolkninger i mindre afgrænsede miljøer, vigtigst blandt disse er de tyskvenliges og kommunisternes fortolkning.²

I denne artikel vil vi ved hjælp af udsagn fra store københavnske børn i januar 1946 se på, hvordan de erindrede besættelsestidens vilkår, og hvordan deres erindringer afspejler besættelsestidens børneliv og opfattelse af besættelsen. Selvom vi tidsmæssigt er tæt på besættelsen, så er børnene selvfølgelig også påvirket af, hvordan man i deres miljø så på besættelsen på netop det tidspunkt. Det er dog sandsynligt, at der på så kort afstand endnu ikke er stor forskel mellem det oplevede i besættelsens sidste tid og det erindrede. Indledningsvis vil der til sammenligning blive givet et bud på, hvordan de voksne i samtidige udsagn og senere beretninger fortolkede børns vilkår og holdninger under besættelsen.

Materialet fra januar 1946 stammer fra en samling beretninger fra københavnske lærere om skolelivet under besættelsen 1940-45. Beretningerne er indsamlet af gymnastikinspektør H.P. Langkilde, der var tidligere seminarielærer, forhenværende oberstløjtnant af reserven og gymnastikinspektør ved Københavns Kommunes Skolevæsen. Det indsamlede materiale blev overgivet til Københavns Stadsarkiv. Beretningerne fremkom gennem en opfordring fra Langkilde i bladet *Københavns Kommuneskole*, januarnummeret 1946, til de københavnske lærere om at skrive og indsende beretninger om skolelivet under besættelsen. Et par og tyve lærere eller skoleledere fulgte opfordringen. Det er ingen høj svarprocent, eftersom det københavnske skolevæsen i 1945-46 omfattede 2200 medarbejdere.

Langkilde var en ældre mand i januar 1946, 66 år gammel og tæt ved pensionen. Som det ses af hans egen beretning, var han selv præget af en dybt national indstilling. Motivet for hans opfordring var derfor at bevare mindet om national prøvelse og nationalt sammenhold. At vise hvordan også Københavns skolevæsen overvandt den nationale krise og de problemer, den skabte for skolen. Det indkomne materiale var ifølge bestemmelserne ved indleveringen båndlagt i 25 år, og i 1986 blev der åbnet helt for det, hvorefter det har været anvendt i et par sammenhænge. I 1995 blev der i *Historiske Meddelelser om København* trykt uddrag af en del beretninger, der omhandlede beslaglæggelsen af de københavnske skoler i foråret 1945 til indkvartering af tyske flygtninge og sårede tyske soldater.³ Desuden er enkelte beretninger anvendt og citeret i en artikel i bladet *Folkeskolen* i anledning af 50-året for Danmarks befrielse i 1995.

Lærer A Holbøll ved sin afgang fra Strandvejsskolen, 1953
(Strandvejsskolens arkiv, Københavns Stadsarkiv)

For lærernes vedkommende er det store flertal af beretningerne personlige oplevelser samlet om de forhold i skoletilværelsen, der var særlig præget af besættelsens vilkår. Skolebeslaglæggelserne, manglen på opvarmning og materialer, og indtryk med skolens optik fra den 4-5. maj 1945 og andre dage, der fik et særligt nationalt indhold. Konklusionen er gennemgående: Der var mange vanskeligheder og udfordringer, men i kraft af sammenhold og ekstra indsats blev de løst. Alt i alt beretninger med et indhold, der var helt i Langkildes ånd og som svarede til den national-patriotiske grundfortælling.

Det materiale, som lærer ved Strandvejsskolen, A. Holbøll indsendte, udgør en undtagelse.⁴ Holbøll begrundet sit bidrag ud fra sin historiske interesse: "Den Opfordring til at skrive lidt om Skolens Kaar i Besættelsesaarene, som min gamle Lærer fra Ungdommens Dage paa Skaarup Seminarium, Gymnastikinspektør H.P. Langkilde er fremkommet med (...) har jeg ikke turdet siddet overhørig, fordi også jeg, der gennem mange Aar har tilbragt utallige herlige Timer paa diverse Arkiver, har følt en Trang til at afbetale lidt af den Gæld, jeg staar i til de Forfædre, der har efterladt sig lidt skriftligt".

Holbøll karakteriserer beskedent sin egen stilling i skolevæsenet, som "jeg er nemlig kun en gammel (født 1887) lidet fremtrædende lærer, hvis sti, skæbnen – mig til lykke – har holdt fri for avancementer".⁵ Måske netop den

historiske erfaring var det, der fik ham til at reagere anderledes end de øvrige københavnske lærere. Holbøll bad den klasse, han var klasselærer for, skrive en stil med titlen *En oplevelse under besættelsen*. Dermed skabte han - også set med eftertidens øjne - det materiale i Langkildes samling, som er langt det mest interessante. En samling beretninger fra store børn, der giver os et indblik i børns erindring om besættelsen kort efter dens ophør. Holbølls samling omfatter 20 stile på hver seks håndskrevne sider. Der er meget få stave- og sprogfjøl, og skriften er flot. Alt i alt er det skriftlige niveau højt, men det kan antages, at Holbøll har haft i det mindste nogle af stilene til gennemretning og beordret omskrivning. Da der kun er drenge i klassen, får vi ikke indblik i, hvordan pigerne ville have erindret besættelsen. I materialet fra Bellahøj Skole findes to stile af en pige i realklassen om hendes oplevelse af besættelsen. Den ene er skrevet i foråret 1945 inden befrielsen og den anden kort efter. De to stile er medtaget for at få pigernes synsvinkel repræsenteret.

Det samlede antal stile er forholdsvis beskedent. Til gengæld repræsenterer Holbølls drenge et relativt tilfældigt udsnit af 14-årige drenge i det pågældende kvarter, som socialt set ligger nær gennemsnittet i København. De 20 drenges stile er ikke, som ved så mange andre indsamlede beretninger, fremkommet i kraft af særlig aktivitet, særlig lyst til at skrive eller særlig trang til at fremhæve egne bedrifter. Derfor er materialet på drengesiden et ganske godt bidrag til belysning af de 14-årige københavnske skoleelevers erindring om besættelsen.

Børneliv i København under besættelsen - set af de voksne

For langt de fleste børn i København og i resten af Danmark var tilværelsen også under besættelsen præget af den tids faste vilkår for børn i familien, i skolen og i livet på egen hånd med kammerater udenfor skolen. For et mindretal kom dertil foreninger og sportsklubber. Sammenlignet med nutidens børneliv var der ofte mange pligter, som var bestemt og kontrolleret af de voksne, men der var også især for drengene en stor frihed uden overvågning til at bruge tiden, som man ville, når de faste pligter var udført.

Af og til greb forhold, der var anderledes end dagliglivet, ind i børnenes tilværelse. Den københavnske folkestrejke i sommeren 1944, og især befrielsesdagene var fælles nationale og københavnske begivenheder, som alle kunne følge med i eller være en del af. Her blev også børnenes synsvinkel national, hvad der ikke er mærkeligt. Tiden under og lige efter besættelsen var et højdepunkt for dyrkelsen af det nationale i mange former, men for de voksne varierede indholdet og styrken efter samfundsklasse og politisk eller ideologisk placering. Et konservativt middelstandsmiljø lagde ikke det samme indhold i det nationale, som et socialdemokratisk eller et kommunistisk arbejderhjem.

Også de sidstnævnte var holdningsmæssigt nationale i 1945-46, men i en form der var bestemt af de politiske og ideologiske grundholdninger, som man gik ud fra.⁶

I de fleste skrifter om børn og om skolen under besættelsen er voksensvinklen helt dominerende. Opdragelsen står i centrum, og dermed også spørgsmålet om hvordan ansvaret for børnene og deres skolegang blev håndteret, og hvordan den nationale prægning blev udført. Det gælder også, når vilkårene skal beskrives i bøger om hverdagslivet, om skolen under besættelsen eller i billedværker om besættelsens vilkår.⁷ Når det er en lærer, der skal vurdere de københavnske skolebørn og deres udvikling under besættelsen, så slår den nationale dagsorden næsten altid klart igennem, og sprog og holdning er fuld af patos, hvis det er skrevet i den første tid efter maj 1945. Samtidig er der hos læreren næsten altid en refleksion over forholdet mellem barn, skole og samfund. Sådanne er imidlertid fraværende, når børnene selv skal beskrive tiden.

Forfatteren Martin A. Hansen var under besættelsen lærer på Korsgade Skole på Nørrebro.⁸ Martin A. Hansen deltog selv i illegalt arbejde og var stærkt påvirket af besættelseserfaringerne. Når han kort efter besættelsen skulle beskrive de helt unge, der gik ind i modstandsbevægelsen, var han nationalt højstemt. De var for ham udtryk for "den unge slægts offermod og hengivelse for alles sag", og hos unge, purunge og børn er der "tændt et forjættende lys, tændt ved offersindets forglemte og skjulte ild" – der blev stillet overfor "os, der var unge i en anden tid, i samme modtagelige alder blev forfrosne af skepsis".

Erfaringerne fra skolelivet på Nørrebro samlede Martin A. Hansen i en karakteristik af børnenes udvikling, der ifølge ham svarede til det danske folks nationale bevidstgørelse: "Mange steder gik der vist en tid efter 9. april, før børnene rigtig forstod, hvad der var sket. De tyske tropper æggede forståeligt nok nysgerrigheden, men i hvert fald her i kvarteret varede det ikke længe, før man mærkede børnenes reaktion. Siden da kunde man aldrig være i tvivl om deres mening, den var såre enkel og klar". Med børnenes enkle og klare mening forstår Martin A. Hansen et nationalt engagement og en afstandtagen fra besættelsesmagten og de, der blev opfattet som deres danske støtter og repræsentanter, dvs. den nationale grundholdning.

Set med praktiske lærerøjne var der i besættelsens sidste tid beklagelser over disciplinens svækkelse, at børnene blev påvirket af de rå tider og i nogle tilfælde af, at deres fædre var fraværende. I foråret 1945 også af perioder uden skolegang. I august 1945 blev det af en gruppe lærere beskrevet som et særligt problem for bestemte kvarterer i byen: "I Indre Bys, Vesterbros og Nørrebros sidegader, hvor naturlig livsudfoldelse er umulig, har det ikke kunnet und-

gås, at børnene har fået udløsning i forskellige drengestreger, der efterhånden mange steder har udviklet sig i en yderst uheldig retning".⁹ Særlig nævnes børns deltagelse i sortbørshandel. I Undervisningsministeriets Årbog for 1944 blev børnene karakteriseret som "adsprede, flygtige, urolige, støjende og frække".¹⁰ Det kan lærer Holbøll bekræfte i sin egen beretning. Undervisningen på Strandvejsskolen var suspenderet fra den 2. indtil den 23. maj 1945. Da eleverne mødte igen, fandt Holbøll, at de var "urolige og vanskelige at holde til arbejdet", og senere "at drengene er mere tvære og modvillige, vanskeligere at rokke, end de var i tidligere tider". Rent galt blev det efter sommerferien, hvor eleverne i otte dage strejkede i protest mod den fortsatte beslaglæggelse af deres skole til tyske flygtninge. En sådan selvtægt var nærmest helt uforståelig for en ældre lærer, og et tydeligt bevis på, at også børnene havde taget kollektive aktioner i form af strejker og demonstrationer til sig, på samme måde som de voksne havde gjort det under og lige efter besættelsen.

Det er vanskeligt i dag at fastslå, om børnene faktisk var "mere tvære og modvillige" end tidligere, men det gennemsnitlige antal forsømmelsesdage steg fra 13,5 dage pr. elev i 1943 til 15,8 dage i 1944.¹¹ Det er i sig selv et tegn på, at der var ændringer i hverdagens vilkår. Det er givet, at en række familier havde vanskeligere kår materielt og tryghedsmæssigt end tidligere. Arbejdsløsheden var høj i besættelsens første år, en del fædre var i besættelsens sidste år arresteret, flygtet til Sverige, eller de var eftersøgt og gået "under jorden". Endnu flere var på arbejde i Tyskland, i befæstningsværkerne og flyvepladserne i Jylland eller i brunkulslejre og tørvemoser rundt om i landet. Det smittede utvivlsomt af på børnene i de pågældende familier. Også holdningen til børnene var under ændring under besættelsen. De friere opdragelsesidealer og skoleformer i 1930'erne blev presset tilbage, og der var bemærkelsesværdigt mange indlæg i aviser og tidsskrifter om opdragelsesproblemer, hvor der udtryktes bekymring for børnenes disciplin og nationalfølelse.¹²

Det er tydeligt, at det i mange af de sene beretninger om opvækst under besættelsen, har været vanskeligt at rekonstruere en børnesynsvinkel. Mange af beretningerne koncentrerer sig derfor om de ydre forhold i familielivet, f.eks. rationeringer, kost, beklædning eller om der blev båret RAF-huer eller kongemærker. Dertil kommer indtryk af de tyske soldater i dagligdagen og oplevelsen af de store fælles begivenheder, især den 9. april og den 4. maj. De sidste er ofte erindret med detaljer og et forsøg på at angive, hvad man tænkte og talte om. Der er sket en indprægning af det følelsesmæssigt stærke stof og det helt ekstraordinære gennem, hvad psykologerne kalder en blitz-erindring. Alt i alt er der temmelig små variationer i de indsamlede beretningers erindring om besættelsen.¹³

Forfatteren Knud Holst har en snes år efter besættelsen søgt at rekonstruere de mindre børns modtagelighed overfor besættelsessituationen ud fra sine egne erfaringer, hvor han har sat børnenes bevidsthed og følelsesliv i centrum: "Krigens maskineri gjorde sit indtryk, både på den ydre voksenverden og (derigennem) på vor egen. Men også krigens abstraktioner. Tusmørket bag alle de forblommede samtaler, man "hørte" over middagsbordet eller ved møder og anden komsammen. Uroen, rygtegrøden. Der boede folk, man skulle gå uden om, op ad én. Visse børn skulle man helst ikke omgås, men undgå".¹⁴ Knud Holst ser de voksnes patos, beredskabsånden, som udtryk for de undertrykte og uudtalte følelser. "Der var jo en voksenpatos, der betog os i det. Havde man givet de syvårige maskinpistoler, som man gav dem kakaostatning, havde tyskerne været ude af landet inden 44".

Tidens nationale ånd var salvesfuld og højtidelig, men når de voksne tog den så alvorlig, så gjorde børnene det også: "Ikke snakke op, men nok være beredt. På hvad? Det fik man aldrig at vide. Vi tog det mere alvorligt end de voksne anede – måske mere end de voksne selv". Knud Holst når frem til, at børnene havde den samme nationale og patriotiske grundindstilling som de voksne, men i en enklere og klarere form. Hvad han til gengæld ikke får frem, det er, at det sandsynligvis er de mere ekstreme vilkår i besættelsens sidste halvandet år, som er indeholdt i beredskabsånden. De første par år af besættelsestiden var dagligdagen på de fleste områder præget af vidtgående normalitet.

Når enkelte beretninger med en rekonstruktion af barnesynsvinklen falder udenfor beredskabsånden eller den nationale grundfortælling, så er det fordi erindringer tager udgangspunkt i de første års erfaringer. I en beretning om opvækst på Christianshavn hedder det om de 10-12-årige drenges leg: "I øvrigt var disse kædehunde (de tyske feltgendarmer) mine idoler. Jeg var jo i lege røvere og soldater-alderen, og flotte var de jo. Det var altid nogle granvoksne fyre med blanke stålhelme og skinnende støvler, og så det flotte halvmåneskilt om halsen. Jo når vi drenge legede, var jeg altid "kædehund".¹⁵ Her var der tale om en familie med en helt almindelig holdning til det nationale, og med en storebror, der senere var i *Den danske Brigade* i Sverige. I denne og i andre beretninger angives, at forældrene i størst mulig omfang ikke talte om krig og dramatiske episoder med deres børn, hvad der gav mulighed for at udvikle alternative "helte" et stykke tid frem i besættelsen.

Men også i en ung alder blev der lyttet med ved de danske udsendelser fra BBC, som et stort flertal af den danske befolkning hyppigt lyttede til, og som videregav en klar patriotisk holdning. Strejkerne og demonstrationerne fra 1943 og besættelsen ud blev af de fleste voksne tolket nationalt, og det kunne ikke undgås, at børnene overtog synsvinklen. I besættelsens sidste år ville

heltene i røvere og soldater-legene derfor typisk være skiftet ud med frihedskæmpere eller engelske soldater. Den nationale og pro-allierede vinkel kunne også komme frem, når der blev leget "krig". Deltagerne repræsenterede her krigsførende nationer og med et stykke kridt eller en pind erobredes land fra de øvrige deltageres landområder, efter at de var overvundet ved kast med en bold. Ifølge flere beretninger var legen ret udbredt under besættelsen, og det har sikkert kunnet knibe at finde kammerater, der ville være "Tyskland", og det nyttede ikke noget at finde en deltager fra en dansk nazistisk familie. Dem legede man ikke med fra et tidligt tidspunkt. Børnene trak kridtstregen mellem "dem" og "os" endnu tydeligere end de voksne.¹⁶

Strandvejsskolen og 3. fri mellem

De børn, der indgår i Holbølls materiale, er næsten på vej ud af skolen og ind i voksenlivet. Holbølls klasse var en 3. fri mellemskoleklasse (dvs. det ottende skoleår). En ren drengeklasse i overensstemmelse med den konsekvente kønsdeling i Københavns Kommunes Skolevæsen. Drengene var i januar 1946 typisk 14 år gamle. De fleste befandt sig i deres konfirmationsår eller i året efter konfirmationen.

I Københavns Kommune deltes børnene på det tidspunkt i to lige store grupper efter 5. klasse. Halvdelen i eksamensmellemskolen og halvdelen i den fri mellemskole. Undervisningspligten standsede normalt efter 7. klasse, og relativt mange af eleverne i fri mellem forlod skolen efter 7. klasse. 3. fri mellem er således for de fleste et frivilligt år. Det er også årsagen til den forholdsvis beskedne klassestørrelse på 20-24 elever. I de klassetrin, hvor undervisningspligten fuldt ud var gældende, var det normalt med omkring 30 i klasserne. I den fri mellemskole ville næsten alle drengene have forladt skolen efter 3. fri mellem, men praksis var, at hvis der dukkede en god læreplads op, så sluttede skolegangen med det samme. I modsætning til i besættelsens første år var der gode beskæftigelsesmuligheder i 1944-45, og lønningerne var på vej op. En del store drenge kunne derfor også have været fristet af mulighederne for et job med pæn løn.¹⁷

Skolen lå på ydre Østerbro lige bag Sionskirken og op ad Østre Gasværk og Øresundshospitalet. Indtil 1938 hed den "Skolen ved Østre Gasværk", men omdøbtes til det mere prætentiose navn "Strandvejsskolen". Skolens hovedbygning var opført i 1897 i en stelig stil, der kan betegnes som nyrenæssance. I beretninger om opvækst i 1930'ernes og 40'ernes København er de enkelte kvarterer, herunder Østerbro, beskrevet som små landsbyer i storbyen, og der var et skarpt skel mellem det fine indre Østerbro og ydre Østerbro.¹⁸ Ydre Østerbro var et arbejder- og funktionærkvarter med mange 2 eller 2½ værelses lejligheder, på hovedstrøgene også større lejligheder med en mere

Der foreligger ikke noget billede af drengene i 3. fri mellem 1945/46 i Strandvejsskolens arkiv, men her er drengene fra 3. fri mellem i 1942/43. Drengene var i en alder, hvor de sled hårdt på tøj og sko, så tre år senere ville drengene nok have været knap så pæne i tøjet (Strandvejsskolens arkiv, Københavns Stadsarkiv).

middelklassepræget beboergruppe. Generelt var bebyggelsen mindre tæt, nyere og i bedre stand end f.eks. på Nørrebro. Det betød, at gruppen af arbejdere ofte bestod af faglærte arbejdere, og det gjaldt også eleverne i Holbølls 3. fri mellem. Der er en elev, hvis far er ingeniør, en, hvis far er styrmand og en anden, hvis far er vognmand. Ellers er fædrene bagere, farvere, mekanikere, malere, maskinsmede osv. Fem-seks af eleverne har fædre, der er ufaglærte og to bor i familier, hvor det er moderen, der er familieoverhoved: Den ene betegnes som enkefrue, den anden som fraskilt tekstilarbejderske.¹⁹

I lokalområdet havde værnemagten allerede i april 1940 beslægt Vognmandsmarkens Skole. Det gav ekstra pres på de øvrige lokale skoler. Efter den 29. august 1943 overtog besættelsesmagten Ingeniørkasernen fra den opløste og internerede danske hær, og i forbindelse hermed tog de også den nærliggende Bryggervangens Skole. Eleverne herfra blev samlet flyttet til Strandvejsskolen, hvor der nu for alvor blev pladsnød. En del af problemerne blev klaret med skiftevis undervisning formiddage og eftermiddage. Den 23. marts 1945 blev også Strandvejsskolen beslægt til indkvartering af tyske flygtninge, og først efter 14 dage kom undervisningen i gang igen, da det

lykkedes at skaffe erstatningslokaler spredt i kvarteret. Undervisningen blev organiseret som i en landsbyskole, hvor en lærer havde samtlige timer i en klasse. Holbøll fik tildelt 3. fri mellem, som han allerede var klasselærer for, og undervisningen foregik i menighedshuset Bethania i Nyborggade, et lokale, som både Holbøll og eleverne var enige om, var uegnet til ophold en hel dag igennem. Til gengæld blev der lejlighed til hyppige ekskursioner og ture i lokalområdet, og Københavns museer blev flittigt besøgt. Her var også både lærer og elever enige om, at det var en god variation i dagligdagen.

”En oplevelse under Danmarks besættelse”

Samlet set er elevstilen udtryk for normalitet, også selvom det er en oplevelse under besættelsen, og ikke besættelsens vilkår, der blev spurgt om. En af drengene formulerer det næsten fortvivlet og ud fra den allerede fæstnede efterkrigsholdning til besættelsen: ”Det er mærkeligt nok, at jeg, som har oplevet 5 år, som er enestående i Danmarks historie, ikke har haft en eneste oplevelse, som er værd at lægge mærke til”. En rationel efterkrigstid kunne se det som et udtryk for den danske samarbejdspolitik succes: At børnene kunne leve deres dagligliv og vokse op, helt uden at krigen greb direkte ind i deres tilværelse.

Når der skulle vælges ”oplevelser” blev der fokuseret på krigens tegn og de spredte krigsbegivenheder, der stod som opsigtsvækkende brud i den københavnske hverdag. At drenge på 13-14 år opsøgte det anderledes, det dramatiske og farlige er også udtryk for normalitet. Besættelsesmagten, danske nazister eller frihedskæmpere skulle helst indgå, og skyderi markerede for alvor besættelsen. I stilen fremstår danske soldaters internering den 29. august 1943, Shellhusets bombardement den 21. marts 1945 og begivenheder omkring befrielsen den 5. maj 1945 som markante krigsbegivenheder og nationale markører. Den 9. april 1940 er ikke med. Her var børnene for unge. Andre har knyttet besættelsesbegivenhederne sammen med brud eller særlige begivenheder i skole- og familielivet. Beslaglæggelsen af ens egen skole har tydeligvis været et skel, der har givet praktiske ændringer i dagliglivet.

Livet i byen

Livet blev i høj grad levet ude. Med de små lejligheder i kvarteret havde kun de færreste af drengene ” eget værelse”. Man ”løb” et sted hen, hvis noget specielt blev registreret. En cykel med duelige dæk var på dette tidspunkt af besættelsen en eftertragtet vare, så hvis man havde en sådan, blev den ofte holdt under lås og slå, og var ikke fremme, når man var på egen hånd. Det var med til at indskrænke drengenes lokale rum, der set under et var afgrænset af haven og Svanemøllebugten mod øst, af Lyngbyvej, Ingeniørkasernen (Svane-

møllens kaserne) og jernbanen mod vest og nord og af Fælledparken og Søerne mod syd. Fælledparken var et centralt sted til leg og fritid. Her blev der bl.a. spillet fodbold, og det foregik på egen hånd, ikke i områdets sportsklubber. Det centrale København var en rejse til fods, på cykel eller i sporvogn. ”Jeg kørte med sporvogn ind til Rådhuspladsen”, men ”cyklede til lufthavnen”, også her var der tale om ture på egen hånd, hvor der søgtes oplevelser.

Det var ikke kun drengene, der levede ude. Folk samlede sig i byrummet, så snart der skete noget specielt. Det fremstår tydeligt, at København i forhold til i dag var en langt tættere befolkede by med meget mere udeliv, hvis omfang selvfølgelig var afhængig af vejr og årstid. De halvkolde lejligheder og den dunkle belysning pga. mangel på brændsel, og rationering af el og gas opfordrede heller ikke til mere indendørs liv end højst nødvendigt. Derfor opstod lettere ”et opløb”. Noget som først politiet og senere vagtværnet altid så på med bekymring.²⁰

Det var i byrummet, dvs. på gaden eller i parken, at de dramatiske begivenheder fandt sted: ”Der kom en bil farende”, her var det Hipo’er eller Gestapo’er, og der sprang ”fire civilpersoner ud af bilen”. Biler, våben og mænd med eller uden uniformer var udtryk for det farlige. Drengene understregede faren og autenciteten ved at videregive detaljer om skydevåben, som de havde kendskab til, og som de antagelig havde studeret så nøje, som de havde mulighed for i perioden lige efter 5. maj, hvor modstandsbevægelsens våben hyppigt blev vist frem. Der blev skelnet mellem karabiner og geværer, og berettet om en 15 cm kanon på et af de store tyske krigsskibe i havnen. Ganske vist var kanonen i elevstilen angivet som 15 mm kanon, men det er jo heller ikke let at holde rede i det hele.

Køn og familieliv

Stilene viser den tids drengeliv, hvor der var betydelig frihed uden voksnes overvågning eller kontrol. Som det fremgår af en stil, så skulle man være hjemme til middagsmad på et givet tidspunkt. Det var en ufravigelig regel. Det fleksible aftensmåltid i familien var bestemt ikke opfundet endnu.

Kammerater spillede en stor rolle. Sammen med en kammerat opsøgte udfordringer og interessante fænomener i byrummet. Der var få organiserede fritidsaktiviteter. En enkelt angiver en oplevelse med det kristelige uniforme drengekorps, *Frivilligt Drenges Forbund* (FDF), andre lønnet fritidsarbejde i form af en budplads. Drengene var udpræget handlingsorienterede. Det fik utvivlsomt en ekstra understregning, når oplevelserne skulle sættes på skrift, og der var gået et stykke tid siden de begivenheder, som der skulle fortælles om. Her er drengene ikke spor forskellige fra den tidlige efterkrigstids sabotørromantik. Beretningerne indeholder få vurderinger, beskrivelser

Jubilæumsoptog fra Randersgades Skole (naboskole til Strandvejskolen) på vej gennem Aalborggade vintertiden 1945/46 med FDF-orkester i spidsen. Det er omtrent på det tidspunkt, hvor drengene i 3. fri mellem skulle skrive stil om besættelsen. Der er tilskuere og liv i gaden. Østerbro var både før og under besættelsen folkerigt og en bydel med meget udeliv. (Randersgades Skoles arkiv, Københavns Stadsarkiv).

og angivelser af stemning. Det afgørende er: Hvad skete der!

Den lidt ældre Emmy fra Bellahøj skole strejfede ikke rundt i området. Hun gik tur med en veninde i Utterslev Mose, der i øvrigt på det tidspunkt havde et skær af fare over sig. Der var foregået flere likvideringer i området.²¹ På befrielsesaftenen fik hun med veninden lov til at gå til Brønshøj, dvs. Torvet og Frederikssundsvej. Forholdet til det andet køn antydes, når hun ser bilerne med unge bevæbnede frihedskæmpere, der tiljubles på gaden”, det (er) helt spændende at se hvor mange Frihedskæmpere, der kom kørende, man kendte, og det var slet ikke faa”. Få dage senere er det Langelinie, der trækker. Her inkluderer hun sig selv under den forsigtige betegnelse ”folk”: ”det (er) hovedsagelig engelske Marinere, Flyvere og deslige, der tiltrækker sig Folks Opmærksomhed, hvad man bl.a. kan se paa Langelinie. Her er det vel ogsaa Udsigten til et stykke Chokolade eller en Pakke Cigaretter, der lokker.”

Familielivet er tæt, drengene nævner hyppigt deres fædre, og der er også en onkel med i den nærmeste kreds. Fædre og drenge foretager sig noget sammen: ”Jeg gik en tur med min fader” – ”vi var nede at hilse på min onkel”. Mødrene hører man ikke meget om hos drengene. Eneste eksempel er et påbud fra en mor om, at man skal være hjemme til middagsmad, dvs. aftensmad (vi er jo i byen og ikke på landet). Emmy skal spørge om lov til at gå i

byen med en veninde, også selv om det er den 4. maj 1945, den store befrielsesaften.

Skolelivet

Skolen indtager en relativ tilbagetrukket plads i drengelivet. Beretningerne er skrevet i skolen som en stil til en lærer, men de fremtræder ikke med åbenbar forstillelse. Skolen var et nødvendigt onde. Den almindelige skoledag var præget af gentagelse, lettere kedsommelige og tvungne aktiviteter, men det var rart at være på tur med Holbøll, da skoledagen skulle omlægges efter skolebeslaglæggelsen, og eleverne skulle være mere ude for at få timeplanen til at gå op. Fagrækken blev ændret en del, og en elev bemærker med et suk, at der blev "frygtelig meget tysk". I fri mellem var der kun ét fremmedsprog, og ifølge den københavnske læreplan var tysk obligatorisk for drengene og engelsk for pigerne. Det var ikke uden problemer at være tysklærer i 1945.

Emmy i realklassen på Bellahøj Skole har taget skoleværdierne og voksenholdningerne til sig på en helt anden måde, og sproget udtrykker voksenormer. Klasseværelserne er "dejlige og lyse", "de større fornuftige Børn fandt hurtigt ud af, at Fritid kunde man let faa for meget af", og der arbejdes med "villighed og energi".

Frihedskæmperne

Drengene er i byen, når der sker noget. En dreng overværer sabotagen af *Heiber Service* på Lyngbyvej.²² Folk råbte hurra. Sabotagen er et patriotisk udtryk, og drengene er naturligvis med i det patriotiske fællesskab.

Østerbro er en lokalitet med flere betydelige virksomheder, der arbejdede for besættelsesmagten. Ud over *Heiber Service* er der i stilene nævnt sabotager mod firmaet *Bohnstedt-Petersen* i Nordhavn og mod *Riffelsyndikatet* i Frihavnen.²³ Havnen er også en del af drengenes lokalområde, om end Frihavnen er et lukket og bevogtet område, som normalt er udenfor deres rækkevidde. En af drengene har medtaget en anden hyppigt beskrevet dramatisk episode i besættelsens sidste sommer: københavnske modstandsfolks angreb på Frimurerlogen på Blegdamsvej den 19. juni 1944. Frimurerlogen var overtaget af Schalburgkorpset, var stærkt befæstet og et iøjnefaldende symbol på landsforrædernes tilstedeværelse i bydelen. Det direkte angreb på logen med nedskydning af vagterne foran blev udført af modstandsgruppen 1944 som gengældelse for en schalburgtage to dage inden. I øvrigt var det ikke ufarligt at opholde sig i nærheden. Angrebet førte til omfattende skyderier fra Logen, og en passager i en forbipasserende sporvogn blev dræbt. Adskillige i lejlighederne omkring Frimurerlogen blev såret.²⁴

Fra sabotagen af Riffelyndikatet i Frihavnen 22. juni 1944. Med sin udstråling af dramatik og autenticitet er det et af besættelsens mest anvendte sabotagebilleder. Frihavnen og jernbaneterrænet ved Nordhavns Station var et nærområde for drengene i 3. fri mellem 1945/46, og drengen på billedet kunne sagtens være en af dem (Frihedsmuseet).

I Nansensgade overværede en af drengene en dramatisk episode med først fire frihedskæmpere, derefter "hipo'er", der skød i gaden, og drengen måtte søge dækning i en opgang. En dame blev dræbt under skydningen, kan der berettes om i stilen. Det er episoder som denne, der utvivlsomt blev grundigt fortalt videre og endevendt blandt kammeraterne, som kunne få klassekammeraten til beklagende at berette, at han slet intet havde oplevet i de fem dramatiske år.

Der er ingen politiske eller partipolitiske markeringer hos drengene. De opdelinger mellem kommunister, socialdemokrater og borgerlige, som spiller så stor en rolle på et overordnet og politisk niveau, er slet ikke til stede. Og hvor det i voksnes beretninger om besættelsen ofte lader sig gøre at placere beretterne socialt og politisk, så lader det sig ikke gøre med de 14-årige. Ud fra forældrenes erhverv må det antages, at mange af drengenes forældre var socialdemokrater eller kommunister i 1945-46. Det er der ingen angivelse af eller udtryk for. Drengenes fortællinger repræsenterer den national-patriotiske grundholdning i sin enkleste og klareste form.

Befrielsesaftenen

Befrielsesaftenen optræder i flere beretninger. Væsentlige træk i beretningerne er befrielsesbudskabet fra BBC, og på gaden ses *Dannebrog* og *Stars and Stripes*. Far har pludselig frihedskæmperarmbind på og maskinpistol, han har travlt, men er nu en overordnet og betydningsfuld del af begivenhedsforløbet. Set fra drengesynsvinklen kunne far næppe nå højere i denne situation, og sønnens identifikation med faderen ikke være stærkere. Det personlige og det nationale faldt her sammen i en grad, der betød, at forløbet gjorde et særligt stærkt indtryk.

Emmy fra Bellahøj har flere detaljer med i sin skildring af befrielsesaftenen, der er skrevet tættere på begivenheden og har tydelige litterære træk. Emmy er oprigtig betaget og bevidst om aftenens erindringsbetydning og nationale karakter. Ministertaler, frihedssangen, biler med frihedskæmpere, hvoraf hun endda kendte nogle. Hun er i højere grad end de yngre drenge bevidst om stilenes modtager og den distance til privatlivet, som begivenhederne lægger op til.

Fjenden

Fra den 5. maj arresterede frihedskæmperne Hipo'er og Gestapo'er, som spyttedes i ansigtet af folk, der stimler sammen. Det angives registrerende. Sådan var det bare, og de var jo landsforrædere.

Et godt stykke tid tidligere har nogle drenge set en indbydelse til et nazimøde, og to drenge opsøgte sammen Strandvejen 320, National Socialistisk Ungdoms (NSU) hovedkvarter. Her var det igen trangen til at opsøge det farlige og gøre sig til en del af det patriotiske fællesskab, der var det styrende motiv. Mødesedlerne smides ind i haven, NSU'ene truer med pistoler. En anden dreng angav som en selvfølge, at en person i lokalområdet var kendt som nazist. Selvom vi er i storbyen, er der, set fra drengenes synsvinkel, relativ nøje kendskab til kvarterets beboere. Det understreger kvarterets landsbykarakter.

På en tur i Frihavnen med de voksne ses et flygtningeskib på tæt hold, og nogle flygtninges lig, der smides på kajen og senere læsses på en vogn. Her reageres for en gangs skyld med afstandtagen. Alt i alt er der hos drengene ingen tvivl om, hvem der stod udenfor fællesskabet og hvem der var med.

De 14-åriges erindring om besættelsen

Når drengene går ud over det selvoplevede og kommenterer krigen, besættelsen og det overordnede univers, så antager de det ideologiserede voksensprog. Patriotiske betegnelser og forestillinger er generelle og officielle, og det er tydeligt, at de har fæstnet sig gennem perioden fra maj 1945 til januar 1946.

Odinsgade, København, maj 1945. Børn leger frihedskæmpere efter den 5.maj. De store forbilleder kunne man se køre forbi på gaden, udrustet med armbind og våben (Frihedsmuseet).

Det sker i "de fem mørke besættelsesår". Modstandsbevægelsens medlemmer hedder næsten overalt "frihedskæmpere", et begreb der først blev udbredt i besættelsens sidste år. I en stil anvendes det endnu mere højstemte "patrioter". Begrebet "kapitulationen" er anvendt om den 4. og 5.maj, hvor den mest almindelige betegnelse ellers er befrielsen.

Enkelte anvender en litterær stil. Den kan fungere distancerende, men også være antaget, fordi det er vanskeligt i skolesammenhæng at forholde sig til privatlivet. Her er der typisk en skarpere afgrænsning. "Det var i det herrens år.", "Det var en tåget eftermiddag ...", "Regnen skyllede ned..", "solen var ved at bryde frem fra skyerne.." Der henvises til patriotiske forløb eller fænomener, der ikke er selvoplevede, f.eks. den 9. april 1940. Gengivelsen af muntre episoder i en ramme af alvorlige og tunge tider fremstår også som et litterært inspireret stiltræk.

Den patriotiske og nationale grundholdning er uden reservationer til stede hos drengene i januar 1946, og den er uden politiske skel eller opdelinger. Afgørende for denne prægning har været, at den var til stede overalt omkring dem, hos forældre og kammerater. Drengene fra 3. fri mellem er næppe me-

get læsende, ud over hvad der skal læses til skolearbejdet. Almindelige dagblade eller illegale blade har antageligt heller ikke indgået regelmæssigt i deres hverdag. Hvis familien har været samlet om radioen med nyheder på dansk fra BBC eller danske nyheder fra Sverige, har det i højere grad været en kilde til påvirkning. Radioen er nævnt i en enkelt beretning. I en senere barndoms-erindring i anden sammenhæng hedder det: "Krigens forløb fulgte vi med i gennem radioen. Min viden var stykket sammen af det, jeg fik fortalt af gadenes større børn, mine forældre, min yngste bror og hans kammerater".²⁵ Skolens skemalagte indhold har på forskellige måder forstærket den nationale dagsorden. Der blev sunget mere end tidligere og mange lærere har bevidst eller ubevidst lagt et forøget nationalt budskab i deres aktiviteter med børnene.²⁶

Den mangel på disciplin og tilpasning, som lærere og skribenter talte så bekymret om, kan ikke bekræftes ud fra de 14-åriges stile. Ifølge deres egne beretninger tilpassede drengene sig forældre og lærere i det omfang, det var nødvendigt at tilpasse sig. Familien var vigtig, skolen noget mindre betydningsfuld, og i øvrigt var de på vej mod et liv på egne vilkår. I løbet af få måneder eller højst halvandet år ville de være på arbejdsmarkedet, men også her undergivet voksen autoritet som læredreng eller arbejdsdreng. De tog tidens nationale læresætninger og værdier til sig uden forbehold. Værdier, som også indebar en lidt mindre tilbøjelighed til at acceptere, hvad der var dikteret oppefra, uden indvendinger.

At der blev "strejket" for at få undervisning under bedre vilkår kan - set med eftertidens øjne - vel dårligt betegnes som et bekymrende udtryk for slaphed, selvom der måske også i strejken lå en anti-tysk markering overfor de tyske flygtninge. Men heller ikke her adskilte børnene sig fra de voksnes opfattelser. I stilene fra 3. fri mellem på Strandvejsskolen fremstår oplevelserne under besættelsen, når de ses kort efter begivenhederne, først og fremmest som et "krydderi" i en hverdag, hvor meget var bestemt af de voksne. Drengene har i deres skildring af deres deltagelse i dramatiske og farlige begivenheder skabt sig selv en plads i det nationale fællesskab.

“Fortæl om en Oplevelse under Besættelsestiden”.

Stile fra 3. fri mellem, Strandvejsskolen, februar 1946

Ernst Nielsen, Strandboulevarden 144¹

Om Fredagen den 4. Maj var jeg gaaet op paa Østerbrogade for at se en Frihedskæmper, der var blevet skudt ned af Hipo paa Sct. Jakobsplads 2 Timer før B.B.C.s glædelige Meddelelse om Fred.²⁷ Jeg kunde ikke forstaa, hvorfor Flag og Stearinlys kom frem, og Folk var helt kulrede og begyndte at raabe Hurra, da tænkte jeg: ”Skulde der da endelig været blevet Fred? Jeg kom hjem og fik at vide, at der var blevet Fred.

Senere paa Aftenen gik Fader og jeg en Tur, hvor vi kom ud for at se et helt Vaabenlager blive losset op paa Lastvogne eller delt ud mellem Frihedskæmperne. Det var nogle, der allerede havde faaet Ordre til at køre ud og fange Nazister.

Den 5. Maj om Morgenen var Frihedskæmperne ude efter Hipo og Stikkere og Værnemagere blandt andet ved det Hus, hvori jeg bor, der var skudt saadan paa vort Hus, at Tagstenene og Kalkpudset faldt ned, det var endog saadan, at man ikke kunde nærme sig Vinduet, saa slemt var det. Nede i Frihavnen laa den tyske Krydser ”Nyrnberg”,²⁸ der truede med at skyde med 15 mm Kanoner paa Byen,²⁹ fordi der var nogle, der skød paa den fra et af Husene ved Havnen. De mente, det var fra vort Hus. Det førte til en Husundersøgelse, men de fandt intet. Man kunde gaa over i Ungdomshjemmet, forhenværende Skole, og faa den Mad som ikke kunde holde sig, for Frihedskæmperne spiste derinde. Det er Synd at smide den gode Mad væk. Ved Remisen paa Strandboulevarden var der et Vaabenlager, som nogle Hipofolk havde opdaget og besat, de havde slæbt alle Sporvognene ud og dækket sig ved, det blev til en større Kamp. Man kunde se, hvor Frihedskæmperne sneg sig langs Murerne. Det saa morsomt ud.

Leo Petersen, Landskronagade 82³

I de fem mørke Besættelseaar fra den 9. April 1940 til Kapitulationen skete der mange mærkelige Episoder nogle tragiske, andre komiske. Jeg vil nu fortælle en Historie, som jeg og min Kammerat oplevede.

Det var en Morgen lige efter Kapitulationen, at vi begav os paa vej ned i Havnen for at se den store tyske Krydser ”Nürnberg”, som laa dernede. Vi var ikke kommet længere end til Strandpromenaden, da nogle Frihedskæmper fra Korps Ågesen aabnede Ild mod nogle tyske Marinesoldater, som ikke vilde overgive sig,³⁰ Tyskerne besvarede Ilden, lidt efter kom der flere Tyskere, og saa kan det nok være det gik løs. Imedens laa vi paa Maven i Rendestenen

og tænkte, at det slap vi vist aldrig helskindet ud af. Kuglerne hvinede om Ørene paa os, og ikke langt fra os begik to tyske Soldater Selvmord. Dette gjorde et meget stærkt Indtryk paa os, og vi trak os længere og længere tilbage indtil vi til sidst naaede op til Strandvejen. Men ogsaa her gik det hedt til. "Nürnberg" var nu begyndt at skyde ind over Byen, og mange Bygninger var blevet beskadiget, bl. a. var Vibehus Skole ramt. Frihedskæmperne susede gennem Gaderne for at komme deres Kammerater til Undsætning.

Resten af vejen løb vi, og først da vi var hjemme, aandede vi lettede op. Og saa kan det nok være, vi fik travlt med at fortælle vores Kammerater om den begivenhedsrige Dag.

Keld Preuss, Aarhusgade 52¹ th. K.B.H. Østerbro.

Det var i 1944, det skete, som jeg skal fortælle nu. Min Fader var Chauffør. Han har Holdeplads paa Polititorvet. Han kom paa Polititorvet med sin Bil. Han skulde lige til at tage sin Cykel ned fra Vognen. Saa kom der tre Mænd henimod ham, hver med en revolver i Haanden.

De slog min Fader over Armen først, og de tog Cyklen. Den ene af dem slog min Fader, saa han faldt om paa Gaden. Han blev fundet af nogle Folk, som kørte ham hjem. Saa skulde jeg hente Lægen. Min Fader skulde ligge i Sengen. Der laa han to Uger. Han kom paa Arbejdet saa hurtigt som muligt. En dag saa han den ene af Mændene gaa paa den anden Side af Gaden, med min Faders Cykel, som var punkteret. Han havde brækket laasen op. Min Fader sagde det til den Mand, han stod ved Siden af. Min Fader fik fat i den Mand der havde stjaalet hans Cykel, og han tævede ham igennem. Medens den anden Mand holdt Cyklen. Han kom hjem om Aftenen med sin Cykel. Senere blev den taget igen, det var ogsaa nogle Tyskere, der havde været paa Spil. Det var en af min Fars Venner der havde set det. Vennen fulgte efter Tyskerne, de andre gik den ene Vej, og ham der havde taget Cyklen, gik en anden Vej.

Tyskeren kunde ikke faa Laasen op saa han maatte bære den. Han strittede den ind i en Gaard. Nu kan jeg ikke huske hvor det var.

Vennen ringede til min Fader, han kom og tog sin Cykel igen. Saa fik jeg Cyklen af ham, og der er ingen der har prøvet paa at stjæle den mere. Naar Kapitulationen kom, skulde min Fader holde sig parat med sin Bil til at køre de saarede Frihedskæmpere til det nærmeste Depot. Da den 5. maj kom, aabnedes alle Vinduerne og Folk raabte og skreg. Jeg laa i Sengen. Jeg vidste ikke Spor, før min Fader kom ind i Soveværelset, og hev mig ud af Sengen. Jeg fik at vide, at Tyskerne havde kapituleret. Jeg fik hurtigt Tøjet paa, og kom ned paa Gaden og saa, at Ismanden uddelte gratis Is til alle. Og Cigarhandleren havde samlet en hel Bunke Tobak og Cigaretter sammen, som vi kunde købe.

Derfra gik jeg ned paa Strandboulevarden, hvor en Maler havde fejlet Møget sammen og smed det hen i Rendestenen. Og ude paa Gaden blev der malet et stort dansk Flag, og der blev stillet nogle Bukke uden om. Og naar der kom en Bil eller en Cyklist maatte de køre uden om.

Finn Rasmussen, Østerbrogade 140, født den 27/2 32

En Dag i Slutningen af Besættelsen ringede jeg ned til min Onkel, og spurgte om jeg maatte køre med ham. Min Onkel har en stor Vognmands forretning, nede i Kvæsthusgade 4. Jeg kørte med Linje 1 derind,³¹ og da jeg kom, spiste jeg min medbragte Mad. Derefter skulde vi ud i Frihavnen, hvor Finnerbaadene ligger.³² Men man skulde have Pas for at komme ind i Frihavnen den Gang, og det var med Nød og neppe, at jeg kom ind, men det gik da.

Vi kom ind og kørte saa hen til Pakhus 5, hvor vi skulde have de Finerplader ned til Finnerbaadene. Men den Mand, der skulde udlevere dem, var ikke kommet. Mens vi gik og ventede, kom et stort tysk Flygtningeskib ind og lagde til Molen.

Et øjeblik efter kom Tyskernes Haandlanger, (Hipo) farende i en Bil, bremsede op lige ud for, hvor vi holdt, og ud sprang 6 Hipoer hver med sin Karabin, de skulde passe paa, at Flygtningene ikke løb. Men den værste Brutalitet, jeg saa var, da de kom bærende paa to Lig, som de smed lige foran min Onkels Bil, og de dækkede dem ikke engang til.

En af Hipoerne ringede efter en Bil, kunde jeg forstaa, da han gik ind i et Hus hvor der stod "Telefon" uden for, og et Øjeblik efter kom ogsaa en Lastbil, men der var de ogsaa meget brutale, de smed nemlig Ligene op i Vognen og saa kørte de. Vi aandede lettede op, for nu var de færdige med at staa og pege paa os med deres Geværer.

Et Stykke Tid efter kom den Mand der skulde udlevere os Fineret, vi fik den Portion, vi skulde have, og saa kørte vi.

Denne Begivenhed foregaar under Krigen, den Dag, Schell Huset blev bombet.³³ Det var godt og vel 10 Minutter i 2 og vi havde Gymnastik. Pludselig hylede Sirenerne, og vi kom i Kælderen, men pludselig hørte jeg en Flyver der strøg lige over Skolen, og jeg tænkte ikke over det mere. Men da jeg kom ud af Skolen og begyndte at gaa hjem, fik jeg at vide, at der var styrtet en Flyvemaskine ned over i Fælledparken. Jeg løb derover, og helt over ved Østerralle laa den og brændte, mens Tyskerne for omkring og skød op i Luften.

Jeg løb hurtig hjem igen, for jeg skulde ikke blandes ind i noget.

Bruno Johanssen, Korsørgade 30 st.

I Slutningen af Marts 1945 blev Randersgadeskole, jeg gik paa, taget af Tyskerne til Brug til Flygtninge. Men for mit Vedkommende gjorde det ikke saa meget, fordi jeg skulde i 3. F.M., og det var ikke paa Randersgadeskole, saa jeg skulde gaa paa Strandvejsskolen, men den blev imidlertid ogsaa taget af Tyskerne. Saa gik der 3 Uger, hvor jeg slet ikke var i Skole.

En Dag kom der Brev om, at jeg skulde møde hende i "Bethania", et Menighedshus i Nyborggade.

Vort Skoleliv var den ene Uge fra Kl. 8-1, og den anden Uge fra Kl. 1-5.

Menighedshuset var grusomt. Der var næsten ikke noget der hed at gaa paa W.C., der var kun et lille et, hvor vi maatte komme en Gang imellem. Frikvarter var der næsten heller ikke noget af, kun engang imellem, og saa var det ude paa Gaden. Men engang om Ugen var vi ude at gaa Ture, med vor Klasselærer Hr. Holbøll, og paa dem saa vi meget.

Selve Værelset, eller Salen maa vi hellere kalde det, var meget stort og der sad vi helt alene ved nogle Borde.

Saa fik vi Sommerferie og efter den begyndte vi i "Bethania" igen.

I August fandt vi pludselig paa at strejke, fordi vi vilde have vor Skole tilbage. Men saa sagde Inspektøren, at vi fik vores Skole tilbage efter Efteraarsferien. Saa begyndte vi igen i "Bethania".

Efter Efteraarsferien kom vi ikke til at gaa paa vor Skole, vi kom alle sammen over paa Bryggervangskolen, hvor vi hver Dag gaar fra Kl. 8-2.

Bjørn Petersen, Christiansmindevej 20^{III}

Fra Besættelsen

En Dag, da vi efter Skoletid skulde hjem Stod der foran skolen et par Nazister, der delte nogle Løbesedler ud, om at man skulde komme ud til N.S.U. Møde. Lige straks vidste vi ikke, hvad det var for noget; men saa opdagede vi, at det var Nazistsedler, da vilde jeg nødigt være i deres Trøje. De Sedler, som de delte ud, blev revet i mange Stykker, og smidt i Hovedet paa dem, og Realen var lige ved at komme op at slaas med dem; men saa kom Inspektøren og sagde, at hvis de ikke vilde gaa deres Vej, blev han nød til at sende Bud efter Politiet, men de svarede at det skulde de nok selv bestemme. Til sidst endte det dog med, at de gik alligevel. Om Eftermiddagen gik jeg ud for at se, hvor det var de holdt til. I Lommen havde jeg en hel Masse af de Sedler, som de havde delt ud. Ude ved Villaen, hvor de boede, mødte jeg en Kammerat, som ogsaa havde nogle Sedler med. Da vi naaede helt hen til Villaen, smed vi Sedlerne ind i Haven og kiggede lidt paa Huset, Ringeapparaterne, Pigtraadshegnet og Projektørene; men saa opdagede jeg pludselig, at der stod to Nazister oppe paa Trappen med Revolvere i Haanden og saa paa os. Da vi opdagede

dem, begyndte vi at gaa, og da vi kom hen bag Hækken, saa de ikke kunde se os mere, løb vi, alt hvad vi kunde op ad en Sidevej, hvor vi først standsede. Vi stillede os saa paa Lur ved Hjørnet, og saa da, at de kom helt hen til Laagen, hvor de stod og saa sig om; men da de ikke kunde se noget, gik de ind igen. Da vi ikke kunde se dem mer, gik vi over paa den anden Side igen, hvor vi gik ned ad en Sidevej, for at komme ned til Stranden. Her lagde vi os i Sandet og snakkede om det, der var sket. Pludselig opdagede Peter, saadan hed min Kammerat,³⁴ at der stod en Mand oppe paa Broen og lyttede efter, hvad vi sagde. Da han saa, at han var blevet opdaget, gik han lidt væk fra os og satte sig paa en Bænk men dog sagtens kunne høre, hvad vi sagde. Vi besluttede da, at vi vilde drille ham lidt og fortalte da en Historie, om at de kom farende ud og skød løs efter os. Omsider skulde vi dog hjemad.

Stile fra Bellahøj Skole af Emmy Ehnstrøm

Fremsendt af lærer Richard Sørensen. E.E. skriver indledningsvist: "Hr. Richard Sørensen har bedt mig om at give mit bidrag til en skildring af tiden under og efter besættelsen. Derfor fandt jeg i en gammel stilebog to stile "Skolegang 1945" og "Danmark atter frit", der netop karakteriserer denne periode". Det fremgår, at den første stil er skrevet i foråret 1945, efter Bellahøj Skoles beslaglæggelse i slutningen af marts 1945 og inden den 4. maj 1945. Den anden stil er antagelig skrevet ret kort tid efter den 5. maj 1945.

Emmy Ehnstrøm gik i realklassen i 1945. Hun er derfor et par år ældre end drengene i 3. fri mellem på Strandvejsskolen og, som det vil fremgå af stilene, hun er mere øvet i skriftlig fremstilling end drengene i 3. fri mellem. Richard Sørensen har antagelig henvendt sig til netop hende, fordi han har ment, at hun besad gode skriftlige formuleringsevner.

"Skolegang 1945"

Vi havde lige sluttet Eksamen og gik nu og nød Livet. Det var bestemt, at vi skulde op at hente Bøger på Bellahøj Skole Dagen før Påskeferien,³⁵ og vi mødte glade og arbejdsvillige op.

Men ak og ve – da vi kommer ind i Skolen, ser vi travle Lærere, Lærerinder og Elever suse omkring med Stabler af bøger og nogle med Borde og Stole (----).³⁶ Skolen var blevet taget af tyskerne til "vigtigere Formaal". Med andre Ord, Skolen skulde være et nyt Hjem for Flygtninge.

Vi gik straks til vort Klasseværelse og fik udleveret en hel Taske nye Bøger. Bagefter skulde de smaa Elever hente deres Bøger, og efter vi havde hjulpet dem til Rette og sendt dem hjem, kunde vi også selv gaa hjem. Det var med blandede Følelser, vi nu skulle sige Farvel til vor dejlige Skole og overgive den til de fremmede. Vi skulde være begyndt Onsdagen efter Paaske, men det

regnede vi slet ikke med, for alle de nærliggende Skoler var ogsaa blevet taget. Vi gik saa en Uge over den Tid, vi skulde, men endelig stod der i Avisen, at vi skulde møde Dagen efter i Haabets Allé og faa nærmere Besked. Vi mødte alle sammen, og det var de mest mærkelige Steder og paa de mærkeligste Tider, de andre skulde gaa. Vi var heldigvis så lykkelig stillet at skulle gaa i Haabets Allé 12 i et lokale for Socialdemokratisk Forening. Vi skulde gaa hver Dag fra Klokken 8-13. Det var med stor Spænding, vi mødte næste Dag, og til vor store Glæde fandt vi et dejligt lyst og stort lokale.

Det er dog ikke alle, der er saa heldige. Man behøver blot at gaa ind i lokalet bagved. Der er meget mindre plads, og de klasser, der er der, er paa ca. 30 Børn. De gaar hver anden Uge om Eftermiddagen og hver anden Uge om Formiddagen. En Del af Børnene gaar ogsaa paa den gamle Haabets Allés Skole og for at faa saa mange som muligt anbragt der, er det ordnet saaledes, at Elevernes Skoletid er forskellig næsten hver Uge. Der bor f.eks. en Pige ved siden af mig, og hun gaar den ene Uge fra 8-11, den næste fra 12-15, og saaledes er det ordnet for alle Børnene, saa de faar en Undervisningstid, der næsten dækker det Antal Timer, de før fik. Dette kan lade sig gøre, fordi Gymnastik, Haandarbejde og den Slags Fag er udeladt.

Der blev selvfølgelig først sørget for de store klasser, altsaa Eksamensklasserne. Senere blev der ogsaa fremskaffet Lokaler til de smaa, da Folk var meget velvillige, og adskillige Klasser gaar i "Privatlejligheder", hvor der kan undværes en Stue om Formiddagen. Da det jo ogsaa kan være, at der ikke er Stuer til Børnene, anbringes de paa Tørreloftet. Ligeledes er Selskabslokaler, Kontorer og Biografer ogsaa benyttet, og i Dag kunne man i Avisen se, at selv Bryggerierne stiller deres Lokaler til Raadighed. Saaledes lykkes det efterhaanden at faa anbragt alle Børnene ved Folks Hjælpsomhed og interesse, ikke alene på Bellahøj Skole, men ogsaa paa andre Skoler, der har haft samme sørgelige Skæbne.

Man kan med rette kalde den Skæbne sørgelig, for i Stedet for at have dejlige lyse klasseværelser paa en storartet Skole er der mange Børn, der har et lokale, der er mørkt og snævert som Klasseværelse. Alligevel er Størstedelen glad over at være kommet i Skole igen, for de større, fornuftige Børn fandt hurtigt ud af, at Fritid kunde man let faa for meget af. Jeg tror, at Lærere og Lærerinder overalt hos de skolepligtige Børn, fra første til de største Klasser, vil finde Arbejdsvillighed og Energi, da jeg mener, at disse selv er interesseret i en god Eksamen trods Forholdene. Disse er jo ikke for gode, og det heller ikke for Læreres og Lærerinders Vedkommende, da de maa farde fra et Lokale paa Raadvadvej til et andet paa Tuxensvej. Men det viser sig, at de tager det med et Smil og ligesaa megen Villighed, som vi er begyndt det nye Skoleaar med.

Saadan ser forholdene altsaa ud for Skoleeleverne af 1945, og da man blev meldt ind i Skolen i 1935, havde man ikke i sin vildeste Fantasi tænkt sig noget i den Retning. Derfor, og ogsaa af mange andre Grunde, ønsker vi mere inderligt end før Fred.

Det var altsaa Skoleforholdene i 1945, men snart slog Befrielsens gyldne Time, alt bedredes og naturligvis var det ogsaa et oplagt Stileemne, og her er det:³⁷

”Danmark er atter frit”

Endelig oprandt den dejlige og højtidelige Stund, vi alle længtes efter, da Danmark fik Fred og hermed atter blev frit.

Fredag d. 4. Maj om Aftenen naaede det lykkelige Budskab den danske Befolkning. Jeg havde været ude at spadsere med min Veninde, og vi havde gaaet en dejlig Tur i Søborg Mose. Det var efterhaanden Tid at vende hjem og stor blev vor Forbavselse, da vi naaede Hyrdevangen og hørte Radioen drøne ud over Vejen samtidig med, at alle Altanerne var fyldt med Mennesker, der raabte til hinanden: ”Hjertelig til Lykke. Det var vel nok dejligt!” Vi standsede og spurgte, hvad der var paa Færde, og fik det uventede Svar: ”Tyskland har kapituleret”. Efter den første Glæde og Omfavnelser styrtede vi op i Parkstykket, og da mødte os et smukt Syn, som jeg aldrig vil glemme. Hele Parkstykket var smykket med Flag, og i mange Vinduer stod der levende Lys. Da vi havde været oppe hos vore Forældre og ønske til Lykke, fik vi Lov til at gaa til Brønshøj og se paa Festlighederne. Det var i Sandhed festligt. Gaden var ét myldrende Hav af glade Mennesker og ud fra mange Vinduer straaede Lyset og oplyste Kørebanen fuldstændigt. Her var ogsaa nok at se paa. Store Biler, smaa Biler, Motorcykler og alle slags Køretøjer susede gennem Gaden. I Begyndelsen var vi ikke klar over, hvad det var, men efterhaanden saa vi, at de unge Mennesker i og paa Bilerne var bevæbnet, og vi var saa straks klar over, at det var Frihedskæmpere, der i flere Aar havde maattet holde sig skjult og nu endelig kunde træde frem i Lyset. Vi gik længe på Gaden og nød den dejlige Stemning. Det var, som om alle Folk kendte hinanden og følte sig som en stor Familie. Noget af det smukkeste, jeg oplevede den Aften, var noget jeg ganske tilfældigt saa. I et Vindue havde nogle Mennesker placeret deres Radio saaledes, at alle paa Gaden kunde høre den. En Minister havde lige talt, og de spillede nu Nationalsangen. Det var smukt at se, at alle de, der havde staaet som tilhørere, og alle de, der gik forbi, stod stille med blottede Hoveder til Sangen var forbi. Klokken var nu blevet mange, og vi havde faaet Besked paa ikke at komme for sent hjem, men inden vi fik kigget færdig paa Frihedskæmpere og Sporvogne, der standsede ved alle de nedlagte Stoppesteder og var saa ovefyldte, at selv paa Taget sad en masse Mennesker, var Klok-

ken blev(et) halv et. Vi gik derfor hver til sit og fejrede Freden.

Dagen efter var jeg tidligt oppe, og lige fra Morgenstunden til sent om Aftenen hørte man Nationalsange, Taler af saa den ene, saa den anden Minister, og det var smukt at høre Kirkeklokkerne ringe om Morgen. Op ad Dagen gik jeg igen en Tur, og det var helt spændende at se hvor mange af de Frihedskæmpere, der kom kørende, man kendte, og det var slet ikke faa. Det var ogsaa interessant og morsomt at se Folks Jubel og Glæde den Dag, men Fredag Aften var alligevel den bedste. Om Lørdagen saa man derimod rigtigt, hvor godt organiseret hele Frihedsbevægelsen har været, og de unge, der deltagere, er værd at rose og ære.

Denne Fest blev dog ikke ved, og selv om det var svært, gik Danmark atter ind i Hverdagen. Hermed begyndte ogsaa Frihedskæmpernes egentlige Arbejde med afhentning af stikkere o.s.v., men nu er det hovedsagelig engelske Marinere, Flyvere og deslige, der tiltrækker sig Folks Opmærksomhed, hvad man bl.a. kan se paa Langelinie. Her er det vel ogsaa Udsigten til et stykke Chokolade eller en Pakke Cigaretter, der lokker.

Ellers gaar vi alle og glæder os over, at det hele langsomt bedres. Det eneste Skaar i Glæden er jo blot, at da Freden kom til det øvrige Danmark, og til Europa i det hele taget, fik Bornholm Krig. Nu har vort Ønske om Fred til Hele Danmark, indskrænket sig til Ønsket om Fred til Bornholm.

Ogsaa det er et overstaaet Stadium, og Ønskerne nu gaar ud paa aldrig at komme til at opleve en ny Krig.³⁸

Noter

- 1 Der er udgivet en række bøger, der behandler børnevilkår eller opvækst under og efter besættelsen for forskellige udsatte grupper børn: børn af danske nazister, børn af aktive modstandsfolk og tyske flygtningebørn i Danmark: Claus Bryld: Hvilken befrielse. Fortælling fra en opvækst i nazismens og retsopgørets skygge, 1995; Ulrich Horst Petersen: På vej til mig selv, 1992; Svend Møller: Det er jo bare tre naziunger..., 1996; Arne Øland: Horeunger og helligdage. Tyskerbørns beretninger, 2001; Lis Mellemsgaard: Fra tavshed til tale. Børn af frihedskæmpere fortæller, 2001; Kirsten Lylloff: Barn eller fjende? Uledsagede tyske flygtningebørn i Danmark 1945-1949, 2006.
- 2 Claus Bryld & Anette Warring: Besættelsestiden som kollektiv erindring, 1998.
- 3 Beslaglæggelsen af københavnske skoler til indkvartering af tyske sårede og flygtninge 1945. Indledning ved H.D. Gautier, Historiske Meddelelser om København 1995, s. 169-190.
- 4 Ingrid Markussen: Støvletramp og skolegang, Folkeskolen 1995, nr. 16/17, den 28. april.
- 5 A. Holbølls beretning 28. februar 1946. Som et modstykke til Holbølls beskedenhed og selvkarakteristik kan det anføres, at en elev, der har haft Holbøll, husker ham som en venlig og effektiv lærer, også kort inden han gik på pension, jfr. Kirsten Lylloff, der var elev på Strandvejsskolen i Holbølls sidste år som lærer.
- 6 Der henvises til min egen endnu ikke udgivne undersøgelse med arbejdstitlen: Konjunkturdanskere? Opinion og meningsdannelse under besættelsen.
- 7 Se f.eks. Morten Bredsdorff: Skolen og krigen. Mens vi ventede. Folkeskolen under besættelsen. Udg. af Danmarks Lærerforening, 1946, s. 9-19; Inger Merete Nordentoft og Aage Svendstorp (red.): Og Hverdagen skiftede. Skolen i de onde Aar, 1946; Lars Møller: Da vi var besat, 1990, s. 164ff.; Morten Thing og Søren Vinterberg: Barndommens land, 1994, s. 122 ff.
- 8 Martin A. Hansen: Det daglige skolearbejde, Inger Merete Nordentoft og Aage Svendstorp (red.): Og Hverdagen skiftede. Skolen i de onde Aar, 1946. s. 7-26.
- 9 Åbent brev til Regering, Rigsdag og kommunale myndigheder fra Frit Danmarks Lærergruppe, 6.8.1945, Frode Jakobsens arkiv, Rigsarkivet.
- 10 Undervisningsministeriets Aarbog, 1944.
- 11 Skoledirektørens årsberetning for 1943 og 1944, Københavns Kommune.
- 12 Se Ning de Coninck-Smith: Folkeskolen i krig og fred 1938-48, Gladsaxe-bogen III, 1991, s. 222. I aviserne er der i begyndelsen af september 1942 en række bekymrede artikler i anledning af, at skolen har påpeget, at eleverne smider de udleverede kommunale madpakker bort uden at spise dem. Der er i hele perioden jævnligt kronikker i de større aviser om opdragelse, moralsk forfald, ungdomsproblemer osv.
- 13 For Københavns vedkommende: Historiske Meddelelser om København 1996, Københavner-erindringer 1920-50. Desuden Arbejderbevægelsens arkiv og biblioteks (ABA) indsamling af danske barndomserindringer 1940-45: Lizette Albæk Nielsen: Besat barndom, Arbejderhistorie 2002, s. 31-52; vedr. blitz-erindringer: Dorthe Berntsen: Lidt skydning i gaderne tog vi ret roligt - en psykologisk tematisering af erindringsbilleder fra Danmarks besættelse 1940-45, 2005.
- 14 Knud Holst: Min sabel, mit land og mit armbind, Hans Jørgen Lembourn (red.): Danske forfattere om besættelsen, 1966, s. 54f.
- 15 Jonna Aagaard & Bent Larsen: Barn under besættelsen, 1995, s. 68.
- 16 Vilh. Bergstrøm: En borger i Danmark under krigen, bd. 54, 2.2. 1941, Det kongelige Bibliotek; Mikkel Kirkebæk: Beredt for Danmark. Nationalsocialistisk Ungdom 1932-1945, 2004, s.352 ff.
- 17 Årsberetninger fra Københavns Kommunes Skolevæsen 1943, 1944, 1945. Elevkartoteket fra Strandvejsskolen. Drengene født 1928-36; Protokol for forældrerådet ved Strandvejsskolen 1934-1968, Københavns Stadsarkiv (herefter KSA).

- 18 Om opvækst på Østerbro: Kai Tolstrup: Østerbros herligheder, Historiske Meddelelser om København 1996, s. 163ff.; Ib Spang Olsen: Lille dreng på Østerbro, 1991; Rigborg Jørgensen: Børn af Arbejderklassen, 1988.
- 19 Elevkartoteket, Strandvejsskolen. Dreng født 1928-36, KSA.
- 20 Se eksempelvis Sigurd Thorsen: Københavns Vagtværn 1944-45, 1947.
- 21 Peter Øvig Knudsen: Stikkerdrab. Beretninger om modstandskampens likvideringer, 2001, s. 21, 25.
- 22 Heiber Service. Reparation og vedligeholdelse af biler til tyske myndigheder, Lyngbyvej. Sabotage den 11. marts 1945.
- 23 Riffel Syndikatet blev saboteret flere gange, den mest omfattende var den 22. juni 1944. Sabotagen er beskrevet i flere erindringsbøger, bl.a. Børge Brandt og Kaj Christensen: Sabotage, 1945, s. 75-86. Se desuden Information nr. 206, 23. juni 1944. Bohnstedt-Petersens maskinfabrik blev saboteret dagen inden, den 21. juni 1944, Information nr. 205, 22. juni 1944. De to sabotager var medvirkende til den oprætning, der førte til den københavnske folkestrejke fra den 30. juni til den 4. juli 1944.
- 24 Andreas Monrad Pedersen: Schalburgkorpset, 2000, s. 112.
- 25 Beretning fra Karen Christensen, f. 1933 med opvækst i et arbejderhjem i Aalborg, Arbejderhistorie 1998, s. 36.
- 26 "Der blev sunget mere end tidligere", dagbog af lærer E. Danielsen, Ny Carlsbergvejens Skole i Langkildes materiale.
- 27 Hipo – egentlig Hilfzpolizei. Oprettet efter politiets arrestation den 19.9.1944. Ordet anvendtes ofte om alle uniformerede korps af danskere i tysk tjeneste i Danmark. Ordet Hipo har bevaret sin kraft i dag 60 år efter besættelsen, og bruges i konfliktsituationer af f.eks. autonome om politiet.
- 28 De to tyske krydsere Nürnberg og Prinz Eugen lå foråret igennem i Frihavnen og udgjorde en alvorlig trussel mod byen, hvis det var kommet til en væbnet befrielse. De blev den 5. maj overgivet til englænderne og sejlet bort den 24. maj.
- 29 S kal være 15 cm.
- 30 "Korps Aagesen". Militærgrupper under Københavnsledelsen, der havde Frihavnen mm. som ansvarsområde. Opkaldt efter Prins Aage, der var en af lederne.
- 31 Sporvogn – fra Hellerup ad Østerbrogade til Vanløse.
- 32 Finnerbådene. Skibe med trælast fra Finland.
- 33 Shellhuset bombes den 21. marts 1945.
- 34 Klassekammerat i 3. fri mellem.
- 35 Lørdag den 24. marts 1945.
- 36 E.E.'s egen udeladelse.
- 37 E.E.'s tilføjelse i februar 1946.
- 38 E.E.'s tilføjelse i februar 1946.

5 Midt i en mørketid

Tyske flygtninge på Kløvermarken 1945-49

Ulf Kyneb

Flugten

I takt med at de sovjetiske styrker hastigt rykkede frem mod det østlige Tyskland i de sidste måneder af 2. Verdenskrig, flygtede et stort antal tyskere i vild panik mod vest. De tyske myndigheder havde store problemer med at finde indkvartering til flygtningene. I al hast arrangerede de bl.a. flygtningetransporter fra byen Pillau (der nu ligger i Polen) med kurs mod det besatte Danmark, hvor de krigsramte tyskere indkvarteredes i skoler, sportshaller, forsamlingslokaler mm.

Pillau var en af de største udskibningshavne for tyskere, der flygtede fra krigen. Fra 25. januar 1945 og frem til byens fald 25. april flygtede 451.000 tyskere herfra.¹ Beretninger fra byen fortæller om et inferno af menneskelig lidelse.² F.eks. fortæller førstestyrmand A. Giese fra flygtningeskibet *Mars*, der netop anløb København fra Pillau 15. april med mellem 2100 og 4000 flygtninge ombord, at *Mars* formentlig var det sidste større skib, der anløb København fra Pillau: "Dagen inden indskibningen oplevede vi fem bombeangreb og beskydning fra luften", beretter han. *Mars* forlod Pillau om natten uden eskorte og uden om de ellers tvungne sejlruiter for at undgå angreb.³ Flygtningetransporterne i Østersøen var nemlig ofte mål for angreb fra både russiske og engelske styrker, og nogle af historiens største skibskatastrofer foregik under disse sejlads. Det anlås således, at over 20.000 flygtninge druknede ved angreb i Østersøen.⁴

Ankomsten

Den tyske værnemagt i Danmark anbragte flygtningene i beslaglagte skoler, hoteller og haller landet over. Det vakte i foråret 1945 stor vrede i befolkningen. Også en lang række københavnske skoler blev beslaglagt. Af kommunens 70 skoler var ved befrielsen de 59 beslaglagt af værnemagten, og beslaglæggelserne stoppede ikke ved befrielsen. Efter befrielsen blev endnu flere skoler beslaglagt, da frihedskæmpere, politi og militær også skulle indkvarteres.⁵

En beretning fra Stevnsgade skole, nedskrevet i 1946, beskriver værnemagtenes beslaglæggelse af skolen: "Så kom de med store læs halm. Skolebordene blev flyttet ud på gangene, og på alle gulve blev der lagt halm. Alt var klart til at modtage invasionen (...) Gamle koner og mange småbørn døde. Ligvognen kom flere gange om ugen", forklarer skolens leder Detlef Boolsen.⁶ Skoleinspektør Claus Moldt fra Holsteinsgade skole beskrev i 1946 situationen således: "Sløve og apatiske gik de rundt, uden et smil, indrettede sig bedst muligt. Selv på børnenes ansigter var smilet stivnet (...) Ejendommeligt var det at se dødsfaldenes virkninger på børnene. Eller rettere manglen på virkning. Bortkørslen af ligene, hvortil de ofte var tilskuere, lod dem aldeles upåvirket, hvis det da ikke netop var deres pårørende".⁷ Holsteinsgade skole var den første københavnske skole, der blev beslaglagt til flygtninge den 11. marts 1945.⁸

Ved befrielsen i maj 1945 anslog Statens civile Luftværn, at der nu beandt sig 244.493 tyske flygtninge, indkvarteret i 1101 lejre, i hele landet. Storkøbenhavn rummede 92.565 af disse flygtninge, fordelt i 151 lejre.⁹

Forhold i flygtningelejrene

Den tyske værnemagt overlod efter befrielsen flygtningelejrene til deres egen skæbne. Den 8. maj 1945 pålagde Statens civile Luftværn landets luftværnschefer at overtage flygtningeforsorgen.¹⁰ I København blev det i praksis Viggo Mortensens ansvar. Han var sekretær i Belysningsvæsenet og blev nu daglig leder af Luftværnschefens flygtningeforsorg.

Som noget af det første sendte Luftværnschefen en mindre hær af Sanitetstjenestens tilsynsførende læger ud for at undersøge forholdene i de mange lejre i Storkøbenhavn. Ved de første besøg den 8. og 9. maj 1945 var de udstyret med fortrykte skemaer, som senere afleveredes til Sanitetstjenesten. Myndighederne var specielt interesseret i dødsfald, epidemiske sygdomme som f.eks. tyfus og difteri, lejrenes hygiejniske forhold, deres belægningsforhold og forsyning med fødevarer. Man spurgte derimod ikke om flygtningene fik mad nok, eller om sygdomme skyldtes fejl- eller underernæring. Indberetningernes oplysninger har en meget forskellig karakter og efter alt at dømme har den enkelte læges egne forestillinger om, hvorledes de korrekte forhold burde være, spillet ind på besvarelsernes udformning.

Nogle angav summarisk, hvordan forholdene var. Andre blev tilsyneladende påvirkede af, hvad de så og gav fyldige beskrivelser af både lejr og dødsfald. Enkelte anførte ligefrem, hvor mange dødsfald - specielt blandt børn - der havde fundet sted i lejren siden dens oprettelse.

De fysiske forhold for flygtningene i lejrene på *skolerne* var generelt gode. Claus Moldt forklarede i 1946, at "Skolen var ideel også til dette formål

– desværre”. Rummene var tilpas store og toiletter og håndvaske gjorde skolerne egnede til masseindkvartering, forklarede han.¹¹ Lægenes indberetninger støtter hans vurdering. Enkelte skoler havde dog problemer med deres kloaker,¹² hvorimod sove- og toiletforhold som regel blev anført som gode.¹³ Det betød dog ikke, at alt var i den skønneste orden. Ganske vist var de fysiske forhold formelt tilstrækkelige, men i praksis lod de meget tilbage at ønske: De hygiejniske forhold var ofte elendige. I de fleste lejre sov flygtningene i fire-fem uger gammelt halm, og lus, mæslinger, diarré og andre mavesygdomme florerede.

Derimod var forsamlingslokaler og sportshaller åbenlyst uegnede som flygtningelejre. Det viser lægenes indberetninger. I Weinolds Selskabslokaler på Nørre Voldgade boede 386 flygtninge på tre etager: ”De yderst få vinduer vender ud mod en snæver gård omgivet af høje huse. Resultatet er en indelukket stank, der navnlig i de 2 nederste forsamlingsale, som fuldstændig mangler vinduer, er ubeskrivelig (...) Såfremt nogle af flygtningelejrene i Storkøbenhavn skal nedlægges, er det mit indtryk, at denne bør være blandt de første, der bliver rømmet”, hedder det i en samtidig indberetning. Lejren blev lukket den 20. juni 1945.¹⁴

I *Folkets Hus* på Nørrebro boede 543 flygtninge. Lejren var overbelagt, og 60 flygtninge led af mave-tarmsygdomme.¹⁵ Dagbladet *Politiken* bragte en beskrivelse af lejren i juni 1945: ”De store sale er mørke og triste, og her sover et par hundrede mennesker. Kun en lille gang er fri mellem halmsovepladserne. Luften er tyk og hygiejnen må under de forhold være under det forsvarlige”. Lejren blev lukket den 8. august 1945.¹⁶

Særligt sportshallerne var uegnede som flygtningelejre. Alligevel fortsatte de med at være i brug. Hallen i Ryparken rummede 299 flygtninge, Pile Allé ca. 800, Hartmannsvej 1014 og Rygårds Allé 452. Toiletforholdene var elendige, og det skabte fare for epidemier. Ifølge lægenes indberetninger blev der konstateret tyfus i tre lejre, og i hvert fald på Pile Allé var der tale om en epidemi, der varede over en måned. Der kan ikke herske tvivl om, at forholdene generelt var sundhedsskadelige. Det viser allerede de første indberetninger: Til 1000 mennesker i flygtningelejren på Hartmannsvej fandtes kun fem indendørstoiletter og ti udendørs spande. Der blev konstateret tyfus her 13. juni 1945.¹⁷ På Rygårds Allé døde en 16-årig af tyfus. Her blev siden lavet nye toiletter, så ”den hæslige latingrav kan kastes til med jord”, som lægen anførte i sit skema.¹⁸

Lejren på Pile Allé blev fastholdt af Luftværnschefen til trods for advarsler om elendige sundhedsmæssige forhold. Sanitetstjenesten betegnede i indberetningen 8. maj lejren som ”slet”. Den var overbelagt, soveforholdene ”elendige” og de hygiejniske forhold ”slette”. Toiletforholdene blev beskrevet som

Tennishallen på Hartmannsvej med over 1000 flygtninge (Københavns Bymuseum).

et skur med 26 lokummer, og et pissoir som var ”en åben trærende – for alles åsyn”.¹⁹ I perioden 12. maj til 4. juli 1945 var lejren ramt af en tyfusedemi. Der blev konstateret 47 tilfælde. En læge mistænkte toiletterne for at være skyld i epidemien: ”Da det samtidig var meget varmt i vejret, og da der var store mængder fluer samtidig med at lejrens madrum kun var fjernet ca. 4 m. fra toiletterne var betingelserne for bakteriespredning tilstede”. Beboerne blev vaccineret, og der blev installeret ”vandtoiletter”.²⁰

Flygtningenes sundhedstilstand

Generelt var sundhedstilstanden blandt flygtningene i lejrene ringe. Dødsfaldene – specielt blandt børn – pga. fejl- og underernæring var mange. I en lang række lejre var over 10 pct. af flygtningene syge med mave- og tarmbetændelse. Sygdomme, som den tyske lejlæge på Kettevejens skole i Hvidovre forklarede, var ”begunstiget og fremkaldt af ”en ensidig og utilstrækkelig ernæring”.²¹ Derimod forklarede Flygtningeadministrationen i sin beretning fra 1950, at sygdommene blev overført gennem tarmkanalen og skyldtes dårlige hygiejniske forhold.²²

At der *var* tale om fejl- og underernæring er tydeligt, når man ser nærmere på de enkelte lejre. Indberetningen fra skolen på Sønderjyllands Allé fortæller om en lejr med 650 flygtninge, hvoraf en del var syge med diarré. Mærkværdigvis findes der, ifølge indberetningen, ingen spædbørn i denne lejr.²³ En nærmere gennemgang af et par lægelige indberetninger viser årsagen: Samt-

lige spædbørn var ganske enkelt døde. Indberetninger fra den læge, der tilså lejrene i Vigerslev og Valby, peger i samme triste retning:

På Bavnehøjskolen, der rummede ca. 670 flygtninge, var seks ud af lejrens 15 spædbørn døde.²⁴ Vigerslev skole rummede 687 flygtninge – 22 var døde i måneden op til befrielsen – heraf otte børn og to spædbørn. Særlig alvorlig var situationen på Lykkeboskolen. Her boede 650 flygtninge, hvoraf 11 var spædbørn. Den visiterende læge noterede, at der 6. april 1945 havde været 61 spædbørn, men de 50 var angiveligt siden da døde af lungebetændelse og mæslinger mv. – nok et overdrevent tal, der dog tydeliggør problemet. Fra samme lejr indberettede en læge 25. maj: ”Børnenes ernæringstilstand lader meget tilbage at ønske” – man manglede mælk og grønsager. Han mente den høje spædbørnsdødelighed i lejren skulle findes her. Over 100 flygtninge i lejren var syge – heraf halvdelen med maveinfektioner.²⁵

Indberetningerne indløb som nævnt få dage efter befrielsen. Flygtningene var nedslidte af den lange flugt og en tid i Danmark præget af kaos. Da de danske myndigheder overtog forsorgen, blev situationen noget bedre. Men myndighedernes egne tal viser, at dødeligheden fortsat var høj i lang tid efter besættelsens ophør. I Danmark døde i alt i 1945 13.493 flygtninge, heraf 7746 børn. Omkring halvdelen døde inden befrielsen. Fra 6. maj til 30. juni døde 4362, heraf 2408 børn og i årets sidste seks måneder 2551, heraf 1206 børn. Selv tolkede Flygtningeadministrationen tallene således: ”Foranstående statistik bekræfter bl.a., at langt de fleste dødsfald blandt flygtningene fandt sted før og umiddelbart efter kapitulationen, og at årsagen var at søge i den overståede flugts strabadser eller i den mangelfulde ernæring under denne. For dødeligheden blandt spædbørn spillede mødrenes tilstand under svangerskabsperioden åbenbart en stor rolle”.²⁶ Hertil har forskeren på området, lægen Kirsten Lyloff, bemærket: ”Den første påstand må siges at være korrekt, anden påstand tvivlsom og sidste påstand fuldstændig udokumenteret”.²⁷

I september 1945 indberettede Sanitetstjenestens chef Kaj Meldahl en opsigelse fra en læge, der af Meldahl betegnedes som en af tjenestens dygtigste og mest erfarne. Den unavngivne læge forklarede i opsigelsen, at ”forplejningen af flygtningene (er) efter mit skøn utilfredsstillende. Mange af disse mennesker er i en dårlig ernæringstilstand, særlig gælder dette de mindre og de helt små børn, af hvilke enkelte i uhyggelig grad ligner dem, man har set på billeder fra tyske ”Vernichtungslager”. Lægen frygtede med god grund den kommende vinter: ”Muligheden for at ordinere ekstraforplejning for de syge og dårligst ernærede er – med det gældende reglement – slette (...) Jeg kan derfor betragte mit hverv som nytteløst og tidsspildende og beder mig derfor fritage for det”.²⁸

Flygtninge på Kettevejens skole i Hvidovre (Københavns Bymuseum).

Hvad lægerne og Sanitetstjenestens chef anfægtede var, at flygtningene ikke fik tilstrækkeligt med ordentlig føde til at kunne overleve en række ellers almindelige og forholdsvis uskadelige sygdomme. Og dette fortsatte efter at Danmark havde overtaget ansvaret for flygtningene.

De danske myndigheder var dermed ansvarlige for den fortsatte fejl- og underernæring. Det står klart, når man vægter de advarsler som kom fra Sanitetstjenestens folk. Flygtningene i København døde fortsat af under- og fejlernæring, selvom de danske myndigheder havde overtaget flygtningeforsorgen, og de mennesker, der var i daglig kontakt med flygtningene, var i høj grad klar over det. Kostordningen var fastlagt på et administrativt niveau, hvor man ikke tog hensyn til de faktiske forhold. På det lavere niveau – hos Sanitetstjenesten – var man derfor tvunget til at bryde de fastlagte kostregler, hvis man ville undgå dødsfald.

Medierne og forældrene til de børn, hvis skoler var beslaglagte, udsatte efter befrielsen Luftværnschefen og Arbejds- og Socialministeriet for et hårdt pres for at få tømt bygningerne for flygtninge.²⁹ Dagbladet *Information* indledte fra 16. juli 1945 en kampagne for at få flygtningene ud af de københavnske skoler. Samtidig med presset fra offentligheden henvendte skoledirektøren for København sig 9. juli 1945 til Københavns Magistrat med krav om at få skolerne "frigivet".³⁰ En henvendelse der førte til, at Magistraten den 13. juli

Flygtningelejren i tennishallen på Pile Allé (Københavns Bymuseum).

skrev til Arbejds- og Socialministeriet og Luftværnschefen og henstillede til, at skolerne "snarest" blev overgivet til skolebrug – "under henvisning til de alvorlige sociale og pædagogiske konsekvenser for børnene og hjemmene".³¹ I august 1945 udsendte 2800 demonstrerende forældre i Enghaveparken en resolution, der krævede, at de tyske flygtninge omgående skulle ud af alle skoler.³²

Fra sensommeren 1945 blev kommuneskolerne derfor løbende tømt for flygtninge. I alt havde 92 skoler i Storkøbenhavn været beslaglagt – de 79 var frigivet omkring nytår 1945/46 og i slutningen af februar 1946 var alle skoler rømmet.³³ Der var da 30.000 flygtninge tilbage i københavnsområdet.³⁴ Derimod husede de tre største sportshaller – Pile Allé, Hartmannsvej og Ryparken – fortsat flygtninge året ud og endda noget længere. De var nemlig særligt anvendelige for flygtningeforsorgen, idet de kunne rumme langt flere flygtninge end de enkelte skoler – ca. 3000. En rømning af hallerne ville forhindre, at skolerne kunne frigøres hurtigt nok for flygtninge. På trods af, at der jævnligt indløb meldinger om, at netop disse lejre var uegnede til flygtningeindkvartering, holdtes de fortsat i drift. F.eks. indberettede en flygtningeinspektør den 27. november 1945 fra lejren på Pile Allé: "Temperaturen var ca. 10 grader, og den er umulig at drive opad i den kommende tid. Alle fryser," forklarede han, "gamle mennesker og de små børn blev i sengene for at holde varmen. Sundhedstilstanden er endnu nogenlunde, men den vil ikke

vedblive at være det. Der er masser af små fejl og mangler ved denne forlægning, men det kan ikke nytte at lappe på forholdene. Indbyggerne i denne lejr, som er den værste jeg hidtil har set, vil jeg meget indstændigt anmode om må være den første, der i hvert fald fra Frederiksberg flyttes til Kløvermarken eller andetsteds”.³⁵ Luftværnschefen ønskede imidlertid ikke at lade hallerne rømme pga. det politiske og mediemæssige pres for at få tømt kommuneskolerne.

Bevæggrundene var mange og argumenterne stærke for, at man fortsat holdt flygtningene i hallerne under vilkår, der var uegnede for mennesker. Behandlingen af flygtningene var her ganske tydeligt bestemt af offentlige og politiske interesser – ikke af flygtningenes tarv. Det fremgår ikke, hvor mange dødsfald Luftværnschefens dispositioner kostede. Men af indberetningerne at dømme var det en alvorlig situation.

Kløvermarken

Det stod i efteråret klart, at de tyske flygtninge blev i Danmark vinteren over. Myndighederne samlede derfor den 1. september 1945 forsorgen af flygtningene i *Flygtningeadministrationen* og man gik i København straks efter i gang med at bygge en ny, stor flygtningelejr på Kløvermarken på det nordlige Amager. Lejren, der skulle blive landets næststørste, afløste først skolerne og siden hovedstadens andre bygninger som flygtningelejre.³⁶

Flygtningelejren på Kløvermarken åbnede 28. november 1945. Lejrens areal var på ca. 500.000 kvadratmeter, og en vandretur langs lejrens dobbelte pigtråd varede angiveligt omkring to timer.³⁷ Lejren bestod af hastigt opførte træbarakker, som, i takt med at de blev opført, blev fyldt op med flygtninge. I slutningen af august 1946 blev der foretaget en detaljeret optælling af lejrens flygtninge, som viste, at den husede 17.798 mennesker, hvoraf de 838 befandt sig på lejrens sygehus. Af de øvrige 16.960 flygtninge var 51 pct. kvinder, 14 pct. mænd og 36 pct. børn.³⁸ Lejren var i funktion frem til august 1947, hvor de fleste beboere var blevet sendt retur til Tyskland – dog forblev en mindre del af lejren åben frem til 14. februar 1949.³⁹

I lejren var der vuggestue, børnehave og skoler. For de unge og voksne fandtes fagskoler, gymnasium og værksteder, og der var både skole- og arbejdspligt. Man havde også eget tysk lejropoliti og en folkevalgt tysk tillidsmand. Lejrens oplysnings- og kulturliv var i det hele veludviklet. Men lejren var også stærkt bevogtet, og flygtningene havde forbud mod at komme ud. Undtaget var dem, der arbejdede for flygtningeforsorgen udenfor lejren, og dem, der i ”ekstraordinære tilfælde” fik tilladelse til udgang for at få lægehjælp ved klinikker og lazaretter for tyske flygtninge.⁴⁰ Det var samtidig forbudt danske borgere at have kontakt med flygtningene.⁴¹

Flygtningelejren på Kløvermarken kunne huse 18.000 flygtninge (Københavns Bymuseum).

Lejrledelsen og flygtningene

Internt i flygtningeforsorgen var der forskellige holdninger til, hvorledes flygtningene skulle behandles. Det gennemgående træk var, at jo tættere medarbejderne var på flygtningenes hverdag, desto mere humanitært behandlede man dem. Politisk havde Flygtningeadministrationen og dens chef, socialdemokraten Johs. Kjærboel, fremlagt et klart reglement for de indespærrede tyskere, men man undgik ikke konflikter mellem de forskellige institutioner – typisk mellem politi, vagtværn og lejrledelse. Der var tale om konflikter, som sandsynligvis havde deres rod i besættelsestiden og som skyldtes de enkelte ledes gensidige personlige aversioner. Offentligt bakkede lejrledelserne administrationens linie overfor flygtningene op, men internt kan vi se, at lejrlederne gentagne gange brød reglementet eller anmodede om at reglerne blev ændret.

På Kløvermarken var Harald Nielsen indsat som lejrchef sammen med seks lejrledere. Nielsen havde bl.a. ansvaret for de indsattes forplejning. Blandt lejrlederne var Viggo Nielsen stedfortrædende lejrchef, Børge Nielsen bl.a. ansvarlig for sanitære forhold og lejrordenstjenesten og Tripsen Larsen bl.a. anklager ved lejrdomstolen. Eftersom lejren på Kløvermarken husede mange kvindelige flygtninge havde man også en kvindelig lejrleder ansat.⁴² Lejrens oplysningsvirksomhed ledtes af den tyske emigrant, socialdemokrat og redaktør af *Deutsche Nachrichten* Karl Raloff; skoleinspektør Claus Moldt

fra Holsteinsgade skole stod for skoleundervisningen og pastor Aage Poulsen fungerede som lejrens præst.⁴³ Som tysk tillidsmand indsatte Flygtningeadministrationen den tyske flygtning og kommunist Theodor Müller.

Harald Nielsen, Viggo Nielsen og Børge Nielsen var alle gamle modstandsfolk og havde alle tidligere været ledere i andre lejre. Harald Nielsen var tidligt under besættelsen involveret i sabotage og blev allerede i oktober 1942 arresteret af dansk politi og udleveret til Gestapo. Frem til krigens slutning sad han i tyske tugthuse og vendte stærkt afkræftet hjem. Kort tid efter blev han kommunistisk medlem af kommunalbestyrelsen på Frederiksberg og lejrleder.⁴⁴ Første gang man i kilderne støder på Harald Nielsen som lejrleder er, da han som lejrleder på Nordværk foreslår en række kulturelle aktiviteter for at aktivere flygtningene. Nordværk havde næsten 4000 flygtninge indkvarteret i fabriksbatterier, og Nielsen ville gerne medvirke til, at de ikke faldt hen i lediggang og apati.⁴⁵ Senere beskrev Viggo Mortensen Harald Nielsen som ”særdeles velegnet og [han] har hidtil haft en god evne til at fastlægge en større lejrs organisation”.⁴⁶

Flygtningen Walter Franz, der havde boet i Kløvermarkslejren, bemærkede senere, at der herskede en vis uenighed og visse holdningsforskelle blandt lejrlederne. Harald Nielsen var angiveligt den af lejrlederne, som var venligst stemt overfor flygtningene.⁴⁷ Han forklarede bl.a. om lejrledelsen, at ”war einem armen Schächer durch die wache Schmuggelware abgenommen worden, so bettelte er oft bei Harald Nielsen um Zurückgabe, und dieser setzte es dann meist durch, dass das Banngut zurückerstattet wurde”. Franz bemærkede også, at der var store modsætninger mellem lejrledelsen og politiet.⁴⁸ Efterprøver vi hans påstand viser det sig, at Københavns Vagtværn faktisk klagede over, at de forbudte varer, som værnet konfiskerede fra flygtningene ved lejrens indgang, i strid med reglerne blev tilbagegivet til flygtningene af lejrens ledelse.⁴⁹

Lejrledelsen på Kløvermarken brød også reglementet talrige gange ved at udstede udgangstilladelser. Allerede i julen 1945 gav man flere heldagsudgange til private besøg og besøg i andre lejre.⁵⁰ I flere tilfælde gav Harald Nielsen flygtningene udgang i strid med reglerne, for det meste til besøg ved gravsteder.⁵¹ Og i julen 1947 indsendte Harald Nielsen en liste til Luftværnschefen, der indeholdt en række navne på de flygtninge, som gerne ville have lov til at forlade lejren for at holde jul med nære slægtninge.⁵² Luftværnschefens svar findes ikke i arkivet – men har uden tvivl været et afslag.

Walther Frantz forklarede om Harald Nielsen, at han under en tale i lejren havde sagt, at han var kommet til Kløvermarken ”mit eiserner Stirne” for at skaffe ro og orden, men at han blev blød om hjertet ved at se de mange triste flygtningeskæbner. Når tiden for flygtningenes hjemsendelse kom, sagde

Fabrikken Nordværk i Haraldsgade husede 3600 flygtninge (Københavns Bymuseum).

han, håbede han at kunne trykke dem i hånden som ligeværdige mennesker.⁵³ Faktisk anmodede Harald Nielsen om at ledsage transporten, da de sidste flygtninge fra Kløvermarkslejren skulle hjemsendes. Flygtningeadministrationen afsløg hans anmodning.⁵⁴

De nævnte tilfælde af brud på reglerne er ikke et enkelt tilfælde, men viser en tendens: lejrledelsen bøjede og brød reglementet i flygtningenes interesse, og det ledte jævnlgt til konflikter med de andre institutioner, der var tilknyttet flygtningeforsorgen. Lejrledelsen skulle have den daglige administration til at fungere, og linien var langt fra konsekvent. Men grunden skal nok findes i lejrledelsens større kendskab til, og fortrolighed med, flygtningene som mennesker. Det er i hvert fald bemærkelsesværdigt at Harald Nielsen, som jo selv havde lidt under den tyske besættelse, ofte brød det strenge reglement til fordel for humane hensyn. En praksis som de øvrige institutioner ikke støttede.

Lejrlederne og politiet

Københavns Vagtværn foretog den 8. april 1946 en dagslang razzia af alle, der gik ind og ud af lejren på Kløvermarken. Visitationen blev brugt af Kø-

Dansk lejrledelse sammen med flygtninge på Kløvermarken. I uniform fra venstre side Tripsen Larsen og Harald Nielsen. I højre side ses Viggo Nielsen. Med krykker den tyske tillidsmand Theodor Müller. Kvinderne er flygtninge med arbejde i lejrens administration (Københavns Bymuseum).

benhavns Politi til at gå i rette med lejrledelsens afslappede forhold til reglementet. Et stridspunkt mellem Københavns Politi og lejrledelsen var navnlig udstedelse af udgangstilladelser til flygtninge. Vagtværnet bemærkede i sin rapport fra visitationen, at lejrledelsen denne dag havde givet fire tilladelser til besøg på Vestre Kirkegård. Det var ikke tilladt, og Luftværnschefen havde så sent som i februar indskærpet, at udgang til besøg ved en slægtning grav ikke var tilladt.⁵⁵

Samtidig var flygtningene i lejren i oprør over visitationen, og lejrledelsen bad Luftværnschefen om en undersøgelse af sagen. Flygtningene hævdede, at visitationerne havde ”rent pervers karakter”, og ledelsen fremhævede, at visitationen på en enkelt dag havde ødelagt det tillidsforhold, som man havde været måneder om at opbygge. Visitationen var ”i enhver henseende yderst uheldig”, og det måtte forhindres, at noget sådant kunne ske igen.⁵⁶ Københavns Politi undersøgte efterfølgende sagen og ved den lejlighed anførte lejrleder Viggo Nielsen, at flygtningene måtte ”kunne forlange at blive behandlet som mennesker, og de metoder, der har været anvendt rundt i tyske koncentrationslejre, skulle nødtigt vinde indpas i danske flygtningelejre”.⁵⁷

Det var ikke første gang, at politi og lejrledelse var på konfrontationskurs. Tidligere var det faldet Harald Nielsen og Viggo Nielsen for brystet, at to politibetjente fra Frederiksberg til en flygtning havde sagt – ”I tyskere er fra fødslen løgnagtige”, og ”I skulle spærres inde i en straffelejre”. Ifølge politiet var lejrledernes reaktion, at Harald Nielsen i sin egenskab af medlem af kommunalbestyrelsen, truede med at få en af betjentene fyret, mens Viggo Nielsen angiveligt skulle have kaldt dem ”møgsvin”. Harald Nielsen var af den opfattelse, at han konsekvent blev modarbejdet af politiet – han ”havde politiet på nakken”.⁵⁸

Sagen om visitationen blev sendt helt op i Flygtningeadministrationen for en vurdering, og var ledsaget af en kommentar fra Københavns politidirektør, der skrev, at ”man også fremtidig herfra [har] i sinde at foretage lignende visitationer som et led i politiets bestræbelser for om muligt at modvirke den tendens, der synes at spores hos lejrlederen, til at se gennem fingre med flygtningenes overtrædelser af visse af det gældende reglements bestemmelser”. Han var af den opfattelse, at visitationen til fulde havde vist sig berettiget og henstillede, at Harald Nielsen blev forflyttet, medmindre hans opførsel og indstilling til politiet blev ændret. En kommentar, som Rigspolitichefen tilsluttede sig.⁵⁹

Flygtningeadministrationen lukkede sin undersøgelse af sagen den 18. marts 1947, uden at det fik konsekvenser for nogen parter. Men allerede fire dage herefter foretog vagtværnet atter en visitation, der utvivlsomt var en magtdemonstration fra politiets side overfor lejrledelsen. Det kunne flygtningene også mærke. Flygtningene klagede over både vold og ydmygelser – og sagen blev rejst direkte for Johs. Kjærbøl. Flygtningeadministrationen ønskede dog ikke at rette kritik mod vagtværnet – det kunne svække bevogtningens effektivitet, mente man. Men efter en samtale med Københavns Politi lovede man her, at ”ville have opmærksomheden henvendt på kropsvisitationerne med henblik på at gøre disse mindre hårdhændede”.⁶⁰

Det var ikke kun blandt lejrlederne på Kløvermarken, at utilfredsheden med den officielle flygtningepolitik rumlede. Humane hensyn tvang lederne af hovedstadens forskellige flygtningelejre til at bryde reglementerne og med tiden voksede utilfredsheden, og førte til flere brud på reglerne. Overfor Luftværnschefens repræsentant Viggo Mortensen, advarede de gang på gang om, at interneringen var for hård og at flygtningene udviklede ”lejrpsykosier”. Mortensen hævdede omvendt, at reglementet skulle overholdes, bl.a. for at undgå offentlig kritik af en for lempelig flygtningeadministration: ”Lejrlederne måtte være klar over, at der fra ministeriets side var fastsat en retningslinie, hvorefter man ønskede at holde de tyske flygtninge isolerede, og denne retningslinie kunne lejrlederne under ingen omstændigheder tillade sig at sa-

Københavns Vagtværn foran vagtværnsbygningen på Kløvermarken (Københavns Bymuseum).

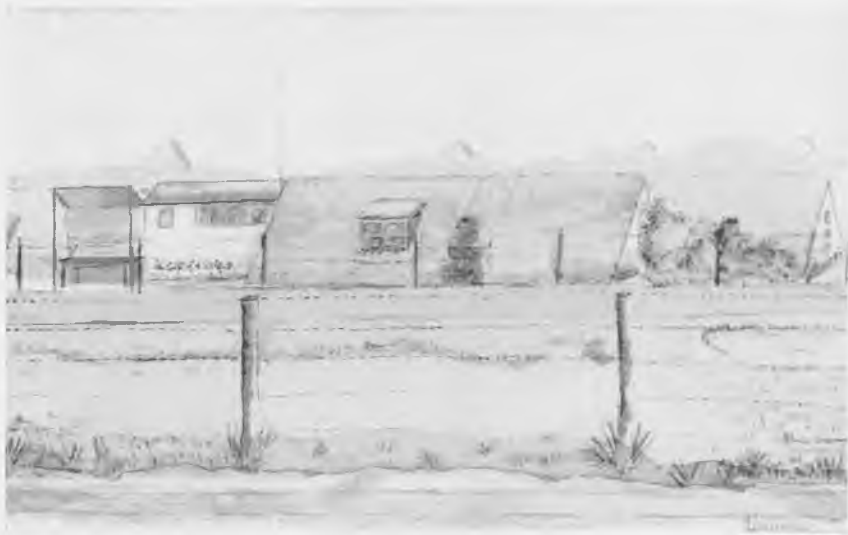
botere”, forklarede han og advarede lejrlederne mod at udsætte sig for ”ubehageligheder”, hvis de ikke overholdt reglementet.⁶¹

Lederen fra Dragør- og Ryvejslejrene, Reinhard Møller, vendte sig f.eks. mod interneringspolitikken ved at støtte lejrens tyske tillidsmands henvendelse til Luftværnschefen den 20. december 1946, hvor tillidsmanden ønskede bedre muligheder for udgang for flygtninge. Møller vendte sig også mod interneringspolitikken i et brev til Luftværnschefen den 12. januar 1947. I brevet forklarede han, at der i weekenden havde været fem overtrædelser af lejrreglementet, og at samtlige overtrædelser handlede om ulovlig udgang fra lejren. Flygtningene stak simpelthen af, fordi de ikke havde anden mulighed for at komme ud, forklarede han, og fastslog: ”Det er ingenlunde let for en lejrleder at begrunde afslag på passersedler, som ofte efter menneskelige synspunkter er uangribelige”.⁶²

Flygtningeadministrationen behandlede Møllers henvendelse, men han mødte ingen velvilje. Derimod indskærpede administrationen reglerne overfor lejrlederen: ”Det henstilles at følge Luftværnet og Københavns Politi, i særdeleshed med ikke at meddele tilladelse til tyske flygtninges ukontrollerede spadsereture udenfor lejrene”.⁶³

Da Edvin Kræmer fra flygtningelejren i Store Magleby i april 1947 afleverede en redegørelse til administrationen om arbejdet i lejrene, fremsatte han en slet skjult kritik af de stramme regler, der var lagt for flygtningenes inter-

En flygtnings udsigt fra Dragørlejren (Rigsarkivet).

nering. Han forklarede, at han som lejrlleder havde en følelse af, at arbejdet stort set handlede om at nægte udgangstilladelser, nægte kvinderne at komme hjem til deres mænd i Tyskland og straffe de flygtninge, "for hvem trangen til lidt frihed blev for stor". Han afsluttede sin redegørelse med et stille håb om, at "al vor anden indsats langt [måtte] opveje disse administrative skævheder".⁶⁴

Egentlige lempelser i reglementet fandt først sted 30. juli 1948, hvor administrationen gav flygtningene lov til at "foretage udflugter fra lejrene".⁶⁵ Også fraterniseringsforbuddet blev nu lempet. Fraternisering mellem danske borgere og tyske flygtninge skulle fra nu af kun forfølges, hvis den gav "berettiget anledning til offentlig forargelse".⁶⁶

Sundhedstilstanden på Kløvermarken

Kløvermarken var fra grunden bygget op som flygtningelejr. Flygtningeforsorgen havde således lejlighed til fra starten at rette op på de fejl og mangler, som både lægerne og Sanitetstjenesten havde påpeget. Men knap tre måneder efter lejrens åbning rettede samfundsrevseren, arkitekten og forfatteren Poul Henningsen (PH) i dagspressen en hård kritik af forholdene i lejren.

Især den høje dødelighed rystede ham: "Man påstår både at den [dødeligheden] ligger meget lavt, og at der dør gennemsnitlig en om dagen. Halvdele af dødsfaldene er spædbørn".⁶⁷ Kritikken blev fremført 26. og 27. februar

1946 i to kronikker i *Politiken* under titlerne *Et folks medansvar* og *Hvad man ikke véd*. Hans hemmelige kilde var den kvindelige lejrleder på Kløvermarken, men det vidste Flygtningeforsorgen endnu intet om.

PH's indlæg fik ikke lov at stå uimodsagt hen. Kjærbøl ringede straks til *Politiken*, og næste dag bragte avisen et interview med Kjærbøl. Her forklarede han, at flygtningene havde det bedre end mange fattige danskere: "Det bedste bevis er, at sundhedstilstanden er god, ja fortrinlig; enhver anden påstand er urigtig", fremhævede han.⁶⁸ Det var en udlægning, som var i dårlig overensstemmelse med samstemmende indberetninger fra læger, flygtningeinspektører og lejrens tyske tillidsmand.

Indberetningerne havde for det første advaret imod en for hastig indflytning i endnu ufærdige barakker, hvor specielt de sanitære forhold var utilstrækkelige. For det andet havde man advaret mod dårlige forhold for spædbørn. I slutningen af december 1945 havde en dansk læge således besøgt lejren for at undersøge de spæde børns sundhedstilstand, og han fandt den udpræget dårlig. Flere børn led af engelsk syge og anæmi, lejren manglede helt elementære instrumenter og ernæringen var mangelfuld.⁶⁹

En analyse af Kløvermarkens kartotek over døde støtter Poul Henningsens anklager i dagspressen. En sammenholdelse af fødselsdato, dødsdato og dødsårsag viser utvetydigt, at flygtningebørnene i 1946 døde af underernæring. Og det til trods for, at Kløvermarkslejren var tænkt som en mønsterlejr med gode ordnede forhold. En lejr, hvis standard Johs. Kjærbøl anså for at ligge på et højere materielt niveau end standarden hos fattige danskere.

I december 1945, hvorfra de første tal findes, døde fem flygtninge ud af 716; heraf var to spædbørn på knap tre måneder, der var døde af hhv. ernæringsforstyrrelser og lungebetændelse. I januar måned 1946 døde 15 af lejrens nu 5331 indbyggere; heraf var fire spædbørn, som alle døde af ernæringsforstyrrelser. Dødsfaldene i lejren toppede i februar måned, hvor 27 af 9249 internerede afgik ved døden. Næsten halvdelen – 12 – var børn under et år. Ni børn døde af ernæringsforstyrrelser, mens tre døde af "svind" og infektionssygdomme. Dødstallene, specielt blandt børn, havde et omfang, der reelt svarer til Poul Henningsens påstande.

De følgende to måneder, i marts og april 1946, faldt dødstallet til 18 og 17 personer. Heraf henholdsvis syv og fem børn under et år. I marts døde seks af syv spædbørn af ernæringsforstyrrelser, og i april døde fire af fem spædbørn af samme årsag. I alt var i lejrens fem første måneder 30 børn under et år afgået ved døden.

Andelen af døde børn faldt kraftigt fra maj måned. Fra maj 1946 til marts 1948 døde 14 børn under 1 år. Antallet af døde var dermed forholdsvis højere i de første måneder af lejrens eksistens. En dødelighed, der på trods af

eventuelle sæsonudsving, må betragtes som meget høj.

Dødsfald på Kløvermarken	Dec. 45	Jan. 46	Feb. 46	Mar. 46	Apr. 46	Maj 46	Juni 46	Juli 46	Aug. 46
I alt	5	15	27	18	17	9	17	14	8
Børn under 1 år	2	4	12	7	5	1	4	1	1
Kløvermarkens samlede indbyggertal	716	5.331	9.249	13.728	16.293	17.227	17.450	17.703	17.730

Af de 263 dødsfald, der er registreret på Kløvermarken, var de 44 børn under 1 år. 27 børn døde som følge af ernæringsforstyrrelser.⁷⁰ Dødsfald blandt ældre beboere i lejren er også undersøgt. Der døde tre personer over 70 år i december 1945, ni over 60 år i januar 1946, 10 over 60 år i februar 1946 og fem og fire personer over 60 år de følgende to måneder. Desuden afgik to flygtninge ved døden pga. tyfus.⁷¹ Dødsfald i gruppen af ældre over 60 år var altså i de første fem måneder af lejrens eksistens omtrent på samme niveau som dødsfald i gruppen af børn under 1 år.

Dagsrapporter fra lejrens lægekonsultation giver også et indtryk af sundhedstilstanden i lejren. Der er afleveret gennemslag af disse rapporter til lejrens ledelse, og to tilfældigt udvalgte perioder i starten af 1946 kan give et billede af forholdene: Fra 26. januar til 1. februar 1946 konsulterede 1252 mennesker lejrens læge. Heraf blev 72 overført til de særlige sygehuse for tyske flygtninge. Af de overførte til sygehus havde fem tyfus, fem tuberkulose og fire difteri. Derudover var otte af de overførte spædbørn; de seks led af akut dyspepsi ("maveforstyrrelse"),⁷² og ét spædbarn havde både tuberkulose og difteri. Fra 4. marts til 10. marts 1946 konsulterede 1878 flygtninge lægen. 73 blev overført til sygehuset. Af de overførte havde syv formentlig tyfus, to formentlig difteri og otte havde tuberkulose. Tre spædbørn blev overført – alle med dyspepsi. Efter den 17. april faldt overførsler af spædbørn til sygehuset med dyspepsi kraftigt.⁷³

Dagsrapporterne er pga. store huller i materialet ikke anvendelige til en statistisk pålidelig undersøgelse, men de giver på den anden side alligevel et indtryk af, at lidt over 10 pct. af lejrens beboere konsulterede lægen i løbet af én uge og at man i lejren var klar over den dårlige sundhedstilstand blandt børnene.

”Dødelighed fuldkommen normal”

Sammenholder vi de ovenfor nævnte oplysninger med Poul Henningsens fald, er det i øjnene, at de stort set er sammenfaldende. Der var gennemsnitligt et dagligt dødsfald i lejren, og heraf var hvert andet et spædbarn.

Flygtningeforsorgen afviste imidlertid offentligt Henningsens anklager. Kjærbøl modsagde dem heftigt, uden dog at dokumentere sine påstande, og Luftværnschefens daglige leder Viggo Mortensen forsøgte at afdramatisere situationen: Den 28. februar 1946 forklarede han i dagbladet *Politiken*, at der var fire ugentlige dødsfald blandt Københavns 30.000 flygtninge – ”et meget lavt tal, når vi tager i betragtning, at mange af flygtningene er gamle mennesker”, forklarede han og henviste til, at flygtningene ville have haft det meget værre, hvis de var blevet i Tyskland.⁷⁴

Men der herskede usikkerhed om de rette dødstal hos Luftværnschefen: Dagen efter henvendte Mortensen sig igen til *Politiken* og korrigerede antallet af døde flygtninge i Storkøbenhavn til 50 månedlige dødsfald. Da det fortrinsvis drejede sig om ældre mennesker og børn, ”er denne dødelighed fuldkommen normal”, forklarede han.⁷⁵ Også Harald Nielsen afviste Poul Henningsens påstande om en høj børnedødelighed: Den 16. marts 1946 forklarede han i *Politiken*, at der i perioden fra lejrens start til 15. marts 1946 var blevet overført 646 flygtninge til sygehus. Heraf var kun 19 døde. Derudover var to spædbørn og en ældre kvinde afgået ved døden. I alt var kun syv af lejrens spædbørn døde, og der havde kun været to tilfælde af tyfus.⁷⁶

Angivelserne fra officielt hold er svært forenelige med lejrens eget kartotek over dødsfald: Heri ses det eksempelvis, at der alene i februar måned døde 27 flygtninge ud af 10.000 i lejren på Kløvermarken. Når luftværnschefen angiver, at der rundt regnet fandt 50 dødsfald sted om måneden i samtlige de københavnske flygtningelejre må det i givet fald betyde, at mere end halvdelen af alle dødsfald skulle være sket blandt den trediedel af flygtningene, der befandt sig på Kløvermarken. Enten er luftværnschefens angivelser upålidelige eller også var forholdene i Kløvermarkslejren værre end i andre lejre. Og det var, som Poul Henningsen påstod, først og fremmest de spæde børn, der bukkede under.

Også Harald Niensens oplysninger fra 16. marts om dødsfald i lejren er uforenelige med lejrens eget kartotek, som viser, at der fra lejrens begyndelse frem til den 15. marts 1946 døde 54, og ikke 22 flygtninge. Heraf var de 26 – og ikke syv som angivet af Nielsen – børn under ét år. Inddrager vi forholdene fra lægerapporterne fra to tilfældigt udvalgte uger i januar og marts 1946, viser det sig, at i hvert fald en del børn var syge og blev indlagt pga. ernæringsproblemer. Og der var fem konstaterede tilfælde af tyfus og syv formodede tyfustilfælde i lejren i disse to tilfældigt udvalgte uger.

I modstrid med fakta bestred man altså Poul Henningsens påstande, og der blev anført talrige fejlagtige oplysninger, som skulle tjene til at bagatellisere kritikken. Det kan konstateres, at Luftværnschefen og formentlig også Flygtningeadministrationen udmærket vidste, at forholdene på Kløvermarken var kritisable. Og Luftværnschefen og formentlig også Flygtningeadministrationen var klar over, at der i lejren var en foruroligende høj dødelighed, som skyldtes fejl- og underernæring blandt mødre og børn.

Poul Henningsen anklagede i *Politiken* den 19. marts 1946 flygtningeforsorgen for *bevidst* at give offentligheden urigtige oplysninger om forholdene i lejren. Han ønskede at fremprovokere en injuriersag mod sig, for på den måde at tvinge Flygtningeadministrationen og Luftværnschefen til at forholde sig til de oplysninger om børnedødeligheden, han havde ladet offentliggøre. Han fik også sin sag. Sagsanlægget eller Poul Henningsens svarskrift findes imidlertid ikke bevaret i flygtningeadministrationens arkiv. Derimod finder man det materiale, som administrationen brugte til at udfærdige deres "replik" – dvs. det gensvar, hvor man forsvarede sig mod anklagerne. Administrationen ændrede her forklaring i forhold til, hvad der ellers var faldet af offentlige udtalelser. Problemet var, at Poul Henningsens påstande var korrekte, og at man ikke ønskede at indrømme det offentligt. I stedet måtte man for det første udlægge tallene anderledes, og for det andet nægte, at man bevidst havde fordrejet oplysningerne. Det dokumenteres i forarbejderne til administrationens replik:

Her fremgår det, at Poul Henningsen havde anslået antallet af dødsfald på Kløvermarken til 49 flygtninge. Et antal, der omtrent stemmer med dødsfaldene i lejren til begyndelsen af marts måned. Administrationen anførte imidlertid i sin replik, at "sagsøgte liste" sammenblandede personer, der endnu ikke var flyttet ind på Kløvermarken, men som derimod var indlagt på sygehus og som døde her, uden på noget tidspunkt at have opholdt sig i lejren.⁷⁷ Et argument, der måske kan bortforklare en mindre del af dødsfaldene i lejren, men på ingen måde den generelle dårlige sundhedstilstand blandt flygtningene. Det må konstateres at alle de af Poul Henningsen nævnte personer findes anført i lejrens kartotek som internerede.⁷⁸ De findes tillige anført i lejrens såkaldte "Totenregistratur".⁷⁹

Injuriersagen kom derimod til at handle om, hvorvidt Flygtningeadministrationen og dens institutioner *bevidst* havde talt usandt.⁸⁰ Det kunne Poul Henningsen selvfølgelig ikke bevise. Østre Landsret idømte ham derfor 14 dages hæfte. I den del af dommen, der vedrørte Henningsens konkrete kritik, hed det, at "Landsretten finder det ufornuddent at gå nærmere ind på de enkelte klagepunkter, idet det for samtlige disses vedkommende gælder, at der vel kan påvises mindre uoverensstemmelser og unøjagtigheder i visse af

Flygtningegrave på
Bispebjerg Kirke-
gård (Landsarkivet
for Sjælland).

de af administrationens funktionærer til pressen givne oplysninger, men at helhedsindtrykket dog ikke herved er forrykket, ligesom det må tages i betragtning, at det har drejet sig om spørgsmål, der vanskeligt på stående fod kunde kræves nøjagtigt besvarede, og hvis besvarelse i det hele måtte tages med de af materialets særegne beskaffenhed flydende forbehold i forskellig henseende".⁸¹

I dag kan vi imidlertid konstatere, at administrationen efter sin tiltræden i september 1945, sin viden til trods, *ikke* ændrede kostordningen til spædbørnene og flygtningene generelt før januar 1946. Vi kan se, at man hastigt tømte lejrene på skolerne og sendte flygtningene ud i en ufærdig baraklejr, mens man samtidig forsøgte at opretholde de kritiserede lejre i sportshallerne. Vi kan se, at man bagatelliserede de elendige ernæringsforhold og ignorerede dødsfald blandt flygtninge, især blandt børnene. Flygtningeadministrationen kunne have bedret forholdene for flygtningene, hvis man havde villet, og man kunne have forhindret en del af dødsfaldene. I stedet valgte man at for-tie og fordreje konsekvenserne af, at man ikke havde gjort det.

Disciplin på Kløvermarken

Indtil Flygtningeadministrationen den 23. august 1946 indførte ens retsforhold for alle de tyske flygtningelejre, fandtes der forskellig praksis for, hvor-

dan den danske flygtningeforsorg håndhævede den interne disciplin i lejrene. Med den nye retsordning indsatte Luftværnschefen på Kløvermarken en egnet tysk flygtning som dommer, og der blev valgt to domsmænd blandt flygtningene. Retten var ellers underlagt den danske administration. En dansk lejrleder var anklager, Luftværnschefens juridiske konsulent førte tilsyn, og lejrlederen kunne selv bestemme om der skulle rejses sag. Ved direkte brud på straffeloven *skulle* der dog rejses sag.⁸²

Domstolens funktion – både før og efter retsordningen – var at håndhæve den interne disciplin og respekt for lejrens ledelse og at idømme straffe for flygtningenes brud på reglementet. Den var et redskab for den danske lejrledelse og Flygtningeadministrationen. Et ganske klart billede af dette forhold er, at den tyske dommer, som efter retsordningen var udpeget af Luftværnschefen, blev opfattet som noget nær en forræder: ”Man verübelte ihm, dass er als Deutscher über Deutsche im Sinne der Dänen urteilte”, sagde flygtningen Walther Franz således.⁸³

Kløvermarkens lejrdomstol afsagde mindst 500 domme fra 1945 til 1947. Lejrdomstolens arkiv er ikke fuldstændigt bevaret, men det bevarede materiale viser, at domstolen i 1946 primært blev benyttet til at opretholde ro og orden samt respekt for lejrens autoriteter. En række sager viser, at fødevarer tyveri, arbejdsvægring og ærekrænkelser gav anledning til et større antal domme i løbet af sommeren 1946. I 1947 var det i hovedsagen brud på det egentlige flygtningereglement – såsom fraternisering og indsmugling af fødevarer – der førte til straf.

Flygtningen og den tyske tillidsmand i Kløvermarkslejren Theodor Müller fortæller i en beretning om Kløvermarken, at kriminaliteten stort set skyldtes sult. Heri var Walter Franz enig. Sult og kulde i Kløvermarkens barakker var ærlighedens største fjende: ”Selbst die redlichsten Frauen kamen in Gefahr, wenn sie zum Küchendienst, d.h. zum Schälen von Kartoffeln, Putzen von Gemüse u.ä. abkommandiert waren, etwas in den reichlichen Falten ihrer Kleidung verschwinden zu lassen”. Han tilføjede, at kvinderne var tro mod deres bofæller og delte rovet i barakkerne.⁸⁴

Tyveri fra lejrens køkken og nyttehave var en måde at få stillet sulten på, men der blev slået hårdt ned på forbrydelserne. Der blev ført mindst 35 retssager om madtyveri. Måske var der flere sager om tyveri af fødevarer blandt de sager, hvor der blot var angivet ”tyveri” som årsag til dommen. I de 35 sager blev 15 flygtninge idømt strafarbejde, 12 blev sendt i særlejr, mens der kun blev givet milde straffe, advarsler, i otte tilfælde.

En sag, hvor 20 flygtninge begik tyveri i centralkøkkenet giver et indtryk af madtyverierne og med hvilken alvor, man fra ledelsens side betragtede dem. Samtlige flygtninge arbejdede på skift i køkkenet som køkkenpersonale,

og i maj 1946 blev 11 idømt to måneder i særlejr – en enkelt blev idømt tre måneders særlejr – for tyveri i køkkenet. I forbindelse med transporten til særlejren fik Luftværnschefen oversendelsespapirer, der beskriver forbrydelsens omfang: Én havde f.eks. stjålet 40-60 gram fedt 2-3 gange ugentligt, én havde stjålet fedt, så det rakte til aftenbrødet, én havde stjålet to pund fedt om ugen, mens en anden havde stjålet 60-80 gram fedt dagligt til sig selv og sine fire børn på mellem 8 og 14 år. Endelig havde en stjålet sky og kartofler. De blev alle anbragt to måneder i særlejren.⁸⁵ Samme dag faldt der dom i en anden sag om tyveri, hvor to flygtninge idømtes 14 dages straffearbejde for tyveri af radiser.

Den 29. og 30. juli 1946 modtog 25 personer advarsler for arbejdsvægring. Alle havde de nægtet at udføre forskellige vagtopgaver. Der findes desværre ikke nærmere oplysninger om hændelsen, men den synes at vise en mere organiseret protest fra flygtninge over forholdene i lejren. Løbende blev 56 flygtninge straffet for at fremsætte trusler og fornærmelser – som oftest mod lejrens autoriteter. Straffene for denne type forbrydelser bestod som regel i advarsler eller strafarbejde, mens kun få blev sendt i særlejr. Særligt i den første periode af lejrens eksistens blev der slået hårdt ned på fornærmelser, men i takt med lejrens konsolidering blev sanktionerne mildere, og til sidst uddeltes der stort set kun advarsler til synderne. Én undtagelse herfra indtraf i forbindelse med de uroligheder, som opstod i lejren i slutningen af den kolde vinter 1947.

Flygtningen Walther Franz forklarer i sine optegnelser, at barakkerne den vinter var særdeles kolde, og at det var almindeligt, at flygtningene søgte efter brændsel for at holde dem opvarmede. En dag udviklede det sig til regulær plyndring af tømmer fra en tom barak – en plyndring som to lejrledere, bl.a. Børge Nielsen, søgte at stoppe. Som straf for plyndringen og for at undgå gentagelser, fjernede ledelsen træsæderne fra lokummerne. Flygtningene klagede efterfølgende til lejrledelsen pga. sundhedsfaren, og sæderne kom snart på plads igen. Men lejrledelsen optrappede kampen mod brændetyveriet: "Mitten in der Nacht wurden plötzlich von Børge Nielsen Kontrollen durchgeführt und nach gestohlenem Holz gefahndet. Leider wurde unsere Mutter [kaldenavn for en ældre dame] auch dabei erwischt, wie sie zum Heil der ganzen Baracke ein Brett ihres Bette opferete, um die Temperatur in der Wohnung erträglich zu machen", forklarede Walther Franz.⁸⁶

Episoden kan genkendes i lejrrettens materiale. Den ældre dame blev retsforfulgt, og i april idømt en uges strafarbejde for tyveriet. I perioden fra den 11. marts til 18. april blev ikke færre end 14 flygtninge dømt for brændetyveri. To idømtes fem dages strafarbejde for at stjæle lokumsdøre, og én fik en advarsel for at stjæle lokumssæder, mens to flygtninge idømtes strafarbejde i

marts 1947 for at have fornærmet lejrens tyske politi.⁸⁷

Flygtningene var desperate. Ikke alene var ernæringen dårlig, men der var for lidt af den og det førte til en række tyverier. Det samme gjaldt brændsels-situationen. I en redegørelse for mangelsituationen beskrev Flygtningeadministrationen kuldeperioden i vinteren 1946-47 således: "Dette var kritiske øjeblikke, hvor selvtægt og stemningskriser gjorde sig gældende i lejrene". Man undskyldte sig med, at der over hele landet herskede mangel på brændsel denne vinter, og at situationen generelt var katastrofal.⁸⁸

Genopdragelse

Da det efterhånden gik op for myndighederne, at flygtningene skulle forblive i landet i længere tid, satte man forskellige aktiviteter og en slags demokratisk genopdragelse i gang. Man ville på den ene side forhindre, at flygtningene faldt hen i apati som følge af indespærringen og lediggangen, og på den anden ville man opdrage dem til at genindtræde i samfundet som gode demokrater. Som Johs. Kjærbøl forklarede i 1946, så havde "oplysningen" det formål, at "udrydde al militaristisk og nazistisk virksomhed i lejrene".⁸⁹

I november 1945 oprettede Flygtningeadministrationen et oplysningsudvalg, hvor flygtningechefen blev formand, og det socialdemokratiske folketingsmedlem, højskoleforstander Poul Hansen, daglig leder af kultur- og oplysningsarbejdet. I en redegørelse for udvalgets formål fra juli 1946 lagde Poul Hansen stor vægt på de danske interesser i projektet, men nævnte dog også egentlige humanitære hensyn: "Formålet måtte være at gøre flygtningene klart, at nazismens sammenbrud er fuldstændig, samt at Tysklands fremtid må ligge i at søge at bygge et nyt og demokratisk Tyskland op", forklarede han.⁹⁰

Poul Hansen betragtede flygtningenes genopdragelse inden for rammerne af den danske folkeoplysningstradition. Det kom bl.a. til udtryk ved indvielsen af Kløvermarkens folkehøjskole i juli 1946, hvor han med ordene "nach innen wieder gewinnen, was nach aussen verloren wurde",⁹¹ drog en direkte parallel mellem de tyske flygtninges forhold og den danske befolknings situation efter nederlaget og tabet af Slesvig i 1864. Den tyske befolkning skulle kort sagt mentalt genopbygges efter Nazi-Tysklands nederlag.

"Genopbygningen" skulle først og fremmest ske ved at påvirke flygtningene kulturelt og mentalt. Der skulle ikke kun være tale om underholdning af "kulturel" art eller om decideret afnazificering, men om et majsommeligt påvirkningsarbejde, der på langt sigt skulle give resultater.

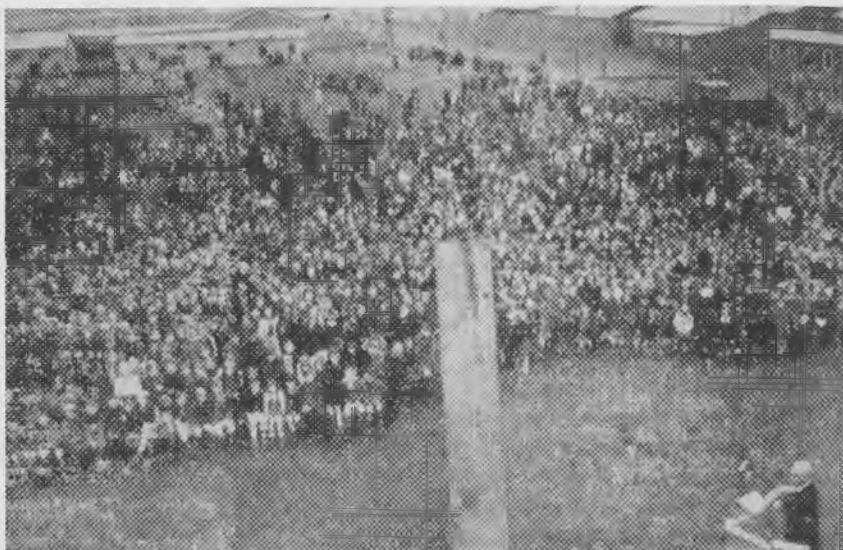
Det var tyske emigranter – primært kommunister og socialdemokrater – som var flygtet fra Tyskland til Danmark i 1930'erne, der stod for den demokratiske opdragelse af flygtningene. Disse ca. 40-50 kommunister og social-

demokrater stod overfor flygtninge, der hovedsageligt kom fra den østpreussiske landbefolkning, så kontrasten mellem opdragerne og deres "elever" var til at tage og føle på.⁹² Hovedparten af emigranterne havde levet i eksil i over 10 år, og flygtningene var deres første tætte kontakt med tyske landsmænd i lang tid. Den tidligere omtalte Walter Frantz giver et indtryk af modsætningsforholdene i lejren, når han beretter, at emigranterne stod fremmede over for flygtningenes situation, da de ikke havde opholdt sig i Tyskland siden begyndelsen af 1930'erne. Udviklingen mellem 1933 og 1946 kendte de ikke til fra egen hånd, det samme gjaldt frygt, bombeterror, nød og flugt.⁹³

Parallelt med det praktiske arbejde i lejrene, arbejdede emigranterne med avisen *Deutsche Nachrichten*. Bladet startede illegalt i 1943, skrevet af tyske kommunistiske emigranter i Danmark til de tyske soldater her i landet. Men i løbet af sommeren 1945 indløb jævnligt forespørgsler fra de lokale lejrledere til Luftværnschefen, hvorvidt *Deutsche Nachrichten* måtte omdes og læses i lejren.⁹⁴ Bladet henvendte sig nu til de tyske flygtninge. Social- og Arbejdsministeriet godkendte i september 1945, at det blev omdelt til flygtningene i lejrene. Det udkom da i 20.000 eksemplarer ugentligt. Fra den 1. december 1945 gik Flygtningeadministrationen ind og overtog bladet, men det fortsatte med en redaktion bestående af tyske emigranter. Administrationen indsatte den danske redaktør Jef Jepsen og styrede på denne måde, hvilke informationer flygtningene skulle have adgang til.⁹⁵ Bladet blev dog fortsat skrevet af tyskere for tyskere, og var i stort omfang uden for de danske myndigheders kontrol. I begyndelsen var det venstredrejet, men med tiden modereredes den politiske linie.

Et billede af kulturudvalgets politiske entusiasme for flygtningenes genopdragelse viser den tyske emigrant Erich Kunzes initiativ i foråret 1946: I de seneste 12 år havde det været forbudt for den tyske arbejderbevægelse at fejre 1. maj. Kunze planlagde derfor et 1. maj-arrangement i Kløvermarkslejren og inviterede et par emigranter til at holde tale.⁹⁶ Til mødet troppede ikke mindre end 5-6000 mennesker op.⁹⁷ Kommunisten Kurt Vieweg og socialdemokraten Paul Neue holdt talerne, og arbejdersangene *Wann wir schreiten Seit an Seit* og *Brüder zur Sonne, zur Freiheit* blev afsunget.⁹⁸

Et konkret udtryk for den demokratiske opdragelse repræsenterede valget i maj 1946 af en lejrtilidsmand, samt tillidsmænd til lejrens 12 beboelsesafsnit. Det var tydeligvis hensigten, at valget skulle legitimere de tyske lejrledere, som administrationen allerede havde udpeget. Valgets kandidater skulle således alle godkendes af de danske myndigheder og der var få modkandidater. Om valgets resultat indberettede Karl Raloff fra lejrens oplysningsvirksomhed: "Jeder hatte die Möglichkeit, seine Meinung zum Ausdruck zu bringen, und wenn er mit den vorgeschlagenen Kandidaten nicht zufrieden

1. maj 1946 på Kløvermarken. Den tyske kommunist Kurt Vieweg holder tale for flygtningene (*Deutsche Nachrichten*).

war, konnte er ja einem weissen Stimmzettel abgeben".⁹⁹ Valget var tydeligvis tænkt som en symbolsk manifestation, ikke som et rigtigt demokratisk valg.

Valget giver også et ganske godt billede af, hvad kulturarbejdet i Kløvermarkslejren i grunden handlede om: Nemlig om en demokratisk opdragelse på trods. Det var et forsøg på at opdrage til demokrati uden at give demokratiske rettigheder, og "genopdragelsen" var derfor i splid med sig selv: På den ene side ønskede man at opdrage flygtningene til demokrati, men på den anden gav man dem ikke det ansvar, som demokratiet indebærer. Walther Frantz var opmærksom på problemet og fortæller meget sigende, at flere flygtninge betragtede den demokratiske opdragelse i lejren som en hån over for de ædle ideer om frihed og menneskeværd, der netop blev talt for i lejren. Der var intet demokrati bag lejrens facade.¹⁰⁰

Den manglende personlige frihed understreges af lejrzensuren, som dels havde til formål at indskrænke flygtningenes ytringsfrihed og dels at kontrollere hvilke informationer, der fra lejren tilflød offentligheden. Flygtningene var således underlagt brevcensur, mens de ansattes ytringsfrihed blev holdt i meget stramme tøjler. Hvordan censuren i praksis kom til udtryk, skal der her gives et par eksempler på:

I juli 1946 havde en kvindelig flygtning forsøgt at sende et brev uden om lejrens censur. Brevet blev imidlertid opsnapet og endte hos Kløvermarkens

ledelse. I brevet havde flygtningen kritiseret adskillige forhold i lejren. Hun havde angiveligt beskyldt frihedskæmperne for tyveri fra flygtningene, ligesom hun havde kritiseret forholdene på Kløvermarken, ”hvor der skal være afgang 40.000 flygtninge ved døden”. I sådanne tilfælde var det lejrledelses politik, at konfrontere brevskriverne med deres breve for at få dem til at underskrive en tilbagekaldelse af alle påstande om forhold i lejren.¹⁰¹ Det skete også i dette tilfælde, men denne gang nægtede brevskriveren at tilbagekalde sin kritik. Lejrleder Harald Nielsen skrev derfor til Luftværnschefen og anmodede om, ”at den pågældende flygtning straffes hårdt”.¹⁰² Det fremgår imidlertid ikke af lejrdomstolens materiale, om den hårde afstraffelse blev iværksat.¹⁰³

Et andet forsøg på omgåelse af lejrzensuren fandt sted i august 1946, hvor en tysk afsnitsleder udsuglede et brev til de engelske militærmyndigheder på Dagmarhus fra lejrens 12 afsnitsledere. Brevet, som er dateret 10. august 1946, indeholdt en klage over forholdene i lejren, samt et ønske om snarlig hjemsendelse til Tyskland. Afsnitslederne beklagede sig både over de elendige boligforhold og de usle latriner, men da det gik op for englænderne, at brevet var smuglet uden om lejrledelsen, rev de det angiveligt i stykker og smed det bort. Ledelsen på Kløvermarken fratog derefter den omtalte afsnitsleder sit hverv og straffede ham med to måneder i særlejr. Luftværnschefen forklarede overfor administrationen, at straffen ikke alene var en konsekvens af udsuglingen af brevet, men også af afsnitslederens ”illoyalitet overfor den danske lejrledelse”.¹⁰⁴

De to sager viser, at lejrledelsen og Luftværnschefen ikke blot straffede flygtninge for at udsugle breve, men også for illoyalitet mod ledelsen. Man ønskede ingen kritik, og da slet ikke, at kritikken skulle komme til offentlighedens kundskab. I februar 1946 indskærpede Johs. Kjærboel således overfor sine medarbejdere, at ”ingen indenfor Deres område i Flygtningeadministrationen ansat offentligt udtaler sig eller skriver om administrationen vedrørende de tyske flygtninge, uden at jeg forinden har haft lejlighed til at gøre mig bekendt med manuskriptet”. Det var utvivlsomt et lidt desperat forsøg på at skabe ro i offentligheden om flygtningespørgsmålet, men hans instruks blev – fristes man til at sige – naturligvis opfattet som censur i en sådan grad, at forsøget på at fjerne fokus fra flygtningedebatten, ramte ham som en boomerang. Instruksen gav nemlig anledning til en heftig debat i medierne, og den 10. april – kort tid efter at Poul Henningsen 19. marts havde kritiseret tavshedspligten i *Politiken* – måtte Kjærboel med ryggen mod muren erklære, at han ikke havde haft til hensigt at censurere sine medarbejders udtalelser.¹⁰⁵

Johs. Kjærboel (1885-1973) var som minister i Scavenius-regeringen udelukket fra at deltage i befrielsesregeringen. Hans springbræt til at blive rehabiliteret og vende tilbage til politik på højeste plan, blev den svære post som chef for Flygtninge-administrationen. Han havde med sin fortid et stort behov for at vise uforsonlighed og urokkelighed i opgøret med besættelsesmagten. Hans arbejde blev i 1947 belønnet med en ministerpost (Det Kongelige Bibliotek).

Midt i en mørketid

Hvilke holdninger havde Johs. Kjærboel selv til behandlingen af de flygtninge, hvis forsorg han var ansvarlig for? I diverse avisindlæg og radiointerviews formulerede han sig klart og utvetydigt: "Jeg hører ikke til dem, der har hæftet mig alt for meget ved, at flygtningene i de første måneder efter kapitulationen kom til at mærke det opsparede had i befolkningen", forklarede han f.eks. i en tale - "for mig at se, er det ganske naturligt, at vort folk, der havde tyskernes overgreb og brutalitet i tankerne og erindrede sig, hvorledes flygtningene, da de kom herop, tit var frække og pågående, måtte reagere lidt voldsomt". Disse udtalelser faldt i begyndelsen af 1946, dvs. på samme tid som den voldsomme debat om behandlingen af flygtningene på Kløvermarken verserede.¹⁰⁶

Kjærboels opfattelse af flygtningene kom også til udtryk ved et pressebesøg på Kløvermarken i marts 1946, hvor han talte om flygtningenes kulturelle opdragelse. Flygtningene var, forklarede han, bønder, der var "utrænede i selvstændig tænkning" og som "i det hele [var] primitive". Flygtningene var desuden et "fremmedelement", danskerne ikke burde have kontakt med: "Al-

lerede igangsættelsen af en egentlig forsorg for de tyske flygtninge indebærer en stor fare for dette" måtte han beklagende konstatere.¹⁰⁷

Johs. Kjærbøll, chefen for Flygtningeadministrationen, og den mand der skulle organisere forsorgen for de tyske flygtninge, udtrykte altså principiel modstand mod sin egen opgave. I et samtidigt udkast til foredrag for luftværnscheferne erklærede Kjærbøll desuden, at behandlingen af flygtningene skulle være "spartansk", men uden at de siden hen med berettigelse ville kunne kritisere den.¹⁰⁸ Kjærbølls linie var udtryk for en ren politisk opfattelse af situationen: Han ønskede ikke, at flygtningene blev en del af den danske befolkning, og han mente ikke, at de skulle have det bedre end nogen dansk borger.

Tonen var i det hele taget uforsonlig, og Kjærbøll synes at have haft opbakning til sin hårde kurs i den danske befolkning, der stadig nærrede et blindt tyskerhad så kort tid efter besættelsen. Til sin eftertid forklarede Kjærbøll i 1959, at "behandlingen skulle være human, men gæstfriheden ikke for stor".¹⁰⁹

Johs. Kjærbøll døde i 1973 i en alder af 87 år. Han ligger på Vestre Kirkegård i København – få hundrede meter fra gravene med mange tusinde tyske flygtninge. Harald Nielsen døde i 1966 i en alder af 60 år. Det hårde ophold i de tyske tugthuse havde gjort en ende på hans liv, skrev *Land og Folk*.¹¹⁰ Efter sit job som lejrchef vendte han tilbage til livet som arbejder og faglig aktivist. Han ønskede ikke nogen større administrativ stilling. De var begge enige om, at arbejdet med de tyske flygtninge havde været deres livs mest givende opgave.¹¹¹

Om flygtningene i Danmark blev udsat for en unødvendig hård behandling er vel i bund og grund – dengang som nu – et holdningsspørgsmål. Men vi lader forfatteren Tove Ditlevsen få det sidste ord. Midt under den ophedede debat i marts 1946 skrev hun under overskriften *Det uartige ord* et indlæg i *Politiken*, hvori hun appellerede til en større grad af "medlidenhed" med flygtningenes skæbne:

"Vi lever i en mørketid, langt dybere end under besættelsen, langt mere alvorlig. Det er tåbeligt at tro, at de instinkter, Hitler med så stort held talte til hos det tyske folk, ikke også findes hos os selv. Tåbeligt at tro, det ene folk er bedre, eller blot anderledes end det andet".¹¹²

Noter

- 1 Theodor Schieder: Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, bd. 1, 1953, s. 19E og 40E.
- 2 Arne Gammelgaard: Mennesker i en malstrøm, 1981, s. 126.
- 3 Gieses beretning fra 1964. Her citeret fra Henrik Havrehed: De tyske flygtninge i Danmark 1945-47, 1987, s. 38.
- 4 Ibid., s. 29. Se f.eks. Günther Grass: Im Krebsgang, 2002, hvor flugten over Østersøen beskrives.
- 5 Luftværnschefen for Storkøbenhavn (herefter Lvch.): 18/7 1945 177A (Landsarkivet for Sjælland. Herefter LAS).
- 6 Henrik D. Gautier: Beslaglæggelsen af københavnske skoler til indkvartering af tyske sårede og flygtninge 1945, Historiske Meddelelser om København, 1995, s. 173f.
- 7 Claus Moldt: Skolen og Flygtningene, Merete Nordentoft & Aage Svenstorp: Og Hverdagen skiftede – Skolen i de onde Aar, 1946, s. 155f.
- 8 Henrik Havrehed som ovenfor anført, s. 59.
- 9 Flygtningeadministrationen (herefter Fl.adm.): Flygtninge i Danmark 1945-49, 1950, s. 27. Værket er administrationens redegørelse for arbejdet med tyske og allierede flygtninge efter befrielsen.
- 10 Statens civile Luftværn: Love og bestemmelser, bd. 2, 1945, s. 143f.
- 11 Claus Moldt som ovenfor anført, s. 155.
- 12 Flygtningeadministrationens arkiv: Sanitetstjenesten (San.tj.), 443/45 Østre Borgerdyd og 514/45 Buddingevej (Rigsarkivet).
- 13 Feks. San.tj.: 456/45 Sølvgade, 472/45 Husum, 473/45 Emdrup og 488/45 Sønderjyllands Allé.
- 14 San.tj.: 524/45.
- 15 San.tj.: 525/45.
- 16 Politiken 21/6 1945; Lvch., 9/8 1945 177A 4429.
- 17 San.tj.: 520/45.
- 18 San.tj.: 521/45, Indberetning af 19/5 1945.
- 19 San.tj.: 507/45.
- 20 San.tj.: 506/45, Indberetning af 9/9 1945.
- 21 San.tj., 468/45, "Et Eksempel blandt mange", s. 5,
- 22 Fl.adm.: 1950, s. 107.
- 23 San.tj.: 488/45.
- 24 San.tj.: 493/45.
- 25 San.tj.: 492/45.
- 26 Fl.adm.: 1950, s. 164.
- 27 Kirsten Lylloff: Kan lægeløftet gradbøjes?, Historisk Tidsskrift bd. 99, 1999, s. 59. Her henvises desuden til Kirsten Lylloffs øvrige indlæg om dødsfald blandt de tyske flygtninge i Danmark: Svar på Thorkild Frederiksens indlæg, Historisk Tidsskrift bd. 100, 2000, s. 233-37; Dødsårsager for tyske flygtningebørn i 1945, Ugeskrift for læger nr. 9, 28/2 2000, s. 1227-30; Inter Arma Caritas, Historisk Tidsskrift bd. 102, 2002, s. 97-123; Lægeforeningens dilemma, Bibliotek for Læger nr. 3, 2003, s. 203-23.
- 28 San.tj.: 434/45.
- 29 F.eks. Politiken 31/5 1945; Ekstrabladet 19/7 og 28/7 1945; Henrik Havrehed som ovenfor anført, s. 65 og Bent Jensen: De fremmede i dansk avisdebat, 2000, s. 328.
- 30 Skoledirektørens henvendelse kendes fra Meldahls skrivelse til Luftværnschefen, hvori han kommenterede denne henvendelse, 17/7 1945 177C.
- 31 Lvch.: 18/7 1945 177A.
- 32 Henrik Havrehed som ovenfor anført, s. 65.

- 33 Claus Moldt som ovenfor anført, s. 157.
- 34 Lvch.: 1/3 1946 177A, Oplysninger vedrørende den tyske Flygtningeadministration indenfor Storkøbenhavn.
- 35 Lvch.: 11/2 1946 177E. Socialtjenesten på Frederiksberg henstiller det samme 3/12. 4/12 1945 177D.
- 36 Lvch.: 1/3 1946 177A, Oplysninger vedrørende den tyske Flygtningeadministration indenfor Storkøbenhavn.
- 37 Edith Barth: C'est la vie – So ist das leben, 1996, s. 78.
- 38 Theodor Müller: Flüchtlingslager Kløvermarken, 1947, bilag, (upubl.).
- 39 Lvch.: 17/2 1949 177A.
- 40 Fl.adm.: 1950, s. 306f.
- 41 Fl.adm.: 1950, s. 305 og dagspressen 21/6 1945.
- 42 3/1 1946 177D.
- 43 Kløvermarkens arkiv: skrivelser til Luftværnschefen, Udateret, LAS.
- 44 Land og Folk 6-7/2 og 29/11 1966.
- 45 Lvch.: 11/10 1945 177D.
- 46 Lvch.: 3/1 1946 177D.
- 47 Walther Franz: Kløvermarken, 1947-49, s. 132 (upubl.).
- 48 Ibid., s. 50.
- 49 Flygtningeadministrationens arkiv (Fl.adm.s arkiv): 705-448, Visitationssagen 8/4 1946, Notat af 23. maj 1946. Københavns Vagtværn blev oprettet i den politiløse tid under besættelsen. Vagtværnet var efter befrielsen underlagt Københavns Politi. Dets sidste funktion var at bevogte Kløvermarken. Værnet ophørte i forbindelse med de store hjemsendelser af flygtningene i 1947. Om Københavns Vagtværn, se f.eks. Claus Bundgaard Christensen: På vagt i en lovløs tid, Fortid og Nutid bd. 2, 2001, s. 91-109.
- 50 Kløvermarken, Allgemeiner Briefwechsel, 25/12 1945.
- 51 Eksempelvis Lvch.: 11/4 1946 177B og Københavns Vagtværn: Diverse Sager, Visitationen på Kløvermarken 8. april 1946, LAS.
- 52 Lvch.: 23/12 1947 177B.
- 53 Walther Franz som ovenfor anført, s. 50.
- 54 Lvch.: 27/10 1948 177O.
- 55 Kløvermarken: Meddelelser til lejrlederne i de tyske flygtningelejre i Storkøbenhavn, nr. 19, 5/2 1946.
- 56 Her fra Kløvermarken: Pastor Aage Poulsens arkiv, Beretning til Luftværnschefen af 11/4 1946.
- 57 Københavns Vagtværn: Diverse Sager, Visitationen på Kløvermarken 8. april 1946.
- 58 Lvch.: 4/10 1946 177D.
- 59 Københavns Vagtværn: Journalsager, 22-343.
- 60 Fl.adm.s arkiv, 705-448: Visitationen 22/3 1947.
- 61 Lvch.: 22/10 1946 177O1.
- 62 Fl.adm.s arkiv: 702-705 og Lvch., 16/1 1947 177B.
- 63 Fl.adm.s arkiv: 702-705, Påtegning af 6/2 1947.
- 64 Fl.adm.s arkiv: Pk. 137, Lejrlederne og arbejdet i Storkøbenhavns flygtningelejre.
- 65 Lvch.: 31/7 1948 177A.
- 66 Lvch.: 24/7 1948 177A.
- 67 Politiken, 27/2 1946.
- 68 Politiken, 28/2 1946.
- 69 San.tj.: 539/46, Indberetning fra besøg 22-23/12 1945. Anæmi skyldes vitaminmangel.
- 70 Her er medregnet et dødsfald af dyspepsi. Lægerne anførte ofte afmagring og svækkelse som dødsårsager.
- 71 Kløvermarken: Lejrkartotek, Totenregistratur.

- 72 Den i lægerapporten almindelige betegnelse for ernæringsforstyrrelser.
- 73 Kløvermarken: Dagsrapporter vedr. lægebesøg.
- 74 Politiken, 28/2 1946.
- 75 Politiken, 1/3 1946.
- 76 Politiken, 16/3 1946.
- 77 Fl.adm.s arkiv: 705-448, Oplysninger til brug for udfærdigelse af replik i anledning af sagsøgtets svarskrift.
- 78 Kløvermarken: Lejrkartotek.
- 79 Kløvermarken: Lejrkartotek, Totenregistratur.
- 80 Fl.adm.s arkiv: 705-448, Oplysninger til brug for udfærdigelse af replik i anledning af sagsøgtets svarskrift.
- 81 Fl.adm.s arkiv: 705-448, Dom i sagen Chefen for Flygtningeadministrationen, minister Johs. Kjærboel [...] mod arkitekt Poul Henningsen.
- 82 Kløvermarken: Meddelelser til lejrlederne om de tyske flygtningelejre i Storkøbenhavn, nr. 48, 5/10 1946. Lvch., 22/10 1946. Referat af mødet 2. oktober 1946. 22/10 1946 177O1.
- 83 Walther Franz som anført i note 47, s. 47.
- 84 Theodor Müller som ovenfor anført, s. 18; Walther Franz som ovenfor anført, s. 81.
- 85 Lvch.: 8/6 1946 177C.
- 86 Walther Franz som ovenfor anført, s. 132.
- 87 Kløvermarken: Lejrdomstolen, Domsbilag nr. 77.
- 88 Fl.adm.: 1950, s. 226f.
- 89 Fl.adm.s arkiv: Pk. 137, Udateret udkast til foredrag for Luftværnscheferne (bedømt på indre kriterier til begyndelsen af 1946)
- 90 Lvch.: 12/7 1946 177A.
- 91 Poul Lehmann: Schule und Erwachsenenbildung in den Flüchtlingslager, Poul Lehmann, Weg und Schicksal der deutschen Flüchtlinge in Dänemark, 1976, s. 149f. (upubl.)
- 92 Klaus Schulte: Nachexil im Exil, Einhart Lorenz m.fl. (red.), Ein sehr Trübes Kapitel?, 1998, s. 339.
- 93 Walther Franz som ovenfor anført, s. 47.
- 94 Lvch.: 30/6, 12/7, 21/8, 24/8 og 27/8 1945 177D.
- 95 Jef Jepsen: Deutsche Nachrichten, Steffen Steffensen: På flugt fra nazismen, 1986, s. 596; Henrik Havrehed som ovenfor anført og Lehmann: Deutsche Nachrichten, Lehmann som ovenfor anført.
- 96 Fl.adm.s arkiv: Pk. 87, Brev af 5/4 1946.
- 97 Deutsche Nachrichten nr. 18, 13/5 1946.
- 98 Fl.adm.s arkiv: Pk. 87, Program for 1. maj 1946.
- 99 Kløvermarken: Skrivelser fra Luftværnschefen, Mitteilungen für das Flüchtlingslager Kløvermarken, 1/6 1945. Alle på 20 år og derover var stemmeberettigede.
- 100 Franz som anført i note 47, s. 116.
- 101 Det ses f.eks., da en flygtning hævder, at "næsten alle børn under 5 år er døde", Lvch.: 7/8 177D 1946.
- 102 Lvch.: 2/8 1946 177D. Der findes kun et referat af brevet.
- 103 Der er søgt efter materiale i følgende arkiver: Kløvermarken, Lejrdomstolen, Kartotek over straffede flygtninge og Domsbilag nr. 77. Ingen med hendes navn ses at være straffet i perioden.
- 104 Lvch., 22/8 1946 177D.
- 105 Fl.adm.s arkiv, 701-169.
- 106 Fl.adm.s arkiv: pk. 137, Udateret manuskript (bedømt på indre kriterier til omkring marts 1946).
- 107 Fl.adm.s arkiv: pk. 137, Tale ved pressemødet den 5. marts 1946.

- 108 Fl.adm.s arkiv: pk. 137, Udateret udkast til foredrag for Luftværnscheferne. (bedømt på indre kriterier til begyndelsen af 1946)
- 109 Johs. Kjærboel: Modvind og medbøer, 1959, s. 207.
- 110 Land og Folk, 29/11 1966.
- 111 Kjærboel, 1959, s. 224 og Land og Folk 6-7/2 1966.
- 112 Politiken 9/3 1946.

6 Kastrupfortet

En interneringslejr for tyske flygtningebørn, 1945-1947

Kirsten Lylloff

De tyske flygtninges ankomst til Danmark i de sidste måneder af 2. Verdenskrig blev, såvel af de danske myndigheder som af den danske befolkning, betragtet som endnu et overgreb mod Danmark fra den tyske besættelsesmagts side.¹ Det blev betragtet som unational optræden på nogen måde at hjælpe flygtningene, som helt overvejende bestod af kvinder, børn og gamle, idet den mandlige tyske befolkning mellem 15 og 60 år var blevet tilbage for at blive sat ind i de sidste desperate kampe mod russerne. Det var et stort antal flygtninge, som oversvømmede Danmark, men det var ikke eksorbitant stort i forhold til andre flygtningestrømme i resten af Europa på samme tid.²

Ved ankomsten til Danmark var flygtningene i en forfærdelig forfatning, mange var hårdt sårede, udsultede og syge. Men alligevel var der ingen hjælp fra dansk side, og slet ikke lægehjælp.³ Den afvisende holdning var ikke udsprunget af afmagt over for den overmægtige opgave med det store antal flygtninge. Holdningen var også til stede, da der kun var få tusinde flygtninge i marts 1945. Det kostede mange flygtninge livet. I løbet af 1945 døde over 13.000, halvdelen før 5. maj og resten efter 5. maj 1945. 7.000 var børn under fem år svarende til en trediedel af alle flygtningebørn i denne aldersgruppe. 3.000 flygtningebørn under et år, dvs. over 90 pct. af spædbørnene, døde i Danmark i 1945. Mange var født her i landet. Først fra foråret 1946 mindskedes spædbarnsdødeligheden væsentligt.

Inden befrielsen havde det været besættelsesmagtens øverste repræsentant i Danmark, den rigsbefuldmægtigede Werner Best, som havde haft ansvaret for organiseringen af flygtningenes ophold. Han havde til det praktiske arbejde kunnet råde over den her i landet stående tyske Værnemagt, som havde forsøgt at klare de rent praktiske opgaver med at skaffe mad og tag over hovedet til flygtningene. Det sidste var sket ved at beslaglægge næsten alle de københavnske skoler, alle sportshaller og mange fabriksbygninger til de over 100.000 flygtninge, som befandt sig i selve Københavnsområdet.

Ved befrielsen faldt det tyske apparat sammen, og straks den 5. maj 1945 overtog Modstandsbevægelsen kontrollen med flygtningene. De satte bevåbnede vagter ved alle lejre, og fra dette tidspunkt kunne flygtningene ikke længere forlade deres indkvarteringssted. I de første dage var der totalt kaos, og mange steder blev der ikke ført levnedsmiddelforsyninger frem til lejrene, hvorfor dødstallet i denne periode var meget stort. Fra den 8. maj overtog Statens civile Luftværn den praktiske forsyng for flygtningene, og de forsøgte at bringe forsyninger frem. Der var dog stadig store mangler og forsyningerne var helt utilstrækkelige, hvorfor dødstallene fortsat i sommeren 1945 var meget høje. I lejrene var det ofte alles kamp mod alle for at få del i de få tildelte ressourcer, og den mest udsatte gruppe var af letforståelige grunde mindreårige børn uden voksenledsagelse.

Der kunne være mange grunde til at børn var alene: Moderen kunne være død i Tyskland, på flugten eller i en dansk flygtningelejr. De kunne også være kommet væk fra deres mor under flugten, eller de kunne være blevet væk i en flygtningelejr i København. Flygtningene blev nemlig ustandseligt flyttet rundt i det første år af deres ophold her i landet, fordi danskerne ville have frigivet de beslaglagte bygninger, især skolerne. Fra årsskiftet 1945-46 oprettedes store barakbyer, hvor efterhånden de fleste flygtninge blev samlet, men inden de var kommet så langt, havde de skiftet opholdssted talrige gange. Hvis enten moderen eller hendes børn havde været syge på det tidspunkt, hvor flytningen havde fundet sted, var der stor sandsynlighed for, at mor og barn var blevet flyttet til forskellige lejre. Da der ikke var nogen præcis registrering af flygtningene, var det meget svært at finde og genforene børn med deres mødre, specielt for de børn, der var så små, at de ikke selv kunne oplyse navn og fødselsdato.

Det er aldrig registreret, hvor mange flygtningebørn, der befandt sig i Danmark uden voksne pårørende, endsige hvor mange, der var kommet væk fra deres familie, men som genfandt den i Danmark. Mit skøn er, at der var mellem 5. og 10.000 uledsagede flygtningebørn i Danmark i 1945. Det mest sandsynlige er omtrent 10.000 børn.⁴

De københavnske børnelejre

Tyskerne havde inden 5. maj 1945 samlet 200 uledsagede småbørn på Rysensteens Gymnasium på det indre Vesterbro i København.⁵ Som leder for børnene havde tyskerne udnævnt den tyske flygtning Dorothea Goldschagg, og hun fortsatte også som tysk lejrleder efter befrielsen.⁶ Hun har efterladt sig mange spor i de danske arkiver, fordi hun forsøgte at råbe de danske myndigheder op for at få dem til at indse, hvor elendige børnenes forhold var. Hun formåede også at gøre overlæge K.F. Meldahl fra Københavns Sanitetstjeneste

opmærksom på de dårlige forhold, som kostede mange småbørn livet, ikke alene på Rysensteen, men også i andre københavnske flygtningelejre. Pga. Meldahls utrættelige indsats lykkedes det i juli-august 1945 at få de mest udsatte børn, 165 uledsagede småbørn, overført til to lokaliteter i Nordsjælland - Ølsted kro og Kregme badehotel - hvor børnene havde det forholdsvis godt.⁷

Lejrene var ubevogtede, og der var ikke andre flygtninge end børnene og deres plejepersonale. Dorothea Goldschagg fulgte med som lejrleder i Ølsted. I efteråret 1945 blev lejren i Kregme nedlagt, da bygningerne ikke kunne opvarmes, og børnene blev overflyttet til Ølsted eller flygtningelejren på Kastrupfortet. Omkring årsskiftet 1945-46 bragte de københavnske aviser nogle "sensationelle" historier om, at Dorothea Goldschagg i Tyskland havde været topnazist og en ledende person i de nordtyske koncentrationslejre.⁸ Det var rigtigt, at hun havde været medlem af partiet, hvad hun aldrig havde skjult, mens det øvrige synes at have været fri fantasi.

Men Flygtningeadministrationen og specielt lederen af denne, Johannes Kjærbo, som ikke brød sig om flygtninge, der ikke bøjede ryggen og takkede ydmygt for den tildelte behandling, benyttede lejligheden til at komme af med den besværlige lejrleder. Hun blev indsat på Sundholm, hvor hun tilbragte det næste halve år i selskab med danske kvindelige fanger, der var interneret pga. mistanke om kollaboration med tyskerne. Det danske politi fandt dog ikke noget kriminelt ved hende overhovedet, og hun blev løsladt og overført til den tyske flygtningelejr på Kløvermarken i sommeren 1946. De fire kr. og to øre, hun havde fået udbetalt for sit arbejde under opholdet på Sundholm, blev af de danske lejrmyndigheder returneret til Sundholm med en bemærkning om, at tyske flygtninge ikke fik løn for deres arbejde, hverken i eller uden for lejrene.

Ølstedlejren fortsatte nogle få måneder efter fjernelsen af fru Goldschagg, men i april 1946 blev lejren nedlagt og børnene overflyttet til de to store og svært bevogtede børnelejre, Berritzgaard på Lolland og Kastrupfortet på Amager. De små børn kom til Berritzgaard, de større til Kastrupfortet.

Kastrupfortets historie

Kastrupfortet var blevet anlagt i 1886 som en del af forsvarsringen omkring København. Det ligger helt ude i strandengene ved Amager Strand, seks km fra Rådhuspladsen. Fortets areal er fire hektarer, og det er på alle sider omgivet af en 25-60 meter bred og 1,6 km lang voldgrav, som ved den oprindelige udgravning var tre meter dyb, men som nu pga. aflejringer kun er to meter dyb. Den eneste adgangsvej til fortet var helt til 1950'erne en over den nordlige del af voldgraven beliggende bro. I 1922, belært af militære erfaringer fra

I dag ligger Kastrupfortet omgivet af villakvarterer og kolonihaver, og udsigten til Øresund er spærret af træbevoksningen på det opfyldte område, der kaldes Femøren og Tiøren. Men på dette foto fra 1936 ses det, at fortet dengang stadig lå i landlige omgivelser med udsigt il Øresund (Københavns Bymuseum).

1. Verdenskrig, blev fortet opgivet som forsvarsværk. Københavns Kommune erhvervede i 1925 området. I 1933 åbnede det som folkepark med udskænkingssteder og forlystelser; men i 1940 overtog det tyske militær området, og det blev lukket af for offentligheden.

I tiden lige før Kapitulationen befandt der sig på fortet en kommandostation for det tyske luftværn, et snedker- skrædder-, skomager- og mekanikerværksted, og fra marts 1945 også et tysk krigslazaret for lettere sårede soldater. Det tyske luftværn og samtlige værksteder forlod fortet 8. maj 1945, og tilbage var kun krigslazarettet. Samtidig besatte frihedskæmperne fortet, og nogle slog sig endda mere permanent ned med deres kærester. I begyndelsen af juli 1945 nedlagdes også krigslazarettet, og i august 1945 oprettedes på fortet en tysk børneflygtningelejr. Frihedskæmperne rømmede først området i slutningen af august og det betød, at der en kort overgang var både tyske flygtningebørn og danske frihedskæmpere på Kastrupfortet samtidig.

Fra august 1945 var det modstandsbevægelsen, der sørgede for bevogtningen af flygtningelejren, indtil denne i efteråret 1945 blev overtaget af Københavns vagtværn, bistået af CB-værnepligtige. Overgangen til børneflygtningelejr var sket så hurtigt, at der i den første tid fandtes et skur med skarp

ammunition og håndgranater foruden andet krigsmateriel, såsom tanks, projektorer, artillerivogne og forskelligt værktøj. Alt blev dog fjernet i slutningen af august af mandskab fra Hærens Våbenarsenal. Fortet fungerede som børneflygtningelejr frem til januar 1947, hvor børnene blev sendt tilbage til Tyskland. Fortet blev i maj 1947 tilbagegivet Københavns Kommune. Kommunen forsøgte at genoplive stedet som forlystelsespark men uden større held, og i dag henligger det som offentligt udflugtsområde. Det blev i 1988 fredet som fortidsminde.⁹

Flygtningelejrens oprettelse

I slutningen af juli 1945 skrev K.F. Meldahl til Københavns overborgmester for at få tilladelse til at anvende Kastrupfortet som børnelejr for 300 uledsagede tyske flygtningebørn.¹⁰ De eneste, som for alvor modsatte sig dette projekt, var Modstandsbevægelsens afsnit IV, som indtil da havde okkuperet området. Deres protester blev dog ikke hørt, i stedet overtog de bevogtningen af lejren, og til den danske lejrleders irritation mente de sig desuden berettiget til at blande sig i, hvem der skulle anbringes i lejren og hvordan den skulle ledes.

Samtidig blev man opmærksom på endnu et børneproblem blandt flygtningene i Københavnsområdet: syge mødre, som egentlig skulle indlægges på de tyske lazaretter, ville meget nødtigt efterlade deres mindreårige børn alene i lejrene. Nogle lazaretter tillod derfor i et begrænset omfang, at børnene kunne følge med, hvilket selvfølgelig ikke gavnede de kaotiske forhold, der på det tidspunkt herskede på lazarettene. Således var der på lazarettet på Strandvejskolen 12 syge mødre med i alt 20 raske børn. Det besluttedes derfor, at børn, som midlertidigt ikke kunne passes af deres pårørende, f.eks. pga. sygdom, skulle anbringes på Kastrupfortet. Desuden blev børn, hvor man skønnede, at de pårørende ikke ville eller kunne passe dem, uden større sagsbehandling overflyttet til Kastrupfortet, og i begyndelsen af august udvidede man yderligere personkredsen, der kunne anbringes på Kastrupfortet, idet mødre med nyfødte spædbørn blev udskrevet direkte fra fødeklubben hertil.

I flygtningelejrene var der meget lidt dansk personale ud over vagtmandskabet, som befandt sig udenfor pigtråden. Normalt var der kun en dansk lejrleder og ikke andre danskere indenfor pigtråden. Dette gjaldt også for Kastrupfortet. I lejrene var der en tysk lejrleder. På papiret var det flygtningene, som havde valgt ham/hende, i realiteternes verden var det normalt en af de tyske flygtninge, som var udpeget af den danske administration. Således også på Kastrupfortet.

Den tyske lejrleder var i et og alt underkastet beslutninger, som blev truffet af den danske lejrleder, og tvistspørgsmål, som en sjælden gang kom hø-

jere op i systemet, blev altid afgjort til den danske lejrleders fordel. Udpegningen af lejrleder på Kastrupfortet, både tysk og dansk, synes som alt andet omkring oprettelsen af børnejren, at have ligget i hænderne på Meldahl personligt. Dansk lejrleder blev en tidligere vagtchef i Statens civile Luftværn, løjtnant Emil J. Sørensen. Til tysk lejrleder udpegedes en 36-årig tysk Oberleutnant T.¹¹ Han var blevet anbefalet Meldahl af luftværnschefen i Hillerød, idet denne havde haft kontakt med ham som tysk lejrleder i området.

Oberleutnant T. var kommet til Danmark i månederne før Kapitulationen som såret, og han var ved Kapitulationen af tyskerne indsat som lejrleder i Blistrup. Kort efter Kapitulationen blev han lejrleder i en lejr i Rågeleje for 325 halvstore drenge, som ved ankomsten til Frihavnen i de sidste måneder af krigen blev skilt fra deres familie, typisk moderen, for at blive sendt i "Wehrrertüchtigungslager" i Nordsjælland.¹² Dermed havde de i englændernes øjne skiftet status fra at være civile flygtninge til at være en del af den tyske *Wehrmacht*, og de blev derfor sendt alene tilbage til Tyskland, mens resten af deres familie blev her i landet.

Da børnene fra lejren i Rågeleje i slutningen af juli 1945 med skib blev sendt tilbage til Tyskland ved englændernes foranstaltning, blev Oberleutnant T. og tre tyske underofficerer hentet fra borde kort før afsejlingen, og Oberleutnanten indsattes som lejrleder på Kastrupfortet med de tre øvrige som hjælpere. Forhandlingerne om demilitarisering af Oberleutnanten og hans medhjælpere foregik direkte mellem englænderne og Statens civile Luftværn, efter anmodning fra Meldahl.

Fra august 1945 begyndte indflytningen af tyske flygtningebørn i Kastruplejren, og i løbet af de følgende måneder overflyttedes omkring 500 børn fra københavnske lejre til fortet. De første indflyttere, og samtidig det største samlede kontingent af børn, ca. 200, overflyttedes fra Rysensteens Gymnasium til Kastrupfortet i begyndelsen af august 1945. Men registrering af de uledsagede børn i København gennem lejrlederne og Kontoret for tyske flygtninge var ikke effektivt, så i september 1945 sendte Meldahl en mand fra Sanitetstjenesten rundt til samtlige københavnske lejre for at opspore børn, der var uden beskyttelse af voksne. Det blev samtidigt indprentet, at kun børn, som absolut ingen voksne flygtninge tog sig af, skulle overflyttes til Kastrupfortet.

Bygninger

Ved børnenes indflytning i 1945 var der 13 barakker af meget forskellig størrelse, strækkende sig fra 32 m² til 350 m². De fleste bygninger var dog små, idet ni af bygningerne var mindre end 86 m². Der var i alt 1.474 m² under tag, incl. kontorer, værksteder og sygestuer. Derudover fandtes der en stor

To af de bygninger, der stadig afslører Kastropfortets oprindelige formål, er kasematerne midt i området. Her blev tidligere opbevaret krudt. Denne del af fortet blev dog ikke benyttet i lejrens tid som børneflygtningelejr (Københavns Bymuseum).

hal, som oprindelig var radiobillbane. Den kunne ikke opvarmes, og den var på alle sider omgivet af store vinduesflader. Hallen kunne pga. dette ikke bruges til beboelse, og blev i foråret 1946 af de oprindelige ejere flyttet til en anden lokalitet.¹³ Ved optællingen af flygtningene 15. januar 1946 var der 567 flygtninge på disse knap 1.500 m².

De sanitære installationer var meget primitive og bidrog formentlig til den høje forekomst af mave-tarminfektioner, som den tilsynsførende danske læge i december 1945 indrapporterede. Der var syv toiletter med afløb til septictank, som konstant var overbelastede og 10 gammeldags spandelatriner, der blev tømt ved den kommunale natrenovation en gang ugentligt. I januar 1946 fandt man dog dette uantageligt og opstillede derfor flere spandelatriner, således at antallet nu var oppe på 40. Bortset fra et WC til vagtmandskabet og to til sygestuen nedlagdes samtlige WC'er, da man mente, at børnene, hvis der var et valg, ville foretrække de rigtige toiletter og dermed forstærke overbelastningen af septictankene. Samtidig gav man tilladelse til at nedkule affaldet fra tøndelatrinerne i en indhegnet grav på selve Kastropfortets område.

Sundhedskommissionen i København ville imidlertid ikke tillade vandklosetter med de dårlige afløbsforhold, der var, og et par måneder senere blev

de sidste vandklosetter derfor erstattet med tøndelatriner. Flygtningeinspektørerne påtalte ved inspektionen den 23. april 1946 det kritisable system med de åbne spande, som de fandt uheldige i sommervarmen.¹⁴ Der skete dog ikke noget før i juni 1946, hvor Sundhedskommissionen igen havde været på besøg og set, hvordan latrinen blev tømt ud på fortets grund. Man kan let forestille sig den stank, der må have været omkring denne åbne grav med latrin fra 5-600 personer, og Sundhedskommissionen krævede da også, at denne praksis blev standset øjeblikkeligt. En tømning af latrinerne skulle ske ved den kommunale tømningsordning, og latringruberne skulle straks kastes til. Det skete derpå indenfor nogle få dage.

Med hensyn til badeforhold, var der til de 500 børn et rum på 22 m² med 10 brusere, hvad der var væsentligt bedre end i de fleste almindelige flygtningelejre. Kastrupfortet lå som omtalt helt ude i strandkanten, og den danske lejrleder søgte flere gange i foråret og sommeren 1946 om tilladelse til, at børnene måtte bade fra badestranden tidligt om morgenen, når ingen danskere var i nærheden.¹⁵ Hun havde endog sikret sig, at lederen af bevogtningstjenesten var positivt indstillet til planen. Ansøgningen blev imidlertid ikke imødekommet, idet man henviste til, "at der ikke er hjemmel til at gennemføre det ansøgte".

Flygtningeadministrationens overordnede politik var nemlig under hele den periode, hvor flygtningene opholdt sig her i landet, at de ikke måtte komme uden for pigtrådshegnet, og det gjaldt også børn, uanset deres alder.

Mødre med nyfødte

Det var fra starten meningen, at flygtningemødre med nyfødte på ottendedagen efter fødslen skulle udskrives direkte fra de tyske fødeklinikker til Kastrupfortet til nogle ugers rekreation. Derpå skulle de tilbage i de ordinære flygtningelejre. På Kastrupfortet var de ledsaget af deres evt. øvrige børn. Der var beregnet 86 pladser til fødepatienter. Begrundelsen for denne forlægning var den høje dødelighed blandt spædbørn, mødrenes problemer med at tage sig af resten af børneflokkene i de ordinære lejre og muligheden for hurtig udskrivning fra fødeklinikkerne, således at man ikke skulle udvide kapaciteten på fødeklinikkerne.¹⁶ Men allerede i slutningen af august blev nogle af mødrene med spædbørn ført tilbage til deres oprindelige lejr, fordi den tyske lejrleder mente, at de stjal fra de andre og uretmæssigt tilegnede sig mere mælk, end der tilkom dem.¹⁷

I oktober 1945 forlod man helt ideen med at anbringe nybagte mødre på Kastrupfortet, idet man begrundede det med, at kulden gjorde opholdet ubehageligt for mødrene, og at kvinderne skabte uro i lejren. Der er ingen tvivl om, at Oberleutnant T. var utilfreds med, at kvinderne blandede sig i hans

opdragelsesmetoder af de uledsagede børn, og en indberetning fra den tyske lejrlege fra oktober 1945 bekræfter, at den manglende opvarmning af barakerne var risikabel for spædbørnene. Han kunne således fortælle, at 90 pct. af spædbørnene led af forkølelse, mens to var indlagt på lazaret med alvorlig lungebetændelse. Kvinder og spædbørn blev med dags varsel fjernet fra lejren, men da Sanitetstjenesten ikke mente, at mødrene var i stand til at passe deres større børn samtidig med deres nyfødte, foreslog man at de større søskende først blev flyttet tilbage til moderens lejr efter en måneds tid.¹⁸

Anbringelse af større børn af disciplinære grunde

I nogle enkelte tilfælde blev børn så dårligt behandlet af deres pårørende, at lejrlederen eller andre flygtninge anmodede om, at børnene blev fjernet. Dette skete derpå uden videre og uden vidtløftig sagsbehandling.

Således blev fra en lejr i Gentofte en forældreløs 13-årig pige, der blev passeret af en tante, ”sådan mishandlet af tanten, at hele lejren ønsker at barnet bliver flyttet til vajsenhuset i Kastrup, så hun endelig kan falde til ro. Pigen selv er også indforstået med flytningen”.¹⁹ Luftværnschefen ønskede på baggrund af henvendelsen en undersøgelse af sagen, og bad Socialtjenesten i Gentofte om at undersøge forholdene. Det blev nu en meget kort undersøgelse, for den ansatte i Socialtjenesten skrev kortfattet tilbage, ”at man af lejrlederen og det øvrige personale har fået bekræftet, at pigen ikke har det godt under sin tantes varetægt, hvorfor man kan anbefale, at hun overflyttes til en lejr for forældreløse børn”. Hvilket herefter skete.²⁰

I nogle tilfælde blev Kastrupfortet brugt som disciplinærstraf overfor halvstore børn i andre lejre, hvis de ikke ville indordne sig under lejrens regulativ, også selv om de havde pårørende i den lejr, hvor de boede. Således blev f.eks. to 16-årige overflyttet fra Dragørlejren, fordi de var rømmet fra lejren og først var dukket op et døgn senere.²¹ De to drenge voldte i det hele taget Kastrupfortets tyske lejrleder stort besvær, og de var til stadighed i konflikt med ham. Han prøvede derfor med henvisning til deres ulydighed og dårlige indflydelse på de øvrige børn at få dem tilbage til deres oprindelige lejr, men dette synes han ikke at have haft held med.

I indberetningerne til luftværnschefen var ikke angivet, hvori drengenes ulydighed bestod, bortset fra, at de havde kaldt lejren militaristisk og nazistisk, og at den ene af dem talte perfekt dansk og havde overtalt CB-vagten til at lukke sig ind og ud af lejren uden passerseddel. Den anden skulle efter nogle kammeraters udsagn være blevet indlagt på lazaret med rheumatisme, som følge af at have været straffet med tre ugers ophold i lejrens bunker. Hvorfor han var blevet straffet, forlød der ikke noget om.

Fra Kastrupfortets volde var der en fremragende udsigt til de omkringliggende huse, og til stranden, som flygtningebørnene ikke måtte benytte. Fra anbringelsen i 1945 til afrejsen i januar 1947 måtte børnene blive på fortets område, som det var strengt forbudt at forlade (Københavns Bymuseum).

Sagen var faktisk blevet indrapporteret tidligere til luftværnschefen af den tilsynsførende fra Socialtjenesten i København, men der synes ikke at have været megen medlidenhed med drengene.²² Ifølge Socialtjenestens inspektør, der jo burde have grebet ind overfor de uacceptable metoder, som lejrlederen anvendte, bestod deres forbrydelse i, at de skabte uro i lejren. Den ene havde beskyldt lederen for nazi-metoder, og den anden havde været rømmet fra lejren. De var ifølge den tilsynsførende ”idømt stuearrest i syv dage. Den værste af drengene er anbragt i en særlig for dette øjemed indrettet celle”. Ifølge inspektøren var straffen passende.²³

I en anden sag blev en 16-årig dreng, som var uden pårørende i Danmark, overført til Kastrupfortet fra lejren på Lindegårdsskolen på den stedlige tyske lejrleders foranstaltning med begrundelsen, at han havde forladt lejren uden passerseddel, og var blevet pågrebet af CB’ere uden for lejren.²⁴

En endnu mere særpræget sag drejede sig om en 16-årig dreng.²⁵ Han var i august 1945 som forældreløs blevet overført fra lejren på Øresundsvejens skole til Kastrupfortet. Han var nu ikke forældreløs, for på Øresundsvejens skole havde han en mor og fire mindre søskende. Efter en måneds ophold på Kastrupfortet fik han lov at vende tilbage til familien, og drengen blev i september 1945 tilbageflyttet til Øresundsvejens skole. Men mindre end fjorten

dage efter tilbageflytningen skrev den danske lejrleder til luftværnschefen og bad ham om at flytte drengen tilbage til Kastrupfortet. Begrundelsen lød:

”Vi har 140 kvinder og 26 mænd og deraf er nævnte [den 16-årige] den yngste og flotteste, så han er svært ombejlet af de mange unge fruer, han har en ny hver dag. Da jeg af moralske grunde, syntes det ikke er godt for drengen, der ikke er fyldt 16 år [det var han nu] og han tilmed er ugidelig til at arbejde, mener jeg det er bedst at han kommer i en anden lejr, det ville være bedst for drengen selv”. Også drengen skrev et brev til luftværnschefen, hvor han udbad sig en forklaring på, hvorfor han igen skulle fjernes fra sin mor og sine søskende; men det hjalp ham ikke. Han blev endnu engang overflyttet til Kastrupfortet. I januar 1946 blev han overført fra Kastrupfortet til Kløvermarken, hvor resten af hans familie formentlig befandt sig.²⁶

Så sent som i marts 1946 blev tre forældreløse drenge på 14, 15 og 16 år overflyttet fra Kløvermarken til Kastrupfortet på foranledning af en indberetning fra den tyske lejrleder i Kløvermarken.²⁷ Drengene boede i samme barak og havde nægtet at bære tomme madspande tilbage til køkkenet. Efter tre ugers forgæves forsøg på at overtale dem til at udføre dette arbejde fremhævede ”Stubenältester”, at ”uopdragne drenge hører til i en opdragelseslejr”. Lejrlederen mente åbenbart det samme, for de tre blev overført til Kastrupfortet.

Anbringelse af børn, hvis mødre var i straffelejr

En almindelig straf for kvindelige flygtninge, der begik småkriminelle handlinger som tyveri, klammeri med andre lejrboere o.lign., eller som fraterniserede med danskere, var at anbringe dem i en såkaldt særlejr. Forholdene i disse særlejre var endnu barskere end i de almindelige flygtningelejre, og lejrene var derfor uegnede for børn. Kvindernes børn blev i København midlertidigt anbragt på Kastrupfortet, mens mødrene tilbragte flere måneder i særlejr. Det var dog ikke alle danske øvrighedspersoner, som var tilfredse med den ordning:

Således klagede i marts 1946 den tilsynsførende læge for Baggersmindelejren - som var en sådan særlejr - til Meldahl over, at to indsatte kvinder havde måttet aflevere henholdsvis fire børn i alderen 3-9 år og fem børn i alderen 3-13 år til Kastrupfortet.²⁸ Lægen var især ”opbragt over fremgangsmåden: En jurist i Kbhvn får sagen forelagt - og uden at mødrene afhøres falder dommen fra hans side. Jeg vil også mene, at det er en ejendommelig form for retspleje, selv om det drejer sig om tyskere. Børnene er måske ikke demoraliserede af mødrene og trænger måske netop til deres mødre i den alder, de har”. Meldahl lovede at bringe sagen højere op, men der ses ikke at være sket noget i den anledning.

I en anden sag blev tre børn i alderen 13-16 år overført til Kastrupfortet, fordi moderen, som af den danske lejrleder, den lokale skolebetjent, blev beskrevet som asocial, egoistisk og hysterisk, efter hans oplysninger var kommet i konflikt med de øvrige lejrbeboere, og derfor måtte anbringes i særlejr.²⁹ Overførslen henholdsvis til særlejr og til Kastrupfortet skete alene på den danske lejrleders henvisning og uden at de implicerede overhovedet synes at have været hørt.

Rømninger fra Kastrupfortet

Det skete jævnlige, at de større drenge slap ud fra lejren og tog sig en tur til en anden flygtningelejr, hvor de havde venner eller pårørende, eller besøgte danske bekendte. Typisk vendte de tilbage til Kastrupfortet senere på dagen eller samme nat. Blev det opdaget, at de havde været uden for lejren, blev de straffet. Men ikke alle rømninger var udtryk for et kortvarigt ønske om at se verden uden for lejren. I januar 1946 rømte to 16-årige drenge om aftenen for at finde vej hjem til Tyskland og deres forældre.³⁰ De slap ud af lejren gennem et hul i hegnet, og flugten tog sin begyndelse ved at de sprang på en sporvogn.

Den førte dem desværre i den forkerte retning, og de endte i Hellerup nord for København. Derfra begav de sig mod Korsør til fods. Natten tilbragte de i en høstak, hvad der, årstiden taget i betragtning, må have været koldt. Den følgende dag nåede de til fods Ringsted, 60 km fra København, men på Ringsted banegård blev de antastet af en CB'er, som bragte dem til flygtningelejren *Pavillon* i Ringsted. Her blev de afhentet af Københavns politi og bragt tilbage til Kastrupfortet. Det var imidlertid ikke første gang, at de to stak af: To uger i forvejen havde de også forsøgt at rømme, men da var de allerede ved sporvognens endestation i Skånesgade på Amager blevet pågrebet af en patruljerende politibetjent og derpå sendt tilbage til Kastrupfortet.

Registrering og journalføring

Der er i arkiverne ingen spor af, at man skulle have ført individuelle journaler vedr. børnene: Det må derfor betragtes som usandsynligt, at det skulle være forekommet. Selvom man antog, at journalerne var blevet sendt til Tyskland sammen med børnene ved hjemsendelsen i januar 1947, blev ikke alle Kastrupfortets børn hjemsendt ved denne lejlighed. Og heller ikke fra de børn, der blev længere tid i Danmark, er der spor af journalmateriale i arkiverne.

Derimod er der i arkivet for Politiafdelingen under Flygtningeadministrationen på Rigsarkivet et kartotek med lejrkort, ordnet alfabetisk efter efternavn og fornavn og ajourført, efterhånden som de tyske flygtninge udrejste over Kolding. Flygtninge, der ikke udrejste over Kolding, som f.eks. de ca.

De fleste flygtningebarakker var placeret på det store åbne, og flade, område for foden af voldene på fortets vestside. På billedet ser man ud over denne store plads med barakkerne (Københavns Bymuseum).

50.000 flygtninge i alle aldersgrupper, der blev sendt over grænsen med påtegningen "Wehrmachtsangehörige" eller "-gefolge", har derimod ikke efterladt sig lejrkort i Rigsarkivet.³¹

Lejrkortene fulgte flygtningene rundt i de forskellige lejre, idet de ved overflytninger skulle følge personen til den nye lejr. Kortene indeholder kun nogle få oplysninger: Navn, fødselsdato, flygtningenummer, lejre, som flygtningene havde været i, fødested, sidste opholdssted i Tyskland, udrejsedato med angivelse af bestemmelseszone, transportnummer og bagagemængde. På kortenes bagsider er noteret, hvilke beklædningsgenstande, der er udleveret til flygtningene under deres ophold i Danmark. Kortene indeholder derimod intet om familiære relationer til andre flygtninge eller adresser på pårørende i Danmark eller Tyskland.

Ikke alle lejre udfyldte lejrkort og slet ikke fra starten af flygtningenes ophold her i landet. Mange kort bortkom desuden ved overførsel fra en lejr til en anden. En del af kortene er også meget mangelfuldt udfyldt, og nogle er tilsyneladende udfyldt i gennemgangslejren i Kolding umiddelbart før udrejsen. Det er dog karakteristisk, at børn på Kastrupfortet har haft udfyldte lejrkort, således at de børn, der udrejste direkte fra Kastrupfortet, har lejrkort i det nævnte kartotek. Af lejrkortene fremgår, at en meget stor del af børnene udrejste til Tyskland uden personlig bagage.

En fest og dens følger

Den 30. august 1945 indtraf den første og stort set eneste omtale af lejren i medierne. Partiavisen *Social-Demokraten* bragte i en stort opsat artikel en beretning om syv ledende luftværnsfolk - med damer - der havde deltaget i et festligt samvær i den tyske flygtningelejr på Kastrupfortet.³² Luftværnsfolkene havde dermed overtrådt det forbud, som straks efter befrielsen var trådt i kraft, og som forbød enhver kontakt mellem danskere og flygtninge. Det fremgik imidlertid ikke af avisartiklen, at det drejede sig om en lejr for børn.

Sagen cirkulerede derefter i mange måneder mellem Arbejds- og Socialministeriet, Flygtningeadministrationen, Johs. Kjærboel personligt, Københavns politikammer, Statens civile Luftværn, luftværnschefen i Storkøbenhavn, Sanitetstjenesten i København og de implicerede luftværnsofficerer, hvoraf den ene var Meldahl. De andre var vagtchefen i København, som havde taget sin kone med, og en CB-undergruppeløber, der ved en misforståelse var blevet kaldt ud til Kastrupfortet, og som blev og overværede festlighederne. Der havde desuden været en mandlig kontorist fra Sanitetstjenesten og en motorordonnans til stede.

Sagen drejede sig om, at Oberleutnant T. søndag den 26. august havde arrangeret en revy, hvor de større børn skulle optræde, og T. havde inviteret Meldahl og vagtchefen til at overvære revyen. Sagen endte med, at de implicerede luftværnsofficerer fik at vide, "at ministeriet på det alvorligste må misbillige deres deltagelse i den omhandlede festlighed". Skrivelsen var underskrevet af Kjærboel personligt og sendt til Statens civile Luftværn. Næserne blev derefter gentaget nedad i hierarkiet - fra Statens civile Luftværn videre til Luftværnschefen i Storkøbenhavn og derfra til luftværnsofficererne. Endelig måtte Meldahl også give en påtale til vagtchefen, som havde taget sin kone med.

Efter bataljen pressede ministeriet konstant på for at få indsat en ny dansk lejrleder med viden om børneforsorg, og for at få afsat den tyske lejrleder T. Specielt det, at man havde indsat en tysk militærperson som lejrleder, faldt ministeriet for brystet, idet man mente, at dette hverv burde have været givet

Børn fra Kastrupfortet leger på en hjemmebygget karrusel. Bemærk, at børnene er uden sko og strømper. Og det er ikke kun fordi, at det var sommer, da billedet blev taget. Også om vinteren var det et stort problem at skaffe strømper og fodtøj til de mange børn (Københavns Bymuseum).

til en civil flygtning eller til en person fra de tyske emigrantkredse. Den danske lejrleder Emil Sørensen som også havde overværet revyen, men som ikke havde fået en næse for det, blev stærkt kritiseret af de ministerielle embedsmænd for i sin indberetning om episoden at have skrevet, at artiklen i *Social-Demokraten* var ”fuldstændig urigtig på alle punkter”.

Retrospektivt må det dog siges, at Emil Sørensens opfattelse af artiklen i *Social-Demokraten* var korrekt. Embedsmændene omtalte Emil Sørensens udførlige og lange indberetning meget arrogant, hvilket muligvis kan tilskrives, at Emil Sørensen ikke beherskede det danske sprog og den danske retskrivning perfekt; han var nemlig født og opvokset i Rusland. Efter denne sag synes Emil Sørensen at have fået nok, for han søgte selv sin afsked pr. 1. oktober 1945.

Den 26. november ansattes som dansk lejrleder derpå den 29-årige Helga Jessen efter anbefaling fra *Mødrehjælpens* leder Vera Skalts.³³ Helga Jessen var født 1915 i Aabenraa og uddannet inden for børneforsorg. Hun beherskede

det tyske sprog, hvilket ikke altid gjaldt for de danske lejrledere. Inden denne ansættelse havde hun været tilsynsførende for en hollandsk børnelejr i Danmark. Hun bad om, og fik bevilget, at hun kunne bo i selve lejren, hvad der var helt usædvanligt for de københavnske lejrledere.³⁴

Til kontorarbejdet havde hun en kort overgang - fra 15. februar til 28. april -1946 en ung dansk pige ansat.³⁵ Til hjælp for lejrlederen ang. opsynet med de store drenge fra 14 til 19 år, blev der i marts 1946 indforskrevet en flygtning, som i Ollerup-lejren havde haft ansvaret for de store drenge, en 44-årig civil tysker, der tidligere havde været ansat i postvæsenet.³⁶ Han var dog meget anonym i kontakten med de danske myndigheder og har ikke efterladt sig skriftlige spor i arkiverne. I november 1946 blev der som børnepædagog ansat en mandlig dansk lærer, som tidligere havde været ansat i *Tårup Statsungdomslejr*, men han holdt kun til 9. december samme år, og heller ikke han har efterladt sig spor i arkiverne.³⁷ Bortset fra disse kortvarige ansættelser var den eneste dansker i lejren på Kastrupfortet den danske lejrleder.

En anden konsekvens af bataljen var, at luftværnschefen i september 1945 udstedte en ordre om, at der fremover ikke måtte opføres revyforestillinger søndag aften. I november 1945 fremsatte den tyske lejrleder en forespørgsel om det kunne tillades, at der for de mindste børn opførtes et skyggespil søndag aften.³⁸ Om tilladelsen blev givet, fremgår ikke af brevvekslingen.

Den tyske lejrleder - tilsyn med lejren

Samtidig med Helga Jessens indsættelse bad luftværnschefen i Storkøbenhavn om Statens civile Luftværn ville foranstalte, at Oberleutnant T., en *Oberfeldwebel* og to andre underordnede officerer, der sammen med T. var indsat som ledere af lejren, blev fjernet. Ønsket om fjernelse af Oberleutnanten og hans hjælpere var imidlertid ikke udsprunget af utilfredshed med Oberleutnantens utraditionelle opdragelsesmetoder (se nedenfor), men alene fordi de som militærpersoner uden videre kunne tilbagesendes til Tyskland.³⁹

Men luftværnschefens anmodning blev ikke fulgt op, bl.a. fordi Meldahl uden om luftværnschefen i Storkøbenhavn i december 1945 sendte et brev direkte til den "næstkommanderende" fuldmægtig i Statens civile Luftværn og bad denne om at sylte ordren.⁴⁰ Fuldmægtigen, der allerede havde skrevet ordren til politiafdelingen under Flygtningeadministrationen om at fjerne de fire tyskere fra Kastrupfortet, ventede med at afsende brevet indtil han den 9. januar havde talt med luftværnschefens stedfortræder Viggo Mortensen. Hvad samtalen indebar vides ikke, men den 10. januar blev ordren til tyskeres fjernelse givet af Statens civile Luftværn. Den 4. februar 1946 blev Oberleutnant T. og hans tre Wehrmacht-kammerater fjernet fra Kastrupfortet. Der indsattes ikke nogen ny tysk lejrleder på Kastrupfortet, og indtil fortet

nedlagdes som flygtningelejr i januar 1947 styredes den alene af den danske lejrleder Helga Jessen.⁴¹

I Københavns Kommune var der flere konkurrerende instanser, der førte opsyn med lejrene. Fra sommeren 1945 havde Socialtjenesten i København med reference til luftværnschefen for Storkøbenhavn regelmæssigt besøgt de københavnske lejre og afgivet summariske rapporter, specielt for at afhjælpe akut opståede problemer.⁴² Fra november 1945 var der i Flygtningeadministrationen nedsat ni inspektørhold, som rejste rundt og skrev ligeså summariske rapporter om forholdene i lejrene.⁴³

Der opstod regelmæssigt kompetencestridigheder i Københavns-området mellem disse to instanser, og især Socialtjenestens tilsynsførende klagede jævnligt over flygtningeinspektørerne. Således blev der i januar 1946 klaget over, at flygtningeinspektørerne havde ønsket at gå alene rundt på Kastrupfortet og spørge børnene, hvordan de havde det. Dette mente den tilsynsførende var et angreb på den danske lejrleder, idet "hun [Helga Jessen] anser den anvendte fremgangsmåde for en vanskeliggørelse af hendes arbejde, idet den provokerede til uro og misfornøjelse". Endelig udsendte Sanitetstjenesten under Statens civile Luftværn fra 1946 en rejsesygeplejerske, der skulle føre opsyn med sundhedsfaglige spørgsmål.⁴⁴

Det første besøg af flygtningeinspektørerne fandt sted den 4. december 1945, og den rapport, som de efterfølgende udarbejdede, var meget grundig.⁴⁵ Der var på det tidspunkt 157 mænd og drenge over 14 år, 87 kvinder, 307 børn mellem tre og 14 år, 11 børn mellem et og tre år og to mellem nul og et år - de to mindste var børn af tysk hjælpepersonale - i alt 564 flygtninge. Der var 200 børn, som gik i skole, fordelt på fire klasser med tre-fire timers daglig undervisning, og der var fire lærere. Fire håndværksmestre, en snedker, en skomager, en murer og en tømrer, havde hver seks lærlinge blandt de større drenge, og de stod for alt bygge- og reparationsarbejde i lejren.

Piger og drenge var skarpt adskilt, også ved leg og måltider. Maden blev beskrevet som god, men ikke tilstrækkelig, idet de store børn, som jo arbejdede, tabte sig. Børnene fik et varmt bad en gang om ugen. Alt i alt en særdeles positiv rapport. Men i ugen efter var flygtningeinspektørerne på inspektion i børnelejren i Ølsted, og her blev de af det tyske personale fyldt med historier om, hvor forfærdeligt, der var på Kastrupfortet. Inspektørerne sendte derfor en supplerende rapport på baggrund af de nye informationer. Retrospektivt kunne flygtningeinspektørerne også fortælle, at de havde fundet, "at forholdene ikke var helt, som de burde være".

To søstre blandt personalet i Ølsted havde været med hele vejen rundt fra Rysensteen til Kastrupfortet, hvor de blev indsat i august 1945, og efter eget ønske senere overflyttet til Ølsted, henholdsvis 29. oktober og 14. novem-

ber 1945. Søstrene kunne fortælle, at Oberleutnant T. var morfinist, at han og hans hjælpere mishandlede børnene, ”hvoraf flere lejlighedsvis har været indlagt på sygestuen efter hård behandling. Børnene bliver også pga. ubetydelige forseelser spærret inde i bunkers, sultet og slået meget voldsomt og ubehersket”. Lederen af Ølsted-lejren, Dorothea Goldschagg, havde sendt et brev om forholdene til Flygtningeregistreringen, men havde aldrig modtaget svar. Flygtningeinspektørernes konklusion blev derfor, at Kastrupfortet skulle nedlægges som børnelejr, og børnene fordeles til mindre lejre, eller som alternativ, at samtlige voksne fjernedes fra lejren, da de alle måtte anses for medansvarlige for forholdene i lejren. Herefter kunne et helt nyt og mere egnet personale indsættes.⁴⁶

Ekspeditionssekretær Mortensen på luftværnschefens kontor var meget lidt begejstret for denne indberetning, som han mente var en bevidst rygtekampagne fra personalet i Ølstedlejren mod T. og hans hjælpere på Kastrupfortet. Ved et møde 11. januar 1946 med ekspeditionssekretæren, blev flygtningeinspektørerne konfronteret med, at Mortensen, minister Kjærboel, den københavnske socialdirektør, Socialtjenesten, børneforsorgsmyndighederne m.fl. var ”meget begejstrede over forholdene derude [på Kastrupfortet]”. Det eneste, der var om rygterne, var, at en ung mand på 17 år havde fået stuearrest i en bunker. Desuden blev det bebrejdet flygtningeinspektørerne, at de ikke havde forhørt sig om forholdene hos børnene selv. Flygtningeinspektørerne følte sig så meget trådt på, at de efterfølgende selv foranstaltede en dyberegående undersøgelse, hvilket må siges at have været en overskridelse af deres beføjelser.

Allerede dagen efter indfandt de sig i straffelejren i Rosenvænget, hvortil der netop var overført fem drenge fra Kastrupfortet. Den tyske lejrleder i Rosenvænget vidste ikke, hvorfor drengene var blevet overført. De fem drenge kunne berette om lussinger og indespærring i en bunker i op til otte dage. Drengene skulle under ”bunker-arrest” arbejde om dagen, mens de om natten skulle sove i bunkeren, der var fyldt med vand, dvs. at der stod ca. 10 cm i bunkeren, således at madrasser og tøj blev vådt. De to værste bunkere var dog nu lukket.

Endvidere havde Oberleutnant T. sit eget lejrpoliti, som bestod af tidligere ”Hitler-Jugend-drenge”, der, bevæbnet med gummiknipler, slog de andre drenge. Desuden fortalte drengene, at de sultede. Flygtningeinspektørerne, ledsaget af den tyske lejrleder og en anden tysker fra Rosenvænget, tog et par dage senere ud på Kastrupfortet for selv at inspicere forholdene. Her var to drenge netop stukket af, og Oberleutnant T. beklagede sig til inspektørerne over, at det var tredje gang, at drengene stak af, og at frk. Jessen havde nedlagt forbud mod at straffe drengene efter deres første rømning: ”Havde han

Mindreårige flygtningebørn nyder sommersolen udenfor den barak, der gik under betegnelsen "Børnehaven" (Københavns Bymuseum).

[Oberleutnant T.] fået lov at straffe drengene efter første forsøg, havde de aldrig ovovet at gentage forsøget”.

Flygtningeinspektørerne inspicerede desuden den bedste bunker, den eneste der stadig var i anvendelse, og fandt den meget uhyggelig, uden lys og med vinden susende ind fra alle sider. Men flygtningeinspektørernes selvbestaltede undersøgelser faldt hverken i god jord hos ekspeditionssekretær Mortensen eller hos fuldmægtig Blöcher i Flygtningeadministrationen. Inspektørerne blev kaldt op til Blöcher, som endnu en gang forklarede dem, at Ølstedlejrens leder, fru Goldschagg, havde været nazist og desuden havde ledet et ægteskabskontor i Danzig, underforstået at så var hendes troværdighed nok ikke stor.⁴⁷

Men der var andre danskere, der skrev rapporter om lejrene. Fra sommeren 1945 var der ansat en række praktiserende læger fra København, som førte det lægelige tilsyn med lejrene. Deres indberetninger gik til sanitetschefen i København, K.F. Meldahl. Heller ikke disse rapporter findes i en komplet udgave. Men der foreligger en meget lang og detaljeret rapport fra den

tilsynsførende læge på Kastrupfortet, dateret 15. januar 1946.⁴⁸ Han fortæller heri, at sundhedstilstanden for de børn, der var i lejren, var tilfredsstillende, bortset fra mange fnattilfælde, men at de børn, der modtoges fra andre lejre, var i en miserabel forfatning ved ankomsten. Derfor blev de indsluset gennem en særlig karantæneafdeling, hvor de kunne blive afluset, behandlet for fnat o.lign. inden de kom i kontakt med de andre børn. Tøj- og skosituationen var derimod dårlig. I november manglede således 20 pct. af børnene sko og strømper, men der blev dog senere leveret skotøj - men ingen strømper.

Børnene i den skolepligtige alder blev undervist tre timer dagligt og de større drenge blev sat i håndværkerlære. Den danske læge kunne endvidere oplyse, at Oberleutnant T. gjorde en stor indsats, men at han var meget opfarende, havde ugelange depressionsperioder, hvor han var sengeliggende, og at han var morfinist. Han havde tidligere benyttet sig af korporlig afstraffelse, men efter at truslen om hans fjernelse var kommet op, havde han været mere forsigtig.

Rygtet om de dårlige forhold på Kastrupfortet havde også bredt sig til de andre lejre, og lægen berettede, at ”i hvert fald i én anden tysk flygtningelejr - og vistnok også i andre - som jeg også har tilsyn med, [er der] opstået den hårdnakkede opfattelse blandt tyskerne der, at Kastrupfortet er noget i retning af en koncentrationslejr, hvor børnene under Hr. T.'s ledelse bliver vanrøgtede og lider de frygteligste kvaler”. Lægen tilbageviste dog kritikken, men mente, at tonen på fortet var for kaserneagtig, og at T. ofte truede børnene med at ”komme i det sorte hul”. Hans konklusion var derfor, at Oberleutnant T. måtte væk, hvis Kastrupfortet skulle have et bedre omdømme.

Oberleutnant T. selv var meget fortørnet over de anklager vedr. hans metoder i Kastruplejren, som han rygtevis havde hørt skulle være i cirkulation, bl.a. gennem en tysk læge i lejren ved navn Wetzell. Han skrev derfor i slutningen af december 1945 et langt bønsskrift til Meldahl om hjælp til at kunne fortsætte som lejrleder. I brevet gav han udtryk for, at det var de tyske flygtninge og noget tidligere personale fra *Tysk Røde Kors*, der var efter hans skalp. Selv mente han, at flygtningeinspektørerne og den danske administration støttede ham.⁴⁹ Det var nu noget af en tilsnigelse, således som det fremgår af ovenstående. I virkeligheden var det kun Meldahl, der støttede ham 100 pct.

Ved den næste inspektion i marts 1946 kunne flygtningeinspektørerne konstatere, at alt var godt i lejren, nu de tyske lejrledere var væk. Dog havde man opdaget, at en del af drengene morede sig med at tale dansk. De fortalte, at det var de CB'ere, der holdt vagt ved lejren, som havde lært dem det. Da det var strengt forbudt de tyske flygtninge at lære dansk, endsiges tale dansk, sendte selveste Johs. Kjærboel en skrivelse til rigspolitichefen, som CB'erne

ved bevogtningen var underlagt. Heri spurgte han om rigspolitichefen ville foranledige, at enhver kontakt mellem CB'erne og flygtningene ophørte.⁵⁰

Socialtjenestens inspektør kunne dog senere korrigere opfattelsen i Flygtningeadministrationen ved at oplyse, at der i lejren var interneret tre drenge, som allerede talte dansk inden de kom til lejren, og at et par af drengene hjalp vagtmandskabet med rengøring o.lign. En fuldstændig opdeling mellem vagtmandskab og flygtninge var ikke mulig. Der ses ikke at være kommet mere ud af sagen.

Disciplinærstraffe

Der er ingen tvivl om, at der i Oberleutnant T.'s tid som lejrleder i udstrakt grad blev benyttet en hårdhændet behandling af børn, der forbrød sig mod de opstillede regelsæt. Det har ikke været muligt at afklare, om T. havde de danske myndigheders tilladelse til denne praksis. Men i august 1945 blev der gjort et forsøg på at opstille retningslinier for disciplinærstraffe.⁵¹ Meldahl var igen primus motor i et forslag, som blev sendt til høring hos både den tyske og den danske lejrleder. Forslaget var en direkte afskrift af det for danske børnehjem gældende *Reglement for Anvendelse af Hustugt i anerkendte Opdragseshjem* fra 1937, bortset fra en enkelt bestemmelse i dette reglement, der foreskrev, hvilke straffe, der måtte anvendes (§ 3, stk.3):

”Indskrænkning i ekstraforplejning eller i arten af den almindelige kost; det må dog påses, at der altid gives vedkommende barn fuldt tilstrækkelig kost. Sultestraf og tørrestraf af enhver art er forbudt”. I Meldahls forslag stod derimod, at ”Ændringer og indskrænkninger i kosten må ikke anvendes som disciplinærmiddel”. Straffene strakte sig fra inddragelse af begunstigelser, afsondring fra de andre børn i særlige ”rum, der egner sig til eftertanke” (og kun hos børn over 10 år) til egentlige korporlige straffe, som rakte fra lussinger med flad hånd til seks slag med et spanskør i bagdelen. Børnene måtte dog ikke indespærres i rum uden lys, og kun på drenge over 10 år måtte spanskørret anvendes.

I alle tilfælde, hvor der var anvendt stuearrest eller indespærring i særlige rum, eller hvor der var anvendt korporlig afstraffelse, skulle det indføres i en særlig straffeprotokol: barnets navn, alder, årsagen til straffen, tidspunktet for det straffede, hvilke disciplinærmidler, der var taget i anvendelse og i hvilket omfang, og tidspunktet for straffens eksekvering, skulle indføres. Oberleutnant T.'s kommentarer til strafferegulativet var holdt i almindeligheder, f.eks. at det nok var meget sjældent, at legemlig afstraffelse var nødvendig, og at man så vidt muligt burde undgå det. Angiveligt var han af den opfattelse, at man ”hos sarte børn derigennem opnår det modsatte”.

Man forsøgte at etablere lærlingeuddannelser for de halvstore drenge. På billedet ses snedkerlærlinge. Netop denne gruppe af drenge skabte dog en del uro i lejren, og mange af de store drenge blev i foråret 1946 flyttet til Ryvejslejrens flygtningelejr (Københavns Bymuseum).

Den danske lejrleder Emil Sørensen kommentar hertil var en total forkastelse. Han mente, at Arbejds- og Socialministeriets instruks for lejrledere i alle tyske flygtningelejre om disciplinærstraffe var tilstrækkelig til også at dække børnene på Kastrupfortet. I denne instruks stod: "Ved overtrædelse af lejrreglementet kan lejrlederen idømme disciplinærstraffe, bestående i stuearrest, ekstraarbejde eller forbud mod brevveksling og tilbageholdelse af post. Skønner lejrlederen, at overtrædelsen kræver overflytning til særlejr eller straf, indgives skriftlig indberetning om tilfældet til luftværnschefen, der træffer afgørelse om, hvad der skal passere i sagen". Emil Sørensen tilføjede yderligere, at han var modstander af korporlig afstraffelse.⁵²

Tilsyneladende kom sagen om disciplinærstraffe på Kastrupfortet aldrig længere. De overgreb, som den tyske lejrleder senere anklagedes for at have udøvet mod børnene, oversteg langt de af Meldahl foreslåede former for afstraffelse, som på den tid var norm for anvendelse af vold mod børn i den gode opdragelses navn. Allerede i en rapport fra august 1945 fra afsnit IV i Modstandsbevægelsen, som i starten bevogtede Kastrupfortet, blev afstraffel-

serne på Kastrupfortet beskrevet og fordømt: "Der blev en dag stjålet to pølser fra køkkenet. Hr. T. sammenkaldte drengene, og på en eller anden måde, jeg ved ikke hvilken, fik han opklaret, hvem tyvene var. Det viste sig at være to drenge på en 14-15 år. Oberløjtnanten spurgte derefter drengene, hvilken straf, de mente ville være passende, hvorefter synderne blev idømt 10 og 20 stokkeslag samt henholdsvis tre og fem dages enearrest. Straffen blev udført på den måde, at en af drengene holdt på synderens hoved, medens en anden foretog afstraffelsen. Dette fandt sted i hele lejrens påsyn".⁵³

En anden klage kom næsten et år efter fra den tyske leder af børnelejren i Ølsted. Hun havde som tidligere nævnt allerede i 1945 sendt en skriftlig indberetning til Flygtningeregistreringen, uden at hun havde modtaget nogen respons. I den mellemliggende tid havde hun pga. mistanke om en nazistisk fortid været tilbageholdt af det danske politi på Sundholm, men blev i sommeren 1946 frigivet til Kløvermarkslejren. Her skrev hun igen et langt brev til Flygtningeadministrationen om de forhold, som hun havde fået kendskab til fra personale, der var blevet overflyttet fra Kastrupfortet til Ølsted i efteråret 1945.⁵⁴

Hun kunne fortælle om straffebunkeren, hvor vandet i regnvejr stod knæhøjt; hvordan de voksne forsynede sig med tæpper, som de syede om, mens børnene frøs og led under mangel på tæpper om natten; om hvordan de mindste børn blev straffet ved at skulle sidde med fingrene for munden, mens de andre spiste, fordi de havde snakket på et forkert tidspunkt, og om hvordan en 15-årig dreng af en af de voksne, som bevidst afstraffelse, var blevet slået oven i hovedet med en stok, således at drengen fik en kraniefraktur, og måtte tilbringe flere uger på lazarettet. Ved samme afstraffelsesrunde var en dreng blevet slået med en stok på hånden, således at hånden blev svært læderet.

Flygtningeadministrationen videresendte brevet til luftværnschefen i Storkøbenhavn, som igen videresendte det til den danske lejrleder. Helga Jessen benægtede ikke forholdene, men anførte, at alt dette var sket, før hun fik ledelsen af lejren overdraget. Hun kendte til straffebunkeren, og hun erkendte, at en voksen leder, kort før hun selv kom til lejren, havde slået drengene som anført, men at han derefter var blevet fjernet fra "opdragergerningen og anbragt i arbejdskommandoen". Det hele kunne efter Helga Jessens mening henføres til den dårlige indflydelse fra den brutale Oberleutnant T., hvorfor man efter Oberleutnantens fjernelse havde fået disciplinære problemer: "De unge drenge gik fra den ene yderlighed til den anden, da de opdagede at tøjlernerne var blevet slappere".

Sagen blev løst ved, at luftværnschefen fik den tidligere lejrleder fra Ølsted ud på Kastrupfortet for ved selvsyn at konstatere, hvordan forholdene nu var.

Hun skrev derefter et meget positivt brev til luftværnschefen, hvor hun roste de nye, gode forhold på Kastrupfortet. Hun fandt bl.a., at der var orden og renlighed overalt og at børnene havde et sundt udseende. Den danske lejrleder var hun særdeles begejstret for, og hun sluttede brevet med at udtrykke sin taknemmelighed over, hvorledes de ”danske myndigheder på den humaneste måde har sørget for forældreløse tyske flygtningebørn og har gjort, hvad der var muligt at gøre for dem”.

I lejre for voksne flygtninge indførtes egentlige domstole, som gav lejrene en overfladisk lighed med forholdene i en retsstat.⁵⁵ Det var dog kun et skin, for den danske lejrleder bestemte uindskrænket, om de afsagte domme skulle eksekveres i formildet eller strengere form. Og der var ingen appelmulighed. På Kastrupfortet var ingen sådan domstol, og her bestemte i starten den tyske lejrleder og senere den danske lejrleder alene, hvilke forholdsregler der skulle træffes, hvis de store drenge og unge mænd forbrød sig mod gældende skik.⁵⁶

Allerede i december 1945 fik den danske lejrleder fire unge mænd på henholdsvis 16, 16, 18 og 21 år overflyttet til særlejren *Rosenvængets Hovedvej* på Østerbro. De yderst korte begrundelser for at overflytte dem, lød for en af de yngste: ”Hans alt for stærkt udviklede erotiske følelsesliv”, for den anden, at han ”organiserer alt, hvad han kan få fingre i. Han har fra lejren solgt tæpper, lægeartikler, bl.a. et mikroskop til vagtmandskabet”. Han havde også solgt et mikroskop, to lægekitler, to lædertasker med medikamenter, en sprøjte og to pincetter for 30 cigaretter. Køberen var en medicinstuderende CB-vagt, som stod over for sin embedseksamen. Oberleutnant T. sendte i den anledning flere breve til luftværnschefen og Københavns kriminalpoliti, og den medicinstuderende måtte aflevere det købte tilbage til Kastrupfortet.

Begrundelsen for den 18-åriges overflytning var, at han ved brevcensuren var blevet grebet i at skrive ”en hel roman om uretfærdig behandling og straf. Det hele var opspind”. Den 21-årige fik følgende karakteristik: ”Må absolut have et støjekompleks, har trods sin unge alder en fængselsstraf på to år, dømt i Tyskland. 9 måneder er afsonet, blev befriet gennem flugten. Her i lejren er han ustandselig på spil og skaber derigennem en mængde ballade og uro”.

Et par af de unge mennesker blev senere, i januar 1946, da uroen omkring Kastrupfortet var på sit højeste, forhørt i særlejren af de to tidligere nævnte flygtningeinspektører. Her var drengenes egen forklaring på overflytningen, at den ene havde skrevet et brev til sin plejemor, den tyske tillidsmand i flygtningelejren på Zahles skole, men brevet var blevet opsnappet i brevcensuren. For sin brøde skulle han have været sat i bunkeren, men kom i stedet på strafarbejde. Den anden kunne fortælle om, hvordan han efter at være stukket af

til sin gamle lejr, blev bragt tilbage til Kastrupfortet og af Oberleutnant T var blevet tildelt tre lussinger. Han var blevet overflyttet til særlejren, fordi han var beskyldt for sjov med pigerne, mens han lå på infirmeriet, men angav selv, at det ikke var sandt.

Oberleutnant T. klagede ligeledes over, at CB-mandskabet og de store flygtningedrenge drev en udstrakt tuskhandel. Bytteobjekterne bestod i Kastrupfortets tæpper mod cigaretter. Disse sidste drenge synes dog ikke at være blevet overflyttet til særlejr, og straffen må have været eksekveret på Kastrupfortet. Hvad der skete med CB-mandskabet i den anledning, fremgår ikke af sagens akter.

Af hensyn til konsekvenserne

I Københavns-området var der enkelte tilfælde, hvor en dansk familie omkring kapitulationen havde fattet medlidenhed med et tysk flygtningebarn, og havde taget det til sig. En del af disse børn havde opholdt sig temmelig længe hos deres danske plejefamilier, og har formentlig været helt dansksprogede inden politiets fremmedafdeling fandt frem til dem, og krævede dem indsat i en flygtningelejr - som regel Kastrupfortet.

Et sådant barn var den 5-årige Dieter. Han var hårdt såret ved ankomsten til Danmark i marts 1945,⁵⁷ og blev sammen med seks andre hårdt sårede børn, indlagt på Sct. Josephs hospital i København.⁵⁸ De to døde, men de øvrige fem overlevede, heriblandt Dieter. Han var under flugten blevet ramt af et skud, som havde knust hans ene lårben. I sommeren 1945 var han så restitueret, at han kunne deltage i søndagsgudstjenesten på hospitalet, og her traf han et dansk ægtepar, som tilhørte den katolske menighed. Manden var bogholder, og de havde selv fem børn i alderen et til 10 år. I juli 1945 tog de Dieter med hjem med hospitalets accept, men uden at fortælle de danske myndigheder noget herom.

I februar 1946 anmeldte en dansker til politiet, at der i den pågældende danske familie var en tysk dreng i ulovlig privat pleje, og så rullede sagen i Fremmedpolitiets regi. Den umiddelbare dom var, at drengen skulle indsættes i en flygtningelejr. Overlæge Hansborg fra Sct. Josephs hospital skrev imidlertid til myndighederne og bad om, at drengen måtte blive hos familien. Drengen beskrev han som "god af karakter, blid af sind". Familiens læge og familiens præst skrev ligeledes lange breve til myndighederne, hvor de bad om at drengen kunne blive hos sin plejefamilie. De henviste til det traume, som det ville være for drengen at blive anbragt i en flygtningelejr. I Fremmedpolitiet var stemningen efterhånden for at drengen skulle forblive hvor han var, og man besluttede at vente med anbringelse på Kastrupfortet, indtil familiens ansøgning om opholdstilladelse til drengen var afsluttet.

Der var ingen oplysninger om, at familien havde vist "unational optræden" under krigen. Opholdstilladelse skulle gives af Justitsministeriet og sagsbehandleren i Fremmedpolitiet havde i sin oprindelige indstilling til Justitsministeriet skrevet: "Man skal henstille at drengen får lov at bo hos familien K., og at der foreløbig meddeles ham frist med udrejse til 1.7.1946". Men en overordnet i Fremmedpolitiet kasserede brevet og tilføjede i notatet: "Af rent humanitære grunde hjalp vi i sin tid mange små drenge fra Østrig ("Wienerbørn"), mange af disse har under Besættelsen vist sig alt andet end humane. Lad os derfor se sagligt på problemet". Indstillingen fra Fremmedpolitiet til Justitsministeriet blev derpå ændret til "Tilkendegivelse til plejeforældrene, at pgl. skal anbringes i flygtningelejr senest 1.6.1946".

Også Flygtningeadministrationen blev spurgt af Justitsministeriet. Lederen af Statens civile Luftværn, kontorchef Aarøe, anbefalede, at drengen forblev hos plejeforældrene, men i Kjærbøls kontor i Flygtningeadministrationen var man i tvivl. Efter en del overvejelser svarede man i maj 1946, at man ikke kunne anbefale opholdstilladelse, som var en nødvendighed, hvis drengen skulle bo uden for en flygtningelejr. Justitsministeriet afgjorde derefter, at opholdstilladelse ikke kunne gives. Den 19. juli 1946 mødte politiet op på bopælen for at afhente Dieter, som nu kun talte dansk og ikke længere forstod tysk. Han var dog ikke hjemme. Men den 9. august 1946 kunne politiet skrive i Rigspolitichefens anholdelsesprotokol under sag 316/46: "Dieter N., ca. 6 år gl., tysk us [undersåt], Agerlandsvej [...] hos K., overtr. af fr[emmed]loven, anholdt 9.8.46 kl. 10.00 af Leo A. og D., udl.nr. 131332, afgivet 9.8.46 kl. 11.00 til Kastrupfortet, afleveret på Kastrupfortet til internering".

Plejefaren klagede umiddelbart efter afhentningen direkte til justitsministeren, men i Justitsministeriet angav man, at sagen var blevet væk. Da den dukkede op 1½ måned senere, fastholdt Justitsministeriet afgørelsen med den begrundelse, at Flygtningeadministrationen "af hensyn til konsekvenserne" ikke havde anbefalet opholdstilladelse. For plejefamilien var der ingen mulighed for at få personlig kontakt med drengen efter hans indsættelse på Kastrupfortet.

Drengens videre skæbne kendes ikke, men han er sandsynligvis udrejst til Tyskland sammen med de andre flygtningebørn fra Kastrupfortet i januar 1947.

Beskæftigelse og undervisning

I efteråret 1945 var ca. 80 unge drenge i lære hos i alt 12 tyske håndværksmestre inden for følgende fagområder: smede, klejnsmede, malere, skomage-re, glaspustere, elektrikere, snedkere, tømrere, frisører og slagtere.⁵⁹ Men det

kneb med værktøj og af hensyn til de danske bestemmelser, var det ikke tilladt elektrikerer at udføre el-arbejde. Håndværksmestrene var håndplukkede fra andre flygtningelejre og havde fået lov til at flytte til Kastruplejren med hele deres familie. Foruden oplæring af lærlinge stod de for den almindelige vedligeholdelse af lejren. Kom de på kant med den tyske lejrleder, blev de på dennes anmodning til luftværnschefen og uden videre undersøgelser sendt til en anden flygtningelejr.⁶⁰

Hvis de voksne i lejren forgreb sig på børnene, var den eneste sanktion også forflyttelse, og der skete tilsyneladende hverken retsforfølgelse ved dansk domstol eller tysk lejrret. En af de ældre håndværksmestre indledte således et forhold til en 15-årig pige i lejren.⁶¹ Pigen var ifølge den danske lejrleder evnesvag og havde været indlagt på nerveklínik. Håndværksmesteren blev forflyttet til en lejr i Aalborg på den danske lejrleders foranstaltning, mens pigen forblev på Kastrupfortet. Andet skete der tilsyneladende ikke i den sag.⁶²

Undervisningsplanen for børn under 14 år var helt igennem udarbejdet af den tyske lejrleder og blev i november 1945 forelagt luftværnschefen, uden at det afstedkom kommentarer fra dansk side.⁶³ Undervisningen var påbegyndt i september. Børnene inddeltes i fire klasser, de 6-7-årige, de 8-9-årige, de 10-12-årige og de 12-14-årige. Hvert barn blev testet for skolekundskaber, inden de blev anbragt i en klasse. Klasse 1 havde to timers daglig undervisning i fagene tysk, regning og skrivning; klasse 2, 3 og 4 havde tre timers daglig undervisning i fagene regning, tysk, sang, samfundsfag, skrivning, gymnastik og tegning. Derudover deltog 50 børn og voksne i frivillig engelskundervisning, som dog var hæmmet af, at man hverken havde lærebøger eller ordbøger, men måtte klare sig med gamle engelske aviser.

Alt i alt må det siges at have været en overordentlig nødtørfvig undervisning. Om undervisningen virkelig fulgte den skitserede plan, har det ikke været muligt at verificere ud fra arkivmaterialet, men planen var i hvert fald betydelig bedre end i mange andre flygtningelejre på samme tid.

Ernæring

I 1945 var børnerationernes kaloriemængde på kanten af det forsvarlige.⁶⁴ Det største problem med kosten var dog, at den var overordentlig vitaminfattig. Således optrådte frisk frugt og rå grønsager slet ikke i kostplanen, og først fra 1946 fik alle børn tilbudt levertran. Samtlige børn under 15 år fik dog en halv liter mælk daglig. Især for de store drenge var kaloriemængden alt for ringe, og den danske lejrleder ansøgte derfor luftværnschefen om, at børnene kunne blive tildelt en ekstra ration havregrød, eftersom de konstant følte sig sultne.⁶⁵ Henvendelsen gav dog ikke umiddelbart resultat.

Behovet for større rationer var imidlertid så påtrængende, at den danske lejrleder "glemte" at afmelde børn, der blev indlagt på lazarettet, hvorved også deres rationer blev leveret til Kastrupfortet. Ved en kontrol i lejren den 7.2.1946 kunne den tilsynsførende fra Socialtjenesten således ved personlig optælling konstatere, at der var 53 personer færre i lejren end der var anført på de styrkelister, der leveredes forplejning efter. Dette forhold blev anmeldt til luftværnschefen og den danske lejrleder fik en skarp påtale fra luftværnschefen.

Pga. en nær, men uofficiel tilknytning til forskellige svenske hjælpeorganisationer, fik Kastrupfortet fra Sverige af og til sendt kasser med frisk frugt, f.eks. appelsiner, hvad der var helt uhørt i andre flygtningelejre.⁶⁶ Det skete dog så sjældent, at det udelukkende må betragtes som 'opmuntringer' - ikke et egentligt tilskud til kosten.

Beklædning

Som i alle de øvrige lejre var flygtningenes beklædning og fodtøj i en elendig forfatning. Børnene havde større problemer end de voksne, dels fordi de voksede ud af deres tøj og sko, dels fordi de helt åbenlyst havde meget svært ved at passe på deres ejendele, der ofte forsvandt. En af fortets ansatte blev således af det øvrige tyske personale og af børnenes pårørende anklaget for at hugge børnenes ejendele.⁶⁷ Inden der kunne rejses tiltale, var den pågældende imidlertid rejst til Tyskland. I en anden sag efterlyste familien til en dreng, der i marts 1946 blev overflyttet fra Kastrupfortet til pårørende i en lejr i Randers, det tøj, som han ved ankomsten til København angiveligt havde været velforsynet med.⁶⁸ Ved overflytningen til Randers var han helt uden bagage. Det var også karakteristisk for situationen på Kastrupfortet, at børnene ikke medbragte bagage ved deres hjemsendelse til Tyskland i januar 1947.

Specielt fodtøj var der stor mangel på i lejrene. Således måtte den danske lejrleder i den meget kolde vinter 1946 indtrængende anmode om at få 207 par træsko stillet til rådighed.⁶⁹ Om det lykkedes fremgår ikke.

Men Kastrupfortet blev, som tidligere anført, fra vinteren 1945-46 særligt begunstiget af en direkte kontakt med svenske hjælpeorganisationer, som helt ekstraordinært, og i starten udenom de danske myndigheder, sendte tøj direkte til Kastrupfortet. I maj 1946 sendte *Svensk Kirketjeneste* 50 kg brugt tøj, heraf udstyr til 36 konfirmander; i juli 1946 kom en større sending tøj og sko, og i november 1946 sendte organisationerne *Hjælp krigets offer* og *Hjælpskommittén för Tysklands barn* 200 kg brugte klæder og fodtøj til Kastrupfortet.⁷⁰ Men det var tilsyneladende utilstrækkeligt, for i december 1946 bad den danske lejrleder socialtjenesten om stof til syning af drengebenklæder til 180 drenge samt et par hundrede sko.⁷¹ Om leverancen nogensinde blev ef-

fektueret, har det ikke været muligt at opklare.

Kastrupfortet nød så stor bevågenhed hos Luftværnschefen i Storkøbenhavn, at han her tillod ting, der ellers var strengt forbudt: F.eks. at private svenskere fik adgang til lejren, og senere også fik tilladelse til at sende tøjpakker til navngivne børn, som de havde fattet særlig sympati for.

Hjemrejsen

I januar 1947 blev børnene fra Kastrupfortet sendt retur til Tyskland. Børnene blev 23. januar 1947 sendt til den franske zone, skønt 39 af børnene havde forældre, der boede i den engelske zone.⁷² 187 børn var forældreløse. Der var 29 voksne ledsagere med børnene og 45 andre voksne fra Kastrupfortet, som ønskede udrejse til den franske zone. Tilbage i Danmark blev 44 børn, som havde en søskende indlagt på lazaret og derfor afventede, at hele søskendeflokken kunne rejse samlet. De blev overflyttet til Kløvermarken. Syv børn, der var anbragt på Kastrupfortet pga. moderens sygehusophold og 10 børn i alderen 16-18 år, som var for gamle til at være omfattet af aftalen med franskmændene om hjemrejse, blev ligeledes tilbage i Danmark.

Den danske lejrleder Helga Jessen ledsagede børnene på turen, da hun nærede håb om i Tyskland evt. at kunne få ansættelse med pasning af børnene.⁷³ Det lykkedes dog ikke. Blandt tidligere tyske flygtninge har der senere været kritik af disse togtransporter, idet de angiveligt skulle være foregået i uopvarmede togvogne med dødsfald blandt børnene til følge. Noget sådant synes ikke at have fundet sted ved hjemsendelsen af børnene fra Kastrupfortet. Ifølge Helga Jessens egne oplysninger var det ganske vist en kold tur, men da børnene havde alt deres tøj på - i mange lag - stod de strabadserne fint igennem.

Muligvis har børnene også nået at få den ovennævnte ekstra tøjration, idet Statens civile Luftværn, netop med henblik på transporten til den franske zone, havde givet tilsagn om at ville fremskaffe tøjet.

Efter Kastrupfortets nedlæggelse

Efter at Kastrupfortet var rømmet blev der som vanligt sat et arbejds hold af tyske flygtninge i gang med at rydde op og rengøre området.⁷⁴ Blandt oprydningss holdet var fem store drenge i alderen 15 til 17 år. Under oprydningen øvede de med spader hærværk mod telefonomstillingsbordet, og foranstaltede et bål af elektriske ledninger og andet fra omstillingsbordet. Som grund for hærværket angav de, "at de ikke havde haft det godt nok i Danmark".

Den drakoniske straf, som tildeltes dem af luftværnschefen i Storkøbenhavn, bestod i overflytning til særlejren på Nordre Dragørvej, der fungerede som straffelejre for Storkøbenhavn. De fem misdædere med 15 familiemed-

lemmer, hvoraf de fem var mødre og otte søskende i alderen tre til sytten år, søgtes derefter overflyttet til den strenge straffelejrl Pilhuse i Jylland. Det har ikke været muligt at få verificeret om denne kollektive straffeforanstaltning blev ført ud i livet.

I maj 1947 blev sagen om drengen, der havde fået et knippelslag i hovedet, igen rejst. Det var en af de tyske emigranter (som var en flittig angiver af tyske flygtninge), der i et brev til politiregistreringen, oplyste, at ifølge angivelser fra en navngiven tysk flygtning i Kløvermarkslejren, skulle en 16-årig dreng have fået kraniebrud, da en af Oberleutnant T.'s hjælpere havde tilføjet ham et slag med en tyk knippel.⁷⁵ Drengen formodedes død, da han herefter var forsvundet. Men den lakoniske påtegning i politiafdelingens journal to måneder senere oplyser blot, at den formodede gerningsmand er udrejst til Tyskland på netop den dato, hvor anmeldelsen til politiregistreringen indløb.

Kommunikationen mellem de danske myndigheder og børnenes pårørende i Tyskland var stort set ikke til stede. De enkelte spor, der er i arkiverne på sådanne forbindelser, peger entydigt i retning af, at de danske myndigheder ikke opfattede det som deres ansvar. Således skrev en far fra Tyskland i februar 1947, at han ikke kunne forstå, at han ikke havde fået brev fra sine tre børn på Kastrupfortet siden slutningen af december 1946.⁷⁶ Det tog næsten en måned for lejrledelsen i Kløvermarken, hvor det centrale flygtningekartotek på det tidspunkt befandt sig, at skrive et brev til forældrene i Delmenhorst ved Bremen, hvori de oplyste, at danskerne i slutningen af januar 1947 havde afleveret børnene på et børnehjem i Traben-Trarbach 500 km syd for forældrenes hjem. Lejrledelsen anbefalede derfor forældrene snarest at sætte sig i forbindelse med det pågældende børnehjem for at få et vide, hvor børnene nu var.

En fortvivlet mor, bosiddende i Elmshorn ved Hamborg, skrev i februar 1947 til lejrledelsen på Kastrupfortet, at hun ikke kunne forstå, at et brev til hendes 13-årige søn på Kastrupfortet, sendt den 14. januar, var kommet retur den 23. januar. Det tog også her næsten en måned for lejrledelsen at besvare brevet og, akkurat som i det ovennævnte tilfælde, var drengen blevet afleveret på et børnehjem i Traben-Trarbach.

Sammenfatning

Kastrupfortet fungerede som en "stat i staten". Hvad der foregik inde bag voldgraven, blandede de danske myndigheder sig sjældent i, så længe det ikke involverede danske interesser. Der var således tilsyneladende ingen, der for alvor greb ind, selv om der i efteråret 1945 var mange indici på, at den daværende tyske lejrleder og hans hjælpere mishandlede de større børn. Da lejr-

lederen endelig blev fjernet, var begrundelsen da heller ikke denne mishandling, men at han var tysk militærperson. Der gik desuden mange måneder fra de første indberetninger, til han endelig blev fjernet i februar 1946.

De eneste sager som nåede op at vende hos Kjærboel, var sagen om den danske deltagelse i et underholdningsarrangement, og problemet med at nogle tyske drenge tilsyneladende kunne dansk. Det var i kontakten mellem tyskere og danskere bevågenheden fra myndighederne lå. Hvordan de tyske voksne i lejren behandlede de tyske børn, var ikke noget, som de danske myndigheder greb ind overfor. Da der indløb klager fra andre tyske flygtninge over den tyske lejrleders hårdhændede metoder, var et af luftværnschefens argumenter for ikke at gøre noget, "at tyskernes største lyst var at angive hinanden og bagtale hinanden", og man iværksatte derfor aldrig en undersøgelse af forholdene.⁷⁷ Ikke engang da det forlød, at et barn var død af den hårdhændede behandling, iværksatte man en politimæssig undersøgelse. Det virker som om, at man ikke opfattede Kastрупfortet som dansk territorium med deraf følgende dansk jurisdiktion.

De dårligst tilpassede børn og dem, der oftest kom i konflikt med de danske myndigheder, var de store drenge. Man gjorde fra dansk side ingen forskel i behandlingen af dem, uanset om de var 15 eller 21 år. Mindre forseelser mod lejrordenen, som rømning og sjov med pigerne straffedes strengt. Børnene opfattedes ikke som selvstændige individer med egen integritet, men som børn, der var totalt underlagt lejrledelsen. De havde heller ingen appelmuligheder uden om lejrledelsen.

Der synes dog at være faldet ro over lejren, efter at de største børn i foråret 1946 var blevet overflyttet til en anden lejr, men da det meste kildemateriale netop omhandler konflikter mellem danskere og de større børn, er det muligt, at den tilsyneladende ro kun afspejler, at de mindre børn ikke havde reelle mulighed for at komme til orde overfor de danske myndigheder.

Børnene på Kastрупfortet var uden tvivl blandt de psykisk mest belastede flygtningebørn i Danmark, og det af følgende årsager: De var ikke kommet til Danmark i større grupper, men var ankommet alene. De havde haft en kummerlig tilværelse i forsøget på at overleve under de barske forhold i de københavnske flygtningelejre, hvor det var alles kamp mod alle om de få ressourcer, der var tilstede i den første hårde tid. De var kommet til landet via Københavns Frihavn og havde alle en barsk flugt og sejlads over Østersøen bag sig. Mange var blevet såret under flugten eller havde set deres nærmeste familie omkomme. Under flugten havde mange desuden mistet kontakt med deres pårørende.

Kastрупfortet var lukket af for omverdenen og isolationen blev nidkært opretholdt fra myndighedernes side, formentlig for at undgå, at netop disse

børn skulle vække for meget medlidenhed hos danskere. Selv det at bade tidligt om morgenen fra stranden nedenfor Kastrupfortet, hvor det trods alt var sjældent, at der var danskere tilstede, var forbudt.

Enkelte af de børn, der endte på Kastrupfortet, havde været i illegal privat pleje hos danske familier helt op til sommeren 1946, altså i over et år efter deres ankomst. Efterhånden som myndighederne fik dem opsporet, blev de overført til Kastrupfortet. Hos myndighederne var isolationen af børnene et kardinalpunkt, selv om det også hos dem må have været indlysende, at børn, der havde været igennem det, de tyske flygtningebørn havde været igennem, ikke burde skilles fra de voksne, de havde knyttet sig til her i landet. At tvinge børn, der havde fundet et hjem hos en dansk familie tilbage i isolationen på Kastrupfortet, hvor kontakt med plejeforældrene var strengt forbudt, var så umenneskelig en handling, at den kun kan forklares ved myndighedernes manglende empati: at også tyske børn havde brug for kærlighed og omsorg, synes ikke at have anfægtet det officielle Danmark i mindste måde.

Den eneste dansker, som i hovedparten af Kastrupfortets beståen var tilknyttet lejren, var den unge danske lejrleder Helga Jessen. Der kan ikke herske tvivl om, at hun oprigtigt bekymrede sig for børnene, og prøvede at skabe tålelige vilkår, selv om hun derved kom i konflikt med de danske myndigheder, f.eks. når hun prøvede at skaffe børnene større mdrationer eller gennem personlige bekendtskaber fik tilsendt tøj og frugt fra Sverige. Hun boede selv i lejren, og hun fulgte med børnene til den franske zone i januar 1947 i forsøget på at opnå ansættelse på det børnehjem, hvortil de blev sendt. Det store antal børn taget i betragtning – ca. 500 – havde hun af naturlige grunde dog kun overfladisk tilknytning til det enkelte barn.

De voksne, som var sat til passe lejrens børn, var selv flygtninge fra Tyskland, og de har desværre ikke sat sig nævneværdige spor i det bevarede kilde-materiale. Et klarere billede af, hvordan dagligdagen på Kastrupfortet tog sig ud, og hvorledes forholdet mellem de voksne og de mange børn var, er det derfor ikke længere muligt at rekonstruere.

Noter

- 1 Artiklen er en sammenskrivning af oplysninger fra min ph.d.-afhandling: Kirsten Lylloff: Barn eller fjende? Uledsagede tyske flygtningebørn i Danmark 1945-1949, 2006.
- 2 Der var således 170.000 flygtninge i Sverige, ukendt men langt større antal i Tjekkosllovakiet, og internt i Tyskland, bl.a. i Slesvig-Holsten, taltes de i millioner.
- 3 Kirsten Lylloff: Kan lægeløftet gradbøjes?, Historisk Tidsskrift bd. 99, hf. 1, 1999, s. 33-67.
- 4 Se Kirsten Lylloff: Kan lægeløftet gradbøjes?, Historisk Tidsskrift bd. 99, hf.1,1999, s. 33-67; Kirsten Lylloff: Inter Arma Caritas, Historisk Tidsskrift bd. 102, hf.1, 2002, s. 97-125; Kirsten Lylloff: Dødsårsager for tyske flygtningebørn, Ugeskrift for læger nr. 9, 2000, s. 1227-1230.
- 5 Flygtningeadministrationen, Sanitetsafdelingen, sag 454/45 og Flygtningeadministrationen, 701,2, Rigsarkivet (herefter RA).
- 6 Dorothea Goldschagg har skrevet om de forfærdelige forhold på Rysenstein i Peter Poralla: Unvergänglicher Schmerz - ein Protokoll der Geschichte Danzigs Schicksalsjahr 1945, 1987. Der er intet, der tyder på, at hendes beskrivelse af forholdene skulle være forkert eller overdrevet, ligesom den svarer til de beretninger, hun i 1945 sendte til myndighederne, og som ingen dengang benægtede rigtigheden af.
- 7 Flygtningearkivet, 177D, Landsarkivet for Sjælland. Herefter LAS.
- 8 Flygtningeadministrationen, 703,106, Rigsarkivet. Herefter RA.
- 9 Flygtningearkivet, Diverse 177D, LAS; Indenrigsministeriets 3. kontor 1945, sag 23,32, RA.
- 10 Flygtningeadministrationen, Sanitetstjenesten, sag 576/1945, RA.
- 11 Flygtningeadministrationen, sag 705,70 og 705,3, RA.
- 12 Wehrrerüchtigungslager eller WE-Lager var halvmilitære forlægninger, som drenge i 15-16-års-alderen blev tvunget til at gennemgå en formilitær træning, inden deres egentlige militærindkaldelse. Børn fra sådanne WE-lejre blev indsat i de sidste kampe i Tyskland, ligesom Flak-hjælpere og lignende blev rekrutteret herfra.
- 13 Flygtningearkivet, Diverse 177D, LAS; Flygtningeadministrationen, Sanitetstjenesten, sag 628/45 og 536/45, RA.
- 14 Flygtningeadministrationen, Indberetninger fra flygtningeinspektørerne nov. 45-marts 46, RA.
- 15 Flygtningearkivet, Diverse,177D, LAS.
- 16 Flygtningeadministrationen, Sanitetstjenesten, sag 628/45, RA.
- 17 Rationen for mælk til spædbørn var på det tidspunkt en halv liter, hvilket var alt for lidt.
- 18 Flygtningeadministrationen, Sanitetstjenesten, sag 536/45, RA.
- 19 Flygtningearkivet, Overflytninger 177C/1945, LAS.
- 20 Ibid.
- 21 Flygtningearkivet, Diverse 177D/1945, LAS; Flygtningeadministrationen, 705-70, RA.
- 22 Flygtningearkivet, Overflytninger, 177C/1945, LAS.
- 23 Flygtningearkivet, Diverse 177D/1945, LAS.
- 24 Flygtningearkivet, Overflytninger, 177C/1945, LAS.
- 25 Ibid.
- 26 Flygtningearkivet, Allgemeine Schriftwechsel 1946, S68R19D, LAS.
- 27 Ibid. S68R19D1.
- 28 Flygtningeadministrationen, Sanitetstjenesten, sag 434/46, RA.
- 29 Flygtningeadministrationen, Sanitetstjenesten, sag 576/45, RA.
- 30 Flygtningearkivet, Diverse 177D/1946, LAS.
- 31 Wehrmachtspersonel blev ikke af englænderne regnet som flygtninge, men som en del af den tyske hær, som havde ret til at vende tilbage til Tyskland. Papirer, der skulle bevise, at

man var "Wehrmachtssangehörige" eller "gefolge", blev af en afdeling af den i Danmark forblevne tyske minerydningsstjeneste fremstillet mod en økonomisk modydelse fra flygtningene. Den samme afdeling benyttede falskneriafdelingen til at udstede papirer til tyskere, der illegalt kom ud af Tyskland for at rejse til Argentina i de første år efter krigen. Det var en offentlig skandale, da en af de flygtende tyskere blev taget i Kastrup Lufthavn med falske papirer. Minerydningsstjenestens bibeskæftigelse var kendt og tilsyneladende værdsat af de danske myndigheder, fordi de derved hjalp med at befri Danmark for forsørgerbyrden for en betydelig del af de tyske flygtninge, se Henrik Havrehed: De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949, 1987 og Uki Goni: The real Odessa. How Peron brought the Nazi war criminals to Argentina, 2002.

- 32 Flygtningeadministrationen, 705,3 og 705,70 og Sanitetsafdelingen, ujournaliseret, RA. Derudover Statens civile Luftværn, 810L/1945, RA.
- 33 Flygtningeadministrationen, ujournaliseret materiale, RA.
- 34 Flygtningearkivet, Diverse 177D/1945, LAS.
- 35 Flygtningearkivet, 177O1/1946. Lejrledere, LAS.
- 36 Flygtningearkivet, Overflytninger 177C/1945, LAS.
- 37 Flygtningearkivet, 177O1/1946. Lejrledere, LAS.
- 38 Flygtningearkivet, Diverse 177D/1945, LAS.
- 39 Statens civile Luftværn, 810L/1945, RA.
- 40 Flygtningeadministrationen, 705,70 og Statens civile Luftværn, 810L+O/1945, RA.
- 41 Ibid.
- 42 Flygtningeadministrationen, 705,70, RA.
- 43 Flygtningeadministrationen, indberetninger fra flygtningeinspektørerne, RA; Flygtningearkivet. Inspektion 177E, LAS.
- 44 Der findes ikke i arkiverne en komplet samling af rapporter fra flygtningeinspektørerne, fra Socialtjenesten eller fra rejsesygeplejersken, men spredt findes enkeltstående rapporter.
- 45 Flygtningeadministrationen, Sanitetstjenesten, sag 536/45, RA.
- 46 Flygtningearkivet. Inspektion 177E, LAS.
- 47 Flygtningeadministrationen, 705-70, RA.
- 48 Flygtningeadministrationen, Sanitetstjenesten, 536/46, RA.
- 49 Flygtningeadministrationen, Sanitetstjenesten, ujournaliseret, RA.
- 50 Flygtningeadministrationen, 705,70, RA.
- 51 Flygtningeadministrationen, Sanitetstjenesten, ujournaliseret, RA.
- 52 Flygtningeadministrationen, Sanitetsafdelingen, ujournaliseret, RA.
- 53 Flygtningearkivet, Diverse. 177D/1945. Rapport af 20. august 1945. Sign. Kompagnichefen for A-5, LAS.
- 54 Flygtningearkivet, Diverse 177D/1946, LAS.
- 55 Kirsten Lylloff: Uden for lands lov og ret. Tyske flygtninge i Ry-lejren 1945-1949, Årsskrift for Brædstrupegnens Hjemstavnsforening, 2004.
- 56 Flygtningearkivet, Diverse 177C/1945, LAS; Flygtningeadministrationen, 705,70, RA.
- 57 Rigspolitiet, Udlændingesager, udl.nr. 131332, RA.
- 58 De private kristne hospitaler (diakonissestiftelser og katolske hospitaler) var de eneste institutioner, der inden kapitulationen konsekvent modtog tyske flygtninge. Enkelte små provinsygehuse, som f.eks. Grenå sygehus, gjorde det også.
- 59 Flygtningearkivet, Diverse 177D, LAS.
- 60 Flygtningearkivet, 177C, LAS.
- 61 Flygtningearkivet, 177C og 177D, LAS.
- 62 Flygtningearkivet, Overflytninger 177C/1946 og Diverse 177D/1946, LAS.
- 63 Flygtningearkivet, 177D, LAS.
- 64 En voksenration var på 2.000 kal., og først på sommeren skulle tre børn under otte år dele en voksenration. I juni 1945 blev rationen for et barn sat op til 1.000 kalorier. Hvert barn

fik derudover en halv liter mælk. Dette var alt for lidt for spædbørn, hvor mælken var det eneste "spædbarnsmad", der blev givet. I foråret 1946 blev spædbarnsrationen sat op til 0,85 liter mælk, lige akkurat nok til et spædbarn.

- 65 Flygtningearkivet, 177D, LAS.
- 66 Personligt oplyst mig af den tidligere danske lejrleder Helga Jessen, Vejle juni 2000.
- 67 Flygtningearkivet, Kløvermarken, Div. korrespondance, LAS.
- 68 Flygtningearkivet, Diverse 177D, LAS.
- 69 Ibid.
- 70 Flygtningearkivet, Principielt 177A, LAS.
- 71 Flygtningearkivet, Diverse 177D, LAS
- 72 Flygtningearkivet, Overflytninger 177C, LAS.
- 73 Flygtningearkivet, Lejrledere 177O1, LAS.
- 74 Flygtningearkivet, Diverse 177D, LAS.
- 75 Politiafdelingen under Flygtningeadministrationen, sagnr. 1592/1947, RA.
- 76 Flygtningearkivet, Allgemeine Briefwechsel, RA.
- 77 Flygtningeadministrationen, 702,593, RA.

7 Forhaling og forhandling

Danmark, Storbritannien og de tyske flygtninge

Rasmus Mariager

Den 5. maj 1945 kl. 8.00 om morgenen blev Danmark befriet efter fem års tysk besættelse. Imidlertid havde den danske befolkning allerede hørt herom den foregående aften kl. 20.35, da befrielsesbudskabet blev bragt i BBC's dansksprogede nyhedsudsendelse. De følgende dage ventede danskerne spændt på at modtage den officielle repræsentant for deres befriere, den britiske feltmarskal Bernard Law Montgomery.¹ En uge senere oprandt dagen. Den 12. maj kunne *Ekstra-Bladet* i en stort opsat forsideartikel berette, at Montgomery var ankommet til København, og at han var blevet modtaget af en "By i Jubel". Turen fra Kastrup til Amalienborg skildredes i detaljer.² Et par dage forinden havde den danske statsminister, socialdemokraten Vilh. Buhl og kong Christian 10. fra landets fornemste talerstol takket de sejrende magter for at have befriet Danmark.³ Forholdet mellem Danmark og Storbritannien syntes harmonisk.

I et memorandum skrevet blot et par måneder senere anførte den britiske gesandt i Danmark, Alec Randall, imidlertid, at det var en af gesandtskabets væsentligste opgaver at virke for at bevare den positive opfattelse af Storbritannien, der fortsat gjorde sig gældende i Danmark.⁴ Randalls ord er værd at fremhæve, for de afspejler Randalls bevidsthed om, at politiske og økonomiske anliggender hurtigt kunne slå skår i et ellers gnidningsfrit dansk-britisk forhold.

Nedenfor vil jeg kaste lys på to vigtige politiske emner i det dansk-britiske forhold i de første tre-fire efterkrigsår, nemlig flygtningespørgsmålet samt det - frem til 1947 - i princippet uafklarede spørgsmål om, hvorvidt Danmark skulle tage del i besættelsen af det slagte Tyskland.

Hvor de øvrige bidrag i bogen skildrer og analyserer aspekter af livet i København under og umiddelbart efter besættelsen, vil jeg på de følgende sider vise, hvordan det også i København helt nærværende spørgsmål - omstændighederne vedr. de tyske flygtnings midlertidige ophold - som følge af et

snørklet politisk spil mellem Danmark og Storbritannien først fandt sin afklaring, da Danmark i foråret 1947 traf beslutning om at sende danske soldater til Tyskland. Artiklen vil med andre ord illustrere, hvorledes to spørgsmål, der i deres substans intet havde med hinanden at gøre, efter en del politisk og diplomatisk tovtrækkeri, alligevel fik stor indbyrdes betydning.⁵

Tyske flygtninge I

Et af de politiske temaer, der skabte problemer i det dansk-britiske forhold i de første efterkrigsår, var spørgsmålet om repatriering af tyske flygtninge. Forhistorien var i korthed den, at Tyskland i de sidste måneder af 2. Verdenskrig gennemførte en evakuering af civile tyske statsborgere og sårede soldater fra Østpreussen, Danzig og Pommern, idet formålet var at bringe dem mod vest. Årsagen var, at Sovjetunionen trængte frem på Østfronten, og fra tysk side frygtede man, at sovjetiske tropper ville udføre krigsforbrydelser mod den tyske befolkning. Ganske som tyske enheder havde udført forbrydelser over for den sovjetiske befolkning i årene forinden. Det er opgjort, at Tyskland samlet set evakuerede mere end to millioner personer mod vest. Heraf kom ca. 250.000 til Danmark. I første omgang udgjorde de tyske flygtninge ikke noget problem. For det første var Tyskland fortsat besættelsesmagt i Danmark og kunne derfor træffe beslutning om at modtage flygtningene uden at tage hensyn til danske synspunkter. For det andet var det fra tysk side oprindeligt tanken, at flygtningene skulle placeres blandt det tyske mindretal i Sønderjylland. Længe gik der imidlertid ikke, før flygtningene alligevel udgjorde et problem.⁶

Sønderjylland er geografisk set et ganske lille område - det udgøres blot af 4.000 kvadratkilometer - og derfor var 250.000 mennesker et betragteligt antal tilflyttere. Den tyske besættelsesmagt besluttede derfor at fordele flygtningene ud over hele Danmark. Da Danmark blev befriet i maj måned 1945, blev flygtningene med ét danskernes problem. Og da den nordlige del af Tyskland var besat af britiske tropper, og eftersom Danmarks forbindelse til sejrmagterne væsentligst gik gennem Storbritannien, blev flygtningespørgsmålet et dansk-britisk anligende.⁷

Kort tid efter befrielsen informerede chefen for den britiske militærmision i Danmark, brigadegeneral Crowe, Udenrigsministeriet om, at det ville tage nogen tid, før flygtningene kunne blive hjemsendt. Crowe antog, at man talte om nogle uger, men ikke mange måneder. I slutningen af juli 1945 forklarede Crowe arbejds- og socialminister Hans Hedtoft-Hansen, at det ville tage i al fald tre-fire måneder, førend hjemsendelsen var bragt til ende.⁸ Fremtrædende beslutningstagere og den danske befolkning var på det tidspunkt ivrige efter at få hjemsendt flygtningene, men fra befrielsesregeringens side

Den 12. maj 1945 ankom den britiske feltmarskal Bernard Law Montgomery til Danmark, hvor han blev modtaget som Danmarks befrier. Forholdet mellem Danmark og Storbritannien var på det tidspunkt særdeles positivt. I løbet af få måneder anstrengtes forholdet imidlertid. Danmark begyndte at trække i land mht. tilsagnet om at bidrage militært til besættelsen af Tyskland. Og Storbritannien var mellem 1945 og 1947 ikke helt så hjælpsom i forbindelse med de tyske flygtnings hjemsendelse, som mange danskere havde håbet. I slutningen af 1940'erne kom danske tropper under Montgomerys kommando i Tyskland (Københavns Bymuseum).

fandt man det af briterne skitserede tidsperspektiv acceptabelt. Regeringen afstod derfor fra at formulere en politik i spørgsmålet.

Ikke desto mindre informerede udenrigsminister John Christmas Møller i juli måned Alec Randall om, at Danmark stod over for at påbegynde forhandlinger med Sovjetunionen om hjemsendelse af flygtningene. Christmas Møller forklarede videre, at Danmark antog, at de fleste af flygtningene skulle sendes til den østlige zone af Tyskland, der var under sovjetisk ledelse.⁹ Skønt det næppe var intentionen fra udenrigsministerens side, fik han med sin udtalelse forklaret den britiske repræsentant i Danmark, at Danmark ikke forventede megen britisk hjælp i spørgsmålet. Christmas Møller var anglofil, og generelt gjorde han, hvad han kunne - i samtiden mente mange: alt for meget - for at kultivere det dansk-britiske venskab (mere herom nedenfor).

Et af de spørgsmål, der var til diskussion under Potsdamkonferencen i juli 1945, var det internationale flygtningeproblem. Alle involverede parter vidste, at flygtningene skulle hjemsendes til deres fædrelande, men de fire besættelsesmagter - Storbritannien, Frankrig, USA og Sovjetunionen - var tilbageholdende med at åbne for tilstrømning af flygtninge til netop deres besættelseszone.

Det havde flere grunde, men især spillede det en rolle, at der, som følge af de just afsluttede krigshandlinger, var fødevareremangel i Tyskland, hvor de allierede havde sønderbombet det tyske produktionsapparat. Såfremt man åbnede for tilstrømning af tyske flygtninge til de forskellige besættelseszoner ville en følgevirkning være, at befolkningerne fra de sejrende lande skulle finansiere fødevarer til den netop besejrede fjende. Det var i udgangspunktet ikke noget attraktivt tilvalg for nogen af de fire sejrsmagter, bl.a. fordi krigen for dem havde været kolossal omkostningskrævende.¹⁰

Mens Potsdamkonferencen fandt sted, kontaktede Christmas Møller den sovjetiske gesandt i Danmark, Andrej I. Plakhine. Christmas Møller formulerede nu et ønske om, at Sovjetunionen skulle acceptere, at de i Danmark placerede tyske flygtninge alle skulle sendes til den sovjetiske besættelseszone. Argumentet var, at flygtningene væsentligst kom fra den østlige del af Tyskland. Plakhine var imidlertid afvisende og anførte, at Danmark hellere skulle drøfte spørgsmålet med den britiske regering. Den danske udenrigsministers forsøg på at løse problemet endte således frugtesløst.

Ifølge Henrik Havrehed, der har behandlet dette emne indgående, var Christmas Møllers strategi forfejlet. Frem for at prøve at løse problemet omkring flygtningene bilateralt, burde den danske regering have forsøgt at få Storbritannien til at rejse spørgsmålet på Potsdamkonferencen. Efter konferencens afslutning forsøgte de fire besættelsesmagter nemlig alle at forhindre yderligere tilstrømning af flygtninge til netop deres zone. I august 1945 modtog den danske administration derfor følgende, lidet opmuntrende besked fra de britiske myndigheder: Det ville ikke være muligt at hjemsende flygtninge til Tyskland før tidligst til foråret 1946.¹¹ Fra en dansk betragtning syntes situationen nu problematisk.

Efter Folketingsvalget den 30. oktober 1945 dannede Venstre regering under ledelse af Knud Kristensen. Kort efter anlagde den nye regering en offensiv for at få flygtningene hjemsendt. For at skabe international opmærksomhed herom understregede udenrigsminister Gustav Rasmussen gentagne gange det danske problem, når der var mulighed herfor i FN.¹² Og når prominente udlændinge besøgte Danmark, blev de inviteret ud for at se flygtningelejre. F.eks. fik den verdenskendte britiske økonom William Beveridge forevist Kløvermarken på Amager, da han var på besøg i Danmark i 1946.

Og da formanden for den britiske atomenergikommission, forhenværende finansminister Sir John Anderson besøgte vennen, professor Niels Bohr i 1947, blev også han introduceret til en flygtningelejr, denne gang i Aalborg.¹³

De danske anstrengelser til trods opnåede regeringen ingen synlige resultater. I 1946 udtænkte regeringen derfor en snedig plan: Såfremt Storbritannien ikke ville hjælpe Danmark med at få hjemsendt de tyske flygtninge, ville Danmark afvise at tage del i besættelsen af Tyskland. Men hvordan hang disse to spørgsmål sammen?

Tysklandsbrigaden I

Forud for besættelsen i 1940 havde Christmas Møller været medlem af Folketinget og formand for Det Konservative Folkeparti. Under besættelsen - i 1941 - blev han imidlertid tvunget til at trække sig fra Folketinget, og i 1942 flygtede han til London, hvor han blev formand for *Det Danske Råd*.¹⁴ Med denne position som base forsøgte Christmas Møller at komme i kontakt med britiske myndigheds personer, idet han sigtede mod at tjene danske interesser - sådan som han opfattede dem. Det var i den periode, at Christmas Møller blev anglofil.¹⁵

Kort tid før Danmarks befrielse gav Christmas Møller den britiske administration et tilbud: Når Danmark atter var frit, stillede det sig gerne til rådighed i forbindelse med de allierede landes besættelse af Tyskland. Christmas Møller var såmænd tilstrækkelig generøs til at tilbyde mellem 10.000 og 11.500 mand til denne opgave. Men tilbuddet var ikke bare generøst. Det var også dristigt. For Christmas Møller havde ingen myndighed til at fremsætte et sådant tilbud, og ej heller havde han talt med andre danske politikere om sagen. Christmas Møller fremsatte simpelthen tilbuddet, fordi han fandt det rigtigt.¹⁶

I første omgang tog de britiske myndigheder blot notits af Christmas Møllers tilbud, men valgte ikke at forpligte ham eller Danmark herpå. Forud for krigsafslutningen var det således tanken, at det var de allierede, der skulle forestå besættelsen af Tyskland, og Danmark var ikke allieret. Endnu. Da Danmark i juni måned 1945 skrev sig ind i FN, blev situationen imidlertid en anden. Kort tid efter rettede den britiske administration henvendelse til den danske forvaltning, der nu blev anmodet om at påbegynde forhandlinger om danske styrkebidrag. Umiddelbart var danske politikere positivt indstillede, men i sensommeren 1945 anbefalede Krigsministeriet (fra 1948: Forsvarsministeriet) regeringen at fare med lempe.

Var det klogt af Danmark at deltage i besættelsen syd for grænsen? lød embedsmændenes diskrete forespørgsel. Kort efter befrielsen mente de fleste politikere antageligt ja, men allerede inden årsskiftet 1945-46 begyndte tviv-

Den verdenskendte britiske økonom William Beveridge var forfatter til afhandlingen "Free Employment in a Free Society" (1944). Heri havde han gjort sig en række tanker om beskæftigelsespolitikken, som siden skulle blive af stor betydning for det danske socialdemokratis efterkrigsprogram "Fremtidens Danmark". I 1946 var Beveridge på besøg i Danmark, og fra dansk side forsøgte man at tematisere det danske problem med den fortsatte tilstedeværelse af tyske flygtninge (Det Kongelige Bibliotek).

len at indfinde sig i politiske kredse.¹⁷

Som nævnt etablerede Venstre regering efter folketingsvalget i oktober 1945. Straks efter blev der anlagt en mere forsigtig politik i spørgsmålet. Regeringens udenrigsminister og forsvarsminister - hhv. Gustav Rasmussen (fhv. diplomat, ikke partipolitisk) og Harald Petersen - begyndte nu at trække i land. Omvendt blev man fra britisk side stadig mere interesseret i danske troppebidrag. Den britiske interesse afspejlede mindst tre forhold:

For det første var den britiske position motiveret i den begyndende konflikt mellem Øst og Vest. Set fra London var det på et meget tidligt tidspunkt efter krigsafslutningen vigtigt at sikre en kæde af lande ned gennem Vesteuropa, der orienterede sig mod Storbritannien.¹⁸ For det andet var Storbritannien interesseret i, at danske tropper tog del i besættelsen af Tyskland under britisk kommando, da det ville give Storbritannien indsigt i Danmarks forsvarsplanlægning. Samtidig ville det kitte landene sammen, hvilket potentielt gav Storbritannien mulighed for at øve indflydelse på Skandinavien.¹⁹ Dette var vigtigt, for allerede under den tidlige kolde krig frygtede man i Storbritannien, at landet var ved at blive en juniorpartner i international politik. Også selv om Storbritannien fortsat var en regional stormagt.²⁰

For det tredje var troppebidrag fra tredjelande vigtige, idet den britiske økonomi var under et betydeligt pres i den første efterkrigstid. Umiddelbart efter den europæiske krigs afslutning, suspenderede USA en låne-leje-aftale, der havde understøttet den britiske økonomi under krigen. Nu afviklede USA aftalen og krævede lånene tilbagebetalt. Storbritannien kunne ikke refundere de lånte beløb og måtte derfor optage nye lån i andre lande. I den situation var det ikke i Storbritanniens interesse, at have for mange mænd bundet til militære opgaver rundt omkring i verden. Såfremt det lykkedes at få tredjelande til at stille med soldater under britisk kommando, ville Storbritannien kunne hjemkalde nogle tusinde soldater, der så kunne bidrage til genopbygningen af det britiske samfund og den britiske økonomi.²¹

Af ovenstående årsager blev det snart en torn i øjet på den britiske administration, at der ikke skete fremskridt i forhandlingerne om danske besættelsestropper i Tyskland.

I løbet af det første halve år af Knud Kristensens regering var det tendensen, at den danske regering forhalede forhandlingerne, idet regeringen lod forstå, at Danmark havde vanskeligt ved at deltage i besættelsen af Tyskland. Således anførtes det adskillige gange, at den danske økonomi var anstrengt, ligesom det gentagne gange blev fremhævet, at den danske hær havde andre opgaver (f.eks. grænsebevogtning). Endelig pegede man på, at et par tusinde danske borgere på frivillig basis allerede stod under britisk kommando.²² Sådanne argumenter havde en vis bund i virkeligheden. Til eksempel *var* den danske økonomi anstrengt. Det er estimeret, at de materielle omkostninger, der fulgte af besættelsen, beløb sig til 22 pct. af den nationale indkomst.²³ Og i foråret 1946 udgjorde den danske sterlinggæld 263 mill. danske kr., hvilket var et meget stort beløb i samtiden.²⁴ Hvordan man end opfattede de danske argumenter, var det korrekt, at dansk deltagelse i besættelsen af Tyskland ville blive omkostningskrævende.

Men der var også indenrigspolitik i Venstre-regeringens position. For det første synes partiet ikke på dette tidspunkt at have været synderligt profileret i sikkerhedspolitikken. Snarere synes Venstre at have været mere optaget af en række indenrigspolitiske anliggender samt spørgsmål relateret til landets handelspolitik.²⁵ For det andet var regeringens parlamentariske grundlag Det Radikale Venstre, der var modstander af at sende tropper til Tyskland.²⁶

Forhandlinger om danske styrkebidrag fortsatte frem til februar 1946, hvor Udenrigsministeriet sendte et memorandum til det britiske udenrigsministerium *Foreign Office*. Heri stod der, at Danmark var indstillet på at sende tropper til Tyskland, men ikke flere end 10.000 mand og kun for en periode på to år. En betingelse for dansk deltagelse var imidlertid, at Storbritannien skulle betale alle udgifter. Danmark ville udelukkende betale soldaternes løn

John Christmas Møller var formand for Det Konservative Folkeparti ved besættelsens start i 1940. I 1941 forlod han imidlertid politik, da han fandt, at Danmark strakte sig for langt for at imødekomme besættelsesmagten. Derefter flygtede han i 1942 til England, hvor han blev formand for Det Danske Råd. Kort før befrielsen tilbød han uden bemyndigelse fra dansk side, at Danmark ville stille med omtrent 11.000 soldater, når det slagte Tyskland skulle besattes. Christmas Møller blev udenrigsminister i befrielsesregeringen. Her ses han på talerstolen ved fejringen af Norgesdagen i 1946 (Københavns Bymuseum).

og afholde bespisningen.²⁷ Da det britiske udenrigsministerium erfarede de danske krav, udbrød lederen af *Foreign Office's Northern Department*: "I am shocked at their attitude".²⁸ Men den britiske administration måtte - chokeret eller ej - forholde sig til memorandummet.

Efter nogen overvejelse erklærede *War Office* (det britiske krigsministerium), at det danske tilbud var acceptabelt ud fra en militær betragtning. Men danskerne skulle selv betale for de våben, der skulle anvendes. Det var danskerne blevet informeret om i 1945, og *War Office* fandt, at sådan måtte det fortsat forholde sig. Efter at premierminister Clement Attlee havde været involveret i sagen i april 1946 blev det *War Office's* anbefalinger, der blev gældende britisk politik. Tilbage stod blot, at man fra britisk side nu ville lægge et betydeligt pres på Danmark.²⁹

I de følgende par måneder videreførtes forhandlingerne mellem de to lande, og i maj erklærede man sig fra dansk side villig til at sende 4.800 soldater syd for grænsen. Forklaringen på dette i sammenhængen knap så generøse tilbud var, at Norge og Storbritannien kort tid forinden havde undertegnet en overenskomst om en norsk tysklandsbrigade. Ifølge denne overenskomst skulle Norge bidrage med 4.000 soldater. Danmark ville ikke stå tilbage for Norge, så derfor tilbød man ekstra 800 soldater. Fra britisk side blev man nu irriteret over den danske politik. Og derfor skærpedes tonen i forhandlingerne. Men det hjalp ikke, for i august lod danske myndigheder den britiske militærmission vide, at Danmark var villig til at suspendere en aftale, ifølge

hvilken danske officerer skulle uddannes i Storbritannien.³⁰ Forhandlingerne gik nu næsten i stå.

Et lavpunkt indtraf i september 1946, da briterne sigtede mod at genåbne de træge forhandlinger. Ved den lejlighed præsenterede danske embedsmænd den britiske administration for et krav om, at Danmark udelukkende var villig til at sende tropper syd for grænsen, såfremt Storbritannien gav tilsagn om at få hjemsendt de tyske flygtninge. Ja, faktisk lod man fra dansk side briterne forstå, at Danmark end ikke var indstillet på at sende en delegation til London for at drøfte problemstillingen, med mindre Storbritannien var imødekommende over for det danske krav. Den danske regering havde strammet politikken, der nu var blevet en quid-pro-quo-politik.³¹

Den nye danske politik var en følge af to forhold: For det første havde Danmark gennem mere end ét år gjort en betydelig indsats for at få hjemsendt flygtningene. Men forgæves. Hverken Storbritannien eller de øvrige besættelsesmagter havde vist sig villige til at imødekomme danske ønsker om at få løst det danske problem, som landet ikke havde mulighed for at løse alene. Flygtningespørgsmålet var et reelt problem, og nu satte man fra dansk side trumf på. For det andet kan den skærpede danske politik i spørgsmålet ses som et resultat af, at Danmark var indstillet på at sende tropper syd for grænsen, men at Venstre-regeringen sigtede mod at tage sig så dyrt betalt herfor som muligt.

Hvordan man end anskuer regeringens politik, så virkede den. I sidste halvdel af oktober måned 1946 svarede *Foreign Office*, at Storbritannien ville gøre sit bedste for at hjælpe Danmark af med flygtningene.³² Danske beslutningstagere antog derfor, at problemet var løst. Men prisen havde været høj: Det dansk-britiske forhold var blevet anstrengt. Og så var der lige dette med soldaterne, men de ville som nævnt formentlig være blevet sendt af sted alligevel.

Efter at have modtaget det britiske svar, sendte Danmark i november 1946 en forhandlingsdelegation til London.³³ Under de efterfølgende forhandlinger blev der udfærdiget et udkast til en aftale. Ifølge dette skulle Danmark sende et kontingent bestående af 4.000 soldater til den britiske besættelseszone. Desuden skulle Danmark leje - ikke købe - britiske våben til 20 pct. af deres anskaffelsespris. Hvis Danmark ønskede at købe våbnene, efter at opgaverne i Tyskland var løst, kunne Danmark købe våbnene til deres på det tidspunkt nedskrevne værdi fratrukket den leje, der allerede var betalt. Såfremt der ikke blev truffet andre aftaler, kunne Danmark hjemkalde soldaterne efter to år.³⁴ De to landes regeringer undertegnede aftalen den 22. april 1947. Fem dage senere blev den offentliggjort. Hovedparten af de danske tropper blev sendt til Tyskland i juni måned 1947.

I begyndelsen af 1947 analyserede den britiske administration det passede forhandlingsforløb. Ifølge *Foreign Office* havde tonen under forhandlingerne været sjældent ubehagelig. Den danske taktik - at lægge pres på den britiske administration - blev omtalt som "afpresning" (blackmail).³⁵ Og i april 1947 udfærdigede Alec Randall en såkaldt "ideologisk rapport" om Danmark og danskerne. I rapporten konstaterede Randall som et simpelt faktum: "Helt generelt, så har ideologiske bevægelser ringe grobund i Danmark. Selvom der er mange enkeltpersoner med høje idealer og høj intelligens, så er danskerne i bund og grund et materialistisk og komfortelskende folk, konstitutionelt indisponeret over for ideologisk entusiasme (...) En dansk biskop sagde engang til mig: 'Jeg er forpligtet af min tro til at tro på, at Gud er almægtig, men engang imellem tvivler jeg på, om selv Han kan konvertere danskerne'".³⁶

Det dansk-britiske forhold blev normaliseret i løbet af de to første efterkrigsår. Hvor fremtrædende danske politikere og beslutningstagere i maj-dagene 1945 havde været begejstret for alt, hvad der blev forbundet med Storbritannien, så var det i 1947 situationen, at politikerne havde lært lektien om international politiks barske realiteter. Der var fortsat megen sympati for Storbritannien, men danske aktører havde erfaret, at Danmark skulle kæmpe for sine ønsker; også når man forhandlede med venner. Omvendt havde Storbritannien måttet konstatere, at Danmark, uanset hvor meget man end betragtede dette land som 'én af vennerne', havde vist sig villig til at benytte barske metoder i forhandlingerne om flygtningene og tysklandsbrigaden.

Betragtet i sammenhæng med tiltagende problemer i det dansk-britiske forhold (især handelsforhandlingerne) og den voksende modsætning mellem Øst og Vest kunne man tro, at Danmark i de sidste par år af 1940'erne bevægede sig væk fra den nordisk-britiske orientering i udenrigspolitikken til fordel for en orientering mod USA. Dette er i al fald et fremtrædende synspunkt i dele af den eksisterende forskning.³⁷ Jeg deler ikke det synspunkt, men er af den opfattelse, at Storbritannien i de følgende år - også efter 1947, 1948 og 1949 - vedblev at være Danmarks tætteste, ikke-nordiske partner i international politik. Før jeg knytter et par kommentarer til det synspunkt, vil jeg nedenfor vise, hvordan Danmark gennem 1947 og 1948 i realiteten blev en del af de vestlige landes forsvarsplanlægning, skønt Danmark fortsat forfægtede neutraliteten. Og jeg vil vise, hvordan flygtningespørgsmålet, der fortsat var meget nærværende i Danmark, endnu en gang blev indraget i overvejelserne.

Tyske flygtninge II

Ifølge brigadeoverenskomsten kunne Danmark hjemkalde de i Tyskland udstationerede soldater, såfremt myndighederne vurderede, at landets sikkerhed var i fare.³⁸ I begyndelsen af 1948 opstod en sådan situation. Baggrunden var den fortsat tiltagende konflikt mellem Øst og Vest og et kommunistisk kup i Tjekkoslovakiet i februar måned. Omkring samme tidspunkt blev Finland tvunget ind i en såkaldt 'bistands- og venskabspagt' med Sovjetunionen, og rygterne vidste, at Sovjetunionen ville 'tilbyde' Norge en tilsvarende aftale.³⁹

I løbet af kort tid opstod der en frygt i dele af Vesteuropa, idet scenariet var, at Sovjetunionen ville overfalde nogle af landene. Frygten nåede Danmark i påskedagene. I dag ved vi, at Påskekrisen var en storm i et glas vand, for der eksisterede efter alt at dømme ikke planer om sovjetisk aggression. I første halvdel af marts - især den 11. og 12. marts - herskede der imidlertid en oprigtig frygt blandt fremtrædende danske politikere for en sovjetisk aggression.⁴⁰ I nærværende sammenhæng er det væsentlige, at Påskekrisen blev katalysator for en række overvejelser om at hjemkalde de i Tyskland udstationerede danske soldater.

Diskussionerne begyndte i Folketingets Udenrigspolitiske Nævn den 31. marts 1948, dvs. umiddelbart efter Påsken. De af nævnets medlemmer, der repræsenterede Venstre, De Radikale og Retsforbundet anførte nu, at Danmark burde benytte påskens bekymringer som argument for at hjemkalde soldaterne fra Tyskland. Imidlertid ville dette ikke være helt rimeligt, for medlemmerne var af den opfattelse, at der ikke havde bestået nogen reel trussel mod Danmark. Jørgen Jørgensen fra De Radikale foreslog derfor, at man benyttede den fortsatte tilstedeværelse af tyske flygtninge som argument for at hjemkalde soldaterne. Briterne havde jo ikke overholdt deres løfte om at få repatrieret flygtningene - lød rationalet.⁴¹

Den forholdsvis nyudnævnte statsminister Hans Hedtoft og dennes forsvarsminister, socialdemokraten Rasmus Hansen, reagerede hurtigt på det radikale forslag. Sidstnævnte anførte tre årsager til, at Danmark skulle lade tropperne forblive i Tyskland:

For det første ville Danmarks forhold til Norge lide overlast, om Danmark trak sine tropper hjem. For det andet måtte man erkende, at den britiske regering havde gjort en betydelig indsats for at hjælpe Danmark af med flygtningene. I 1945 havde der været omkring 250.000 tyske flygtninge i Danmark, og i 1948 var der blot 66.500 tilbage. Storbritannien havde spillet en vigtig rolle i den sammenhæng. For det tredje ville Danmarks forhold til andre vesteuropæiske lande forværres, om man fulgte forslaget om at hjemkalde soldaterne. I den aktuelle situation gjaldt det om, at de vestlige lande stod sammen, forklarede Rasmus Hansen. Hertil føjede Hedtoft: "Hvis vi

Rasmus Hansen havde været medstifter af DSU i 1920, og efter at have indtaget en central position i partiets presse i første halvdel 1930'erne blev han i 1936 medlem af Folketinget. En post, han bevarede frem til 1964. I debatterne om de tyske flygtninge i slutningen af 1940'erne stod Rasmus Hansen fast ved, at dette emne ikke måtte benyttes som argument for at hjemkalde tysklandsbrigaden. Rasmus Hansen, der her ses sammen med statsminister Hans Hedtoft, var forsvarsminister 1947-50 og 1953-56 (Det Kongelige Bibliotek)

kunde sige til England, at dette ikke havde gjort, hvad det kunde, med Hensyn til Fjernelsen af de tyske Flygtninge, laa Sagen anderledes; men England havde optraadt fair og hjælpsomt i Flygtningespørgsmaalet. Efter Statsministerens Skøn vilde det være meget vanskeligt med Føje at rette nogen Bebrejdelse mod England".⁴²

Såvel Ole Bjørn Kraft fra De Konservative som tidligere statsminister Knud Kristensen fra Venstre støttede regeringen. Og begge argumenterede de for, at Danmark skulle afholde sig fra at anstrenge forholdet til Storbritannien.⁴³ Forslaget om at benytte flygtningekortet i spørgsmålet blev således afvist. I april måned udtalte Rasmus Hansen derfor offentligt, at Tysklandsbrigaden ville forblive syd for den dansk-tyske grænser på trods af urolighederne i Påsken.⁴⁴ Den udmelding betød imidlertid ikke, at Danmark nu tog let på flygtningespørgsmålet. Tværtimod forsøgte Danmark i den følgende tid gen-

nem tosidede forhandlinger og i FN at overbevise de fire besættelsesmagter om, at de blev nødt til at modtage flygtninge fra Danmark i hver deres zone. I den forbindelse bemærkes det, at Danmark benyttede følgende argumenter: Danmark var et lille land, hvis økonomi var aldeles anstrengt. Desuden anførtes det, at flygtningene var kommet til landet under 2. Verdenskrig, og at Danmark - som besat land - ingen indflydelse herpå havde haft. Endelig benyttede man argumenter af mere moralsk karakter.⁴⁵

Selvom der blev repatrieret flygtninge, forblev de tilbageværende tyskere et problem. I juli 1948 blev spørgsmålet derfor endnu en gang rejst i Udenrigspolitisk Nævn. Hvor det tidligere havde været politikere fra Venstre, De Radikale og Retsforbundet, der havde tematiseret spørgsmålet, var det nu socialdemokraten Ernst Christiansen, der gjorde det. Men i modsætning til sin politiske chef, Hans Hedtoft, var det Christiansens opfattelse, at Danmark skulle spille flygtningekortet for at få de udstationerede soldater tilbage til Danmark. Endnu engang afviste den socialdemokratiske regering forslaget, men denne gang var det udenrigsminister Gustav Rasmussen, der agerede bagstopper. Rasmussen nævnte, at der naturligvis var en sammenhæng mellem de to spørgsmål, men at Danmark ikke havde noget at udsætte på Storbritanniens politik.⁴⁶ Et afgørende gennembrud i spørgsmålet indtraf i august 1948, da USA og Storbritannien gav tilsagn om at modtage hhv. 2.500 og 18.000 flygtninge i deres zoner. De sidste flygtninge blev repatrieret i februar 1949.⁴⁷

Tysklandsbrigaden II

Gennem foråret og sommeren 1948 forberedte danske beslutningstagere de forestående forhandlinger. Spørgsmålet var, om brigadeoverenskomsten fra april 1947 skulle forlænges.

Spørgsmålet skabte indenrigspolitisk splittelse. På den ene side var De Konservative og Venstre af den opfattelse, at overenskomsten skulle forlænges. På den anden side var DKP og De Radikale imod, men af forskellige årsager. I midten stod Socialdemokratiet, der var uafklaret. Drøftelserne handlede ikke om, hvorvidt Danmark stod sammen med Vesten. Frasset DKP argumenterede alle partier for, at Danmark måtte og skulle stå sammen med Vesten i den ideologiske konflikt med Sovjetunionen.⁴⁸ Alligevel var der tale om en vanskelig situation, for i sommeren 1948 opstod der en meget alvorlig international krise: Berlin-blokaden.

Sammenhængen var den, at Stalin i juni 1948 foranstaltede en blokade af Berlin. Fra sovjetisk side blev det anført, at blokaden var et svar på den valutareform, der introducerede D-marken, som de vestlige lande kort forinden havde gennemført. Ifølge Sovjetunionen var reformen i strid med Potsdam-

aftalen. Som svar på blokaden etablerede vestmagterne en såkaldt "luftbro", hvorpå USA sendte en række B-29 bombefly til Europa. Disse fly var et signal om, at USA var i stand - og måske endda villig - til at benytte kernevåben mod Sovjetunionen.⁴⁹ Set fra København var situationen alvorlig, da man måtte antage, at Danmark, pga. landets geografiske beliggenhed, var blandt de lande, der ville blive berørt af en krig, hvis denne skulle opstå.

I en fortrolig-stemplet rapport fra november 1948 beskrev den danske regering problemets kerne: Det var ikke længere økonomiske problemer, der blev fremhævet. I stedet anførtes de forsvarspolitiske bekymringer, som et fortsat engagement i Tyskland ville medføre. Den danske hær bestod på daværende tidspunkt af cirka 9.000 mand. Tysklandsbrigaden lagde beslag på omkring 4.000 soldater. Endnu andre 3.200 soldater havde anden beskæftigelse (f.eks. grænseovervågning). Tilbage var der blot 1.800 soldater, der kunne forsvare landet i tilfælde af overfald. Med tropper udstationeret syd for grænsen ville militæret end ikke kunne forsvare landet i bare nogle få timer. Traumat fra 9. april 1940 spøjte fortsat. Forsvarets ledelse anbefalede derfor, at tropperne blev hjemkaldt. Set fra regeringens side var sådanne overvejelser fornuftige.⁵⁰

Hvis Danmark hjemkaldte brigaden, ville det imidlertid skabe vanskeligheder i forholdet til Storbritannien, og det ønskede regeringen ikke. Faktisk blev forholdet til Storbritannien betragtet som så vigtigt, at regeringen ikke ville hjemkalde brigaden under de forestående forhandlinger. I stedet blev det regeringens mål at få nedbragt antallet af soldater til 1.000 eller maksimalt 2.000 mand. Desuden blev det et mål, at en fornyet aftale kun skulle gælde for et enkelt år. Endelig var det et mål at få brigaden flyttet til Holsten, dvs. forholdsvis tæt på den danske grænse.⁵¹ Forud for forhandlingerne var den danske regering således indstillet på at forlænge brigadeoverenskomsten, men under forandrede vilkår.

Storbritannien ønskede også overenskomsten forlænget. I 1945 og 1946 havde britiske myndigheders argumenter været politiske. Nu, i sommeren og efteråret 1948, fremhævedes stadig mere militære overvejelser.⁵² Berlinblokaden havde fremmet det britisk-amerikanske forsvarssamarbejde, og fra efteråret 1948 talte de vestlige lande om, at Rhinen burde være den egentlige forsvarslinje i tilfælde af krig. Ifølge den norske historiker Rolf Tamnes repræsenterede de vestlige besættelsestropper i 1948 det vigtigste og - ifølge briterne og amerikanerne - tillige det eneste signifikante forsvar på det europæiske fastland.⁵³ Og så sent som den 3. april 1949 - dagen før undertegnelsen af *Den Nordatlantiske Traktat* - udtalte den amerikanske forsvarsminister Louis A. Johnson: "We are grossly overbalanced in naval strength while our land armies are almost non-existent".⁵⁴ Af samme grund var tredjelandes militære

Der lå flere flygtningelejre på Amager. Foruden de beslaglagte skoler var der lejre på Kløvermarken, på Kastrupfortet, på Krudttårnsvej (den nuværende Amager Strandvej), i Dragør og, som vist på billedet, i det gamle militærområde Ballonparken ved Artillerivej (Københavns Bymuseum).

enheder i Tyskland vigtige - også for Storbritannien.

I den forbindelse bør det tillige nævnes, at Bruxelles-pagten blev undertegnet i marts 1948. Denne var underlagt britisk kommando. En af bestemmelserne i Bruxelles-pagten var en såkaldt musketéred, hvorefter et angreb på et af medlemslandene af de øvrige pagtmedlemmer ville blive opfattet som et angreb på alle pagtmedlemmerne. Eftersom den danske brigade var under britisk kommando, var danske tropper - om end ikke formelt - derfor i praksis en integreret del af de vestlige landes forsvarsplanlægning. Såfremt krigen opstod, ville danske tropper antageligt kæmpe side om side med Bruxelles-pagten's enheder.

Den 6. oktober inviterede *Foreign Office* til forhandlinger. Forhandlingerne fandt sted i første halvdel af december 1948, og straks fra starten var parterne på kollisionskurs. Forsvarsminister Rasmus Hansen anførte, at Danmark ønskede tropperne hjemkaldt, og for at briterne ikke skulle tage fejl, understregede han, at Danmark ikke følte sig moralsk forpligtet til at forblive i Tyskland. Hansen undlod i øvrigt ikke at nævne, at der fortsat opholdt sig tyske flygtninge i Danmark.⁵⁵ Den danske delegations forhandlingsstrategi bestod således i først at kræve engagementet bragt til ophør, hvorpå man kunne vise sig imødekommende over for britiske krav.

De efterfølgende forhandlinger blev hårde. Faktisk så hårde, at den danske ambassadør i London anmodede statsminister Hedtoft om at få den danske delegation til at skrue ned for retorikken, der gav ubehagelig genlyd i den britiske administration.⁵⁶ I de følgende dage nærmede parterne sig hinanden. I stedet for at fastholde den oprindelige position gav den danske delegation - som forhandlingsstrategien tilsagde det - efter for det britiske ønske om en forlængelse af overenskomsten. En betingelse var det dog fra dansk side, at antallet af danske tropper til maj 1948 skulle reduceres til 2.000, hvorpå antallet igen skulle reduceres med 1.000 til oktober 1949. Briterne accepterede de ønskede troppereduktioner, men nægtede først at reducere antallet yderligere før tidligst 1950. Efter fortsatte forhandlinger undertegnede de to landes forsvarsministre en ny brigadeoverenskomst den 10. december. Den lød i hovedtræk, at danske tropper skulle reduceres med 2.000 til april 1949, og yderligere 1.000 til oktober 1949. Tropperne skulle udstationeres i den vestlige del af Holsten.⁵⁷

Efter offentliggørelsen af den fornyede overenskomst blev Hedtofts regering kritiseret fra forskellig side. De Konservative og Venstre var af den opfattelse, at regeringen havde været for uforsonlig over for briterne, medens det var opfattelsen hos De Radikale, at regeringen havde bragt Danmark et godt stykke 'ind' i den kolde krig.⁵⁸

Afslutning

Mellem 1947 og 1949 havde Storbritannien gjort en betydelig indsats for at hjælpe Danmark i spørgsmålet om at repatriere de i Danmark efterladte tyske flygtninge. Den britiske hjælp var især en følge af, at Danmark havde anlagt en noget mere håndfast linje i forhandlingerne herom, end det havde været tilfældet i de første par efterkrigsår. Som vist var Danmark forud for tilslutningen til Atlantpagten - selvom landet hævdede det modsatte - blevet en aktiv deltager i konflikten mellem Øst og Vest. Dette kan konstateres på forskellig vis, men især var Danmarks deltagelse i besættelsen af Tyskland et eksempel herpå.

Det betyder dog hverken, at danske beslutningstagere ønskede Danmark involveret i konflikten mellem Øst og Vest, eller at den socialdemokratiske regering var i færd med at lempe Danmark ind i det vestlige forsvarssamarbejde, for mens forhandlingerne om en forlængelse af brigadeoverenskomsten mellem Danmark og Storbritannien fandt sted, førte den socialdemokratiske regering drøftelser med norske og svenske socialdemokrater om evt. at etablere et nordisk forsvarsforbund. I februar-marts måned 1949 blev det imidlertid klart, at denne pga. norsk og svensk uenighed ikke lod sig oprette. Derefter lod Danmark sig optage i Atlantpagten.⁵⁹

Dansk-britiske forhandlinger om dansk deltagelse i besættelsen af Tyskland og dansk-britiske forhandlinger om repatrieringen af de i Danmark beroende tyske flygtninge er to spørgsmål, der principielt intet havde med hinanden at gøre, men som alligevel endte med at hænge sammen. Som sådan ses det, at et helt konkret, delvis indenrigspolitisk og aktuelt problem blev en del af et større sikkerhedspolitisk spil, der havde helt andre og langt større internationale implikationer. Men det var nok kun de færreste danskere, der var vidende om det.

Noter

- 1 Jfr. "Spændt forventning ved Grænsen før Briterne kommer", Ekstra Bladet, 5. maj 1945. Omstændighederne omkring befrielsen er behandlet flere steder. Se f.eks. Knud J.V. Jespersen: *Med hjælp fra England. Special Operations Executive og den danske modstandskamp, 1940-1945*, bd. 2: *Den væbnede kamp 1943-1945*, 2000, s. 388-390. Denne artikel er baseret på et indlæg, jeg leverede på en sommerskole for ph.d.-studerende, arrangeret af Syddansk Universitet i Esbjerg 2003. Indlægget havde titlen: *German Refugees and Danish Occupying Forces. On Denmark's de facto Integration into the Western Defence Planning prior to the Atlantic Pact*.
- 2 Ekstra-Bladet, forside, 12. maj 1945.
- 3 Rigsdagstidende: Forhandlinger i Folketinget 1945/46, s. XIX-XIII, "Rigsdagens Aabning", 9. maj 1945.
- 4 Randall til Churchill, 21. juli 1945. PRO, FO 371/47304. "PRO" er et akronym for Public Record Office, dvs. det britiske rigsarkiv beliggende i Kew udenfor London. "FO" er et akronym for Foreign Office, dvs. det britiske udenrigsministeriums arkiv. "371" er et serienummer, mens tallet efter skråstregen angiver nummeret på pakken, der henvises til.
- 5 Sammenhængen mellem de to spørgsmål har tidligere været fremdraget. Se Henrik Havrehed: *De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*, 1987, s. 273-276.
- 6 Henrik Havrehed: *De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949*, s. 20-22. Havreheds disputats er fortsat standardværket om de tyske flygtninge i Danmark. Gennem de senere år har imidlertid Kirsten Lyloff, men også Ulf Kyneb forsket i spørgsmålet, og de har blandt andet godtgjort, at Haveheds fremstilling, især hvad angår lægebehandlingen af uledsagede flygtningebørn, er misvisende. For henvisninger til disses arbejder, se Lyloffs og Kynebs artikler i denne bog.
- 7 Henrik Havrehed som ovenfor anført.
- 8 Uddrag af referat af samtale den 6. maj 1945 mellem afdelingschef M.A. Wassard, Udenrigsministeriet, og en repræsentant for den britiske krigsfange- og flygtningeadministration under den allierede overkommando, s. 58-59, Uddrag af arbejds- og socialministerens notat om en samtale den 25. juli 1945 med chefen for den britiske militærmission, s. 67-68. Begge optryk i *Aktstykker vedrørende de tyske flygtninge i Danmark* (København: Udenrigsministeriet, 1950).
- 9 Henrik Havrehed som ovenfor anført, s. 270.
- 10 Det var til en vis grad forståeligt, at sejrmagterne var tilbageholdende med fremskaffelse af levnedsmidler til den tyske befolkning. I Storbritannien havde Labour-regeringen været tvunget til at indføre brødrationering i 1946. I november samme år fulgte rationering af kartofler, og i december 1947 var stort set alle basale fødevarer i Storbritannien under statslig kontrol. Afskaffelse af rationering påbegyndtes i 1948, se David Reynolds: *One World Divisible. A Global History since 1945*, 2000, s. 27; David Butler & Gareth Butler: *Twentieth-Century British Political Facts 1900-2000*, 2000, s. 520. Kun USA kom økonomisk styrket ud af krigen, se Melvyn P. Leffler: *A Preponderance of Power. National Security, the Truman Administration and the Cold War*, 1992, s. 2-5.
- 11 Notat af 31. august 1945 om en samtale samme dag mellem departementschef H.H. Koch, Socialministeriet, og repræsentanter for den britiske militærmission i Danmark og de britiske militærmyndigheder i Tyskland. Optrykt i *Aktstykker vedrørende de tyske flygtninge i Danmark*, s. 71-73.
- 12 Henrik Havrehed som ovenfor anført, s. 271; jf. dokumenter i *Aktstykker vedrørende de tyske flygtninge i Danmark*.
- 13 Henrik Havrehed som ovenfor anført, s. 244-247.
- 14 Om Christmas Møller i London, Det Danske Råd og 'De Frie Danske', se Wilhelm Christmas-Møller: *Christmas. Christmas Møller og Det konservative Folkeparti 1936-48*. 'Et

- stridens tegn', 1993; Emil Blytgen-Petersen: *Frie Danske i London 1940-1945*, 1977.
- 15 Efter befrielsen udtalte Christmas Møller eksempelvis de berømte ord, at "vi er alle socialister", hvilket antagelig refererede til den britiske koalitionsregering under krigen. Her havde Labour-politikerne haft den overvejende del af de ministerposter, der vedrørte indenrigspolitiske anliggender, mens de konservative bl.a. havde haft premierminister- og udenrigsministerposterne. Det er troligt, at Christmas Møller blev begejstret for Labour under London-opholdet, se Wilhelm Christmas Møller som ovenfor anført, s. 203. Om britisk indenrigspolitik under 2. Verdenskrig, se T.O. Lloyd: *Empire, Welfare State, Europe. English History 1906-1992*, 1993, s. 244-269.
  - 16 Senere angav Christmas Møller, at han havde fremsat forslaget for at påvirke briterne til at støtte dansk optagelse i FN, se Christmas Møllers udtalelse gengivet i Udenrigspolitisk Nævns mødereferater for 4. oktober 1946. RA, UM 3.E.92. "RA" er et akronym for Rigsarkivet. "UM" er et akronym for Udenrigsministeriets arkiv. 3.E.92 angiver at henvisningen er til Udenrigspolitisk Nævns mødereferater.
  - 17 Harald Petersen i Folketinget, Rigsdagstidende: *Forhandlinger i Folketinget 1946/47*, 28. april 1947; Buhls Trontale i Folketinget, Rigsdagstidende: *Forhandlinger i Folketinget 1945/46*, 2. oktober 1945. Randall til Bevin, 28. august 1945. PRO, FO 800/500 (FO 800 angiver, at det er Udenrigsminister Bevins privatarkiv); Sudgen til Dowler, 23. juli 1946. PRO, FO 371/56087. Secretary of State, undertegnet Michael War, 18. januar 1947. PRO, FO 371/65854.
  - 18 F.eks. Elisabeth Barker: *Britain between the Great Powers 1945-49*, 1983.
  - 19 Nikolaj Petersen: *Storbritannien, U.S.A. og skandinavisk forsvar 1945-49*, Historie bd. 81, hf. 1, s. 37-77.
  - 20 Det er imidlertid vigtigt ikke at datere det britiske forfald for tidligt, se f.eks. David Reynolds: *The Creation of the Anglo-American Alliance 1937-1941*, 1981. Den første efterkrigstid diskuteres s. 285ff; Id.: *Britannia Overruled. British Policy and the World Power in the 20th Century*, 1991.
  - 21 Alec Cairncross: *Reconversion 1945-51*, N.F.R. Crafts & Nicholas Woodward (ed.): *The British Economy Since 1945*, 1991, s. 21-51, jft. L.V. Scott: *Conscription and the Attlee Governments. The Politics and Policy of National Service 1945-1951*, 1993.
  - 22 Om dette emne, se artiklerne i antologien: Peter Viggo Jacobsen & Rasmus Mariager (red.): "Hvor som helst i det britiske Verdensrige" - danske frivillige i britisk tjeneste 1945-48, udg. af DIIS, 2006.
  - 23 Hans Kirchhoff: *Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie*, 2001, s. 52.
  - 24 Svend Aage Hansen: *Økonomisk vækst i Danmark*, bd. 2, 1974, s. 116.
  - 25 Dette er anslået i Rasmus Mariager: *Den brede enigheds ophør. Om baggrunden for det sikkerhedspolitiske opbrud i begyndelsen af 1980erne - og noget om socialdemokratisk exceptionisme i dansk samtidshistorie*, *Historisk Tidsskrift* bd. 105, hf. 2, s. 553-583. Mere indgående behandles centrale aspekter af Venstres udenrigspolitik i Rasmus Mariager: *I tillid og varm sympati. Dansk-britiske forbindelser og USA under den tidlige kolde krig*, 2006, s. 25-172 omhandler årene fra 1945 til 1947.
  - 26 F.eks. Jørgen Jørgensen i Folketinget, Rigsdagstidende: *Forhandlinger i Folketinget 1946/47*, sp. 4062-4067; "Socialdemokratiets Stilling til Militærspørgsmålet og Tysklandsbrigaden", *Socialdemokratiske Noter*, AIC, vol. 18, nr. 5, 1947, s. 312f.
  - 27 Harald Petersen i Folketinget, Rigsdagstidende: *Forhandlinger i Folketinget 1946/47*, 28. april 1947.
  - 28 Citeret efter Henrik Havrehed som ovenfor anført, s. 274.
  - 29 Hankey til Randall, 18. april 1946. PRO, FO 371/56086. Randall til Udenrigsministeriet, 4. maj 1946. RA UM 13.D.25A/1.
  - 30 Harald Petersen i Folketinget, Rigsdagstidende: *Forhandlinger i Folketinget 1946/47*, 28.

- april 1947, sp. 3909. Randall til Bevin, 6. maj 1946. PRO, FO 371/56086. Randall til Foreign Office, 12. august 1946. PRO, FO 371/56088.
- 31 Henrik Havrehed: De tyske flygtninge i Danmark 1945-49, s. 274.
- 32 Harald Petersen i Folketinget, Rigsdagstidende: Forhandlinger i Folketinget 1946/47, 28. april 1947, sp. 3911.
- 33 Lambert til Randall, 17. december 1946, PRO, FO 371/56089.
- 34 War til Hankey, 21. november 1946, Final Paper On the Discussion With The Danish Delegation, plus appendixes a-f, 29. november 1946. Lambert til Randall, 17. december 1946. Alle i PRO, FO 371/56089. Jfr. Referat af møde i Udenrigspolitisk Nævn, 7. november 1946. RA UM 3.E.92.
- 35 Foreign Office til Randall, 7. februar 1947. PRO, FO 211/681 (FO 211 angiver at referencen er det til den britiske København-ambassades arkiv).
- 36 Original lyder: "Generally speaking, Denmark is a poor soil for ideological movements. The Danes, although including many individuals of high ideals and fine intelligence, are essentially a materialistic, comfort-loving people, constitutionally indisposed to ideological enthusiasms (...) One of their bishops, indeed, once said to me: 'I am bound by my faith to believe that God is almighty, but sometimes I cannot help doubting whether even He can convert the Danes'." Randall til Attlee: Denmark: Ideological Report, 22. april 1947. PRO, FO 371/65877.
- 37 Patrick Salmon: Great Britain and Northern Europe from the Second World War to the Cold War, Robert Bohn & Jürgen Elvert (hrsgs): Kriegsende im Norden. Von heissen zum kalten Krieg, 1995; Bo Lidegaard: I Kongens Navn. Henrik Kauffmann i dansk diplomati 1919-58, 1996; Id.: Danmarks overlevelsstrategi i den kolde krigs første år, Arbejderhistorie 1999/4, s. 35-46.
- 38 Jfr. "Overenskomst mellem den kgl. Danske Regering og Regeringen i det Forenede Kongerige Storbritannien og Nordirland om et dansk kontingents Deltagelse i Tysklands Besættelse", artikel 3. Optrykt i K.V. Nielsen m.fl. (red.): Den Danske Brigade. Det Danske Kommando i Tyskland 1947-1958, 1997.
- 39 Dette er fremstillet adskillige steder, f.eks. i Jakob Sverdrup: Inn i storpolitikken 1940-1949, 1996, 293ff.
- 40 Nikolaj Petersen: Påskekrisen 1948, Bertel Heurlin og Christian Thune (red.): Danmark og det internationale system. Festskrift til Ole Karup Pedersen 1989, s. 223-243, jfr. også Peer H. Hansen og Jakob Sørensen: Påskekrisen. Dansk dobbeltspil på randen af den kolde krig, 2000.
- 41 De tre medlemmer af Udenrigspolitisk Nævn, der ønskede tropperne hjem, var Jørgen Jørgensen, Edvard Sørensen og Viggo Starcke, se referater fra Udenrigspolitisk Nævn, 31. marts 1948. RA UM 3.E.92.
- 42 Rasmus Hansen og Hans Hedtoft i Udenrigspolitisk Nævn, 31. marts 1948. RA UM 3.E.92.
- 43 Ibid.
- 44 Den britiske ambassade til Foreign Office, 30. april 1948. PRO, FO 371/71276.
- 45 Se f.eks. "Uddrag af depeche af 22. juli 1948 for chefen for den danske militærmission i Berlin til udenrigsministeren". Optrykt i Aktstykker vedrørende de tyske flygtninge i Danmark, s. 321-323.
- 46 Udenrigspolitisk Nævn, 31. marts 1948. RA UM 3.E.92.
- 47 Se tabel 9 i Flygtningeadministrationens gråbog: Flygtninge i Danmark 1945-1949, 1950, s. 322.
- 48 "Forespørgsel til Udenrigsministeren af Gustav Rasmussen m.fl.", Rigsdagstidende: Forhandlinger i Folketinget 1947/48, 10. marts 1948, jfr. referat af møde i Udenrigspolitisk Nævn, 6. februar 1948. RA UM 3.E.92.
- 49 John Gearson: Origins of the Berlin Crisis of 1958-62, John Gearson & Kori Schake (ed.):

- The Berlin Wall Crisis. Perspectives on Cold War Alliances, 2002, s. 10-21, især s. 16-17. De amerikanske B 29-bombefly bar ikke kernevåben, men det kunne man ikke vide med sikkerhed i samtiden. B 29-bombeflyene var på det tidspunkt blandt de eneste fly, der kunne håndtere kernevåben. Frem til 1949 havde USA i øvrigt monopol på kernevåben. Berlin-blokaden fandt sted fra juni 1948 til maj 1949.
- 50 "Bilag til instruks for den delegation, der skal forhandle i London om den danske Tysklandsbrigade", 20. november 1948, Arbejderbevægelsens Arkiv og Bibliotek (ABA): Hans Hedtofts arkiv, ks. 49, læg 2. Jf. "Referat: Den danske brigade i Tyskland", 5. oktober 1948. RA UM 13.D.25A, ks. 4.
- 51 Som ovenfor.
- 52 Danish Brigade in Germany - Draft brief For The Minister, udateret og usigneret. Antagelig fra 26. november 1948. PRO, FO 371/71377.
- 53 Rolf Tamnes: Kamp mot russerne på tysk jord? Tysklandsbrigaden og den kalde krigen 1947-1953, Forsvarsstudier V, Årbok for Forsvarshistorisk Forskningscenter, 1986, s. 90.
- 54 "Memorandum of Conversation". The White House, 3. april 1949. Udg. i Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, Jahrgang 40, hefte 3, Juli 1992, her s. 420.
- 55 Forsvarsminister Rasmus Hansens Indledning ved Mødet i Ministry of Defence, Torsdag den 2/12 1948 vedrørende Brigaden i Tyskland". RA UM 13.D.25A ks. 4.
- 56 Reventlow til Statsministeren, 3. december 1948. ABA Hedtofts arkiv, ks. 49.
- 57 Danish Contingent in Germany. Agreed Minute by Military Representatives of Danish and British Delegations, December 3rd 1948. PRO, FO 371/71733; jfr. "Referat af Møde i Ministry of Defence, Fredag d. 3.12.1948 Kl. 16.00 vedr. Brigaden i Tyskland", RA UM 13.D.25A, ks. 4.
- 58 Edvard Sørensen til Statsministeren, 8. december 1948; Ole Bjørn Kraft til Hedtoft, 8. december 1948; Begge i ABA: Hedtofts arkiv, ks. 49. Jfr. Danmark under den kolde krig. Den sikkerhedspolitiske situation, bd. 1, 2005, s. 127-132.
- 59 Forhandlingerne om den nordiske forsvarsforbund er skildret flere steder. Se f.eks. Thorsten Borring Olesen: "Brødrefolk - men ikke våbenbrødre - diskussionerne om et skandinavisk forsvarsforbund 1948-49", Den jyske historiker, bd. 69-70 (1994), s. 151-178.

Bidragydere

Sofie Lene Bak

f. 1973, ph.d., Det Kongelige Bibliotek.

Peter Henningsen

f. 1964, dr. phil., arkivar ved Københavns Stadsarkiv.

Niels Erik Jensen

f. 1953, forfatter og jernbanehistoriker.

Ulf Kyneb

f. 1969, cand. mag., arkivar ved Rigsarkivet.

Kirsten Lylloff

f. 1941, cand. med. & ph.d. i historie.

Rasmus Mariager

f. 1971, ph.d., ansat ved PET-Kommissionen.

Palle Roslyng-Jensen

f. 1944, dr. phil., lektor ved SAXO-Instituttet, afd. for historie, Københavns Universitet.

Bidragydere

Sofie Lene Bak

Peter Henningsen

Niels Erik Jensen

Ulf Kyneb

Kirsten Lylloff

Rasmus Mariager

Palle Roslyng-Jensen

2002.04

0-665-633-1

vo3 mag

HB

46.3

Historiske meddelelser om
København
2006

0 665 633 1

ex.